

ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗ
50
ΧΡΟΝΙΑ

1974-2024

50
ΧΡΟΝΙΑ

ΠΑΣΟΚ

Από τον θρίαμβο της «Αλλαγής»
στη μνημονιακή κατάρρευση

**Ο ΙΔΡΥΤΗΣ, ΟΙ ΗΓΕΤΕΣ, ΟΙ ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΕΣ ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ
ΚΑΙ Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΣΧΕΣΗΣ ΤΟΥ ΠΑΣΟΚ ΜΕ ΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΑ**

ΓΡΑΦΟΥΝ: ΒΑΣΙΛΗΣ ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, ΙΦΙΓΕΝΕΙΑ ΔΟΥΒΙΤΣΑ, ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΑΤΣΟΡΙΔΑΣ,
ΒΑΣΙΛΗΣ ΛΙΟΣΗΣ, ΓΙΑΝΝΗΣ ΜΑΥΡΗΣ, ΣΩΤΗΡΗΣ ΡΟΥΣΣΟΣ, ΝΙΚΟΣ ΣΤΡΑΒΕΛΑΚΗΣ

Η ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ
ΤΩΝ ΣΥΝΤΑΚΤΩΝ

«ΠΑΣΟΚ, ωραία χρόνια!» ή η ανατομία μιας χαμένης ηγεμονίας

Η ατάκα του τίτλου προέρχεται από το σίριαλ των Ρήγα και Αποστόλου «Η τούρτα της μαμάς», στο οποίο η Μαριλού (Λυδία Φωτοπούλου), πληθωρική, άτακτη και απροσδιόριστου ηλικίας «μπτριάρχης» της πρωταγωνιστικής οικογένειας, σάρκαζε την περίοδο της ηγεμονίας του ΠΑΣΟΚ στο πολιτικό σύστημα της χώρας και στη διακυβέρνηση, ιδιαίτερα τη δεκαετία του 1980. Η ατάκα «Αχ, ΠΑΣΟΚ, ωραία χρόνια!» έχει προφανώς μια διφορούμενη ειρωνεία: από τη μια πλευρά αυτή η πρώτη δεκαετία διακυβέρνησης της χώρας από το ΠΑΣΟΚ (1981-1989) διακρίνεται από έντονα στοιχεία αναδιανομής του πλούτου υπέρ των φτωχότερων στρωμάτων, εκδημοκρατισμού σημαντικών θεσμών του κράτους και της κοινωνίας και απαλοιφής καταλοίπων του μετεμφυλιακού κράτους της Δεξιάς και της δικτατορίας. Από την άλλη πλευρά την ίδια περίοδο εμφανίζονται τα πρώτα στοιχεία αλαζονείας της εξουσίας, πελατειακής διαχείρισης του κράτους και των δημοσίων πόρων, ακόμη και διαφθοράς, κορυφαίο σύμπτωμα της οποίας θεωρήθηκε το «σκάνδαλο Κοσκωτά», παρότι για σημαντικό μέρος της κοινής γνώμης και του πολιτικού συστήματος εξελίχθηκε σε μια πολιτική σκευωρία εις βάρος του ιδρυτή και ηγετικών στελεχών του ΠΑΣΟΚ.

Σε κάθε περίπτωση και με όλες τις διαστάσεις του το ΠΑΣΟΚ είναι το κατ' εξοχήν πολιτικό προϊόν της Μεταπολίτευσης, η οποία δεν έχει μόνο τον χαρακτήρα της δημοκρατικής «διαδοχής» της δικτατορίας, αλλά και της ρήξης με το πολιτικό σύστημα της προδικτατορικής περιόδου. Αυτό ελάχιστα το πέτυχε η Νέα Δημοκρατία του Κωνσταντίνου Καραμανλή, η οποία, παρά τις αλλαγές στην «οικοσκευή» της, συστάθηκε από τα υλικά και τα πολιτικά «τζάκια» της προδικτατορικής ΕΡΕ και εν μέρει της Ένωσης Κέντρου. Αντίθετα, το πέτυχε στον μέγιστο βαθμό, ακόμη και έναντι των κομμάτων της Αριστεράς, το ΠΑΣΟΚ του Ανδρέα Παπανδρέου. Το

ΠΑΣΟΚ της 3ης Σεπτέμβρη 1974 έρχεται σε ρήξη με το προδικτατορικό Κέντρο, η αντιιμπεριαλιστική, αντιαμερικανική και αντιμονοπωλιακή ρητορική του το φέρνει πολλά «κλικ» αριστερότερα από την ευρωπαϊκή σοσιαλδημοκρατία, προκαλεί ακόμη και έναν ιδιότυπο ανταγωνισμό σε ριζοσπαστισμό με την κομμουνιστική Αριστερά και, τελικά, το καθιστά ηγεμονική πολιτική δύναμη στην ελληνική κοινωνία για σχεδόν τριάντα χρόνια, από τον εκλογικό θρίαμβο του 1981 μέχρι και το 2009, παρά τα διαλείμματα κρίσεων στις σχέσεις με την κοινωνική βάση του.

Η επιρροή του ΠΑΣΟΚ στα εργατικά στρώματα, στους μισθωτούς του ιδιωτικού τομέα και των ΔΕΚΟ, στους αγρότες, είναι συντριπτική στην πρώτη δεκαετία διακυβέρνησης, ενώ η πρόσβασή του και στα μεσαία στρώματα της πόλης είναι ισχυρή. Πρακτικά, μετά το 1981 γίνεται το μεγαλύτερο σε αριθμό μελών κόμμα της Μεταπολίτευσης, με τοπικές και κλαδικές οργανώσεις παντού, με σύνθεση πλειοψηφικά εργατο-αγροτική και με τεράστια δυνατότητα άσκησης πίεσης στην οργανωτικά ανεπτυγμένη Αριστερά της Μεταπολίτευσης.

Φυσικά, αυτή η πορεία του ΠΑΣΟΚ προς την εδραίωση της μεταπολιτευτικής ηγεμονίας του μόνον ευθύγραμμη δεν είναι. Ακολουθεί σε μεγάλο βαθμό την πορεία προσγείωσης του ριζοσπαστισμού των πρώτων χρόνων στον «ρεαλισμό» της διακυβέρνησης. Κι αυτή η προσγείωση αφορά όλες τις διαστάσεις της πολιτικής του. Την οικονομική πολιτική που από τον έντονα αναδιανεμητικό χαρακτήρα των πρώτων χρόνων πέρασε στα πρώτα προγράμματα «σταθεροποίησης», στον «εκσυγχρονισμό» και στο σοκ της χρεοκοπίας και των μνημονίων. Τις σχέσεις με τα εργατικά συνδικάτα και το αγροτικό συνεταιριστικό κίνημα, με τα οποία το ΠΑΣΟΚ ήρθε σε ρήξη παρά την ισχυρή πράσινη επιρροή στις τάξεις τους. Την εξωτερική πολιτική, που από το «Εξω οι βάσεις» του 1989 έφτασε στο «Ευχαριστούμε

AP PHOTO

τις ΗΠΑ» του 1996 (κρίση Ιμίων). Ωστόσο, τομή στην πορεία προσαρμογής του ΠΑΣΟΚ στον «μέσο όρο» της ευρωπαϊκής σοσιαλδημοκρατίας ήταν χωρίς αμφιβολία η κρίση χρέους, η ένταξη της χώρας στη μνημονιακή επιτήρηση και οι συγκυβερνήσεις με τη Ν.Δ.. Από το 2010 καταγράφεται η εκκωφαντική κατάρρευση της μεταπολιτευτικής ηγεμονίας του ΠΑΣΟΚ, που παρά τις επανειλημμένες προσπάθειες αναβάπτισής του με νέες επωνυμίες και ταυτότητες («Ελιά», ΚΙΝ.ΑΛΛ. κ.λπ.), αποδεικνύεται πλέον μη ανατάξιμη και αναστρέψιμη.

Αυτή η ειδική έκδοση της «Εφ.Συν.» επιχειρεί την ανατομία της χαμένης ηγεμονίας του 50χρονου ΠΑΣΟΚ, όπως έκαναν οι αντίστοιχες συλλογικές εκδόσεις της «Εφ.Συν.» στο πλαίσιο των 50 χρόνων από τη Μεταπολίτευση, για τη Ν.Δ. (2/3/2024), την Αριστερά (3/5/2024) αλλά και τη σχέση Ελλάδας - Ε.Ε. (8/6/2024). Οι συλλογικές αυτές εκδόσεις έγιναν -θα ακολουθήσουν κι άλλες από τον Σεπτέμβριο- με την επιμέλεια των Γιάννη Μαυρή, Βασίλη Λιόση και Δημήτρη Καλτσώνη. Για ακόμη μία φορά η «Εφ.Συν.» ευχαριστεί θερμά τους ίδιους όπως και όλους τους συγγραφείς οι οποίοι, καθένας από το ιδιαίτερο επιστημονικό του πεδίο, φωτίζουν μια συναρπαστική, παράξενη αλλά και πονηρά «δαιμονοποιημένη» περίοδο της σύγχρονης Ιστορίας.

Η Εφημερίδα των Συντακτών

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ

Σωτήρης Μανιάτης

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ ΣΥΝΤΑΞΗΣ

Γιάννης Κιμπούροπουλος

ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ ΦΥΛΛΟΥ

ΣΑΒΒΑΤΟΚΥΡΙΑΚΟΥ

Τάσος Παππάς

ART DIRECTOR

Λουίζα Καραγεωργίου

ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ

Στέφανος Γούλατης

ΕΞΟΦΥΛΛΟ

Αντώνης Θωμάς

Ενθετο με την
«Εφ.Συν.» Σαββατοκύριακου
29 Ιουνίου 2024

Το σύνθημα «Η Ελλάδα ανήκει στους Έλληνες», από τα εμβληματικά της πρώτης περιόδου του ΠΑΣΟΚ, αποδείχθηκε η πιο αποτελεσματική συμπύκνωση του αντιαμερικανισμού της ελληνικής κοινωνίας στα πρώτα χρόνια της Μεταπολίτευσης. Ο Ανδρέας Παπανδρέου της εποχής «του ζιβάγκο» μιλάει σε επαρχιακή πόλη στα τέλη της δεκαετίας του 1970

Από το ΠΑΣΟΚ στο ΠΑΣΟΚ-ΚΙΝ.ΑΛΛ., 1974-2023

Μικρό χρονικό μιας ανεύρετης συνέχειας

• Του **Γιάννη Μαυρή**

www.mavris.gr, www.publicissue.gr

«**Ε**να κόμμα θα έχει μεγαλύτερη ή μικρότερη σημασία και βάρος, στο μέτρο ακριβώς που η ιδιαίτερη δραστηριότητά του θα έχει βαρύνει περισσότερο ή λιγότερο στον καθορισμό της ιστορίας μιας χώρας» (Αντόνιο Γκράμσι, «Για τον Μακιαβέλι, για την πολιτική και για το σύγχρονο κράτος», μτφρ. Κώστας Φιλίνης, Αθήνα: Ηριδανός 1974, 43-4).

Η παρατήρηση του Αντόνιο Γκράμσι ισχύει, ίσως περισσότερο από οποιοδήποτε άλλο κόμμα της σύγχρονης ελληνικής πολιτικής ιστορίας, για το ΠΑΣΟΚ. Η ιστο-

ρία του ΠΑΣΟΚ είναι στην ουσία η ιστορία της ίδιας της μεταπολιτευτικής εποχής. Δεν πρόκειται μόνον για το γεγονός ότι κέρδισε 6 από τις 15 βουλευτικές εκλογικές αναμετρήσεις της περιόδου 1974-2012 (και 4 από τις 7 ευρωεκλογικές της περιόδου 1981-2009), ότι συγκέντρωσε 4 φορές πάνω από 3 εκατομμύρια ψήφους (Διάγραμμα 1) ή ότι κυβέρνησε αυτοδύναμη τη χώρα το μεγαλύτερο χρονικό διάστημα, συνολικά 20 έτη (239 μήνες).

Το ΠΑΣΟΚ συνδέθηκε και εκπροσώπησε διαχρονικά, περισσότερο από κάθε άλλο κόμμα, την ελληνική κοινω-

νία. Σύμφωνα με μια έρευνα κοινής γνώμης της Public Issue, στις 13 βουλευτικές εκλογικές αναμετρήσεις που μεσολάβησαν από την ίδρυσή του, το 1974, μέχρι την τελευταία εκλογική του νίκη το 2009, το ΠΑΣΟΚ είχαν ψηφίσει, κάποια φορά, 6 στους 10 ψηφοφόρους (61%), ποσοστό που αντιστοιχεί περίπου συνολικά σε 5,5 εκατομμύρια ψηφοφόρους¹.

Ο ρόλος του συγκεκριμένου κόμματος υπήρξε, επομένως, παραπάνω από κομβικός. Ηγεμόνευσε στην πολιτική σκηνή της μεταπολιτευτικής περιόδου, αποτελώντας επί μακρόν το επίκεντρό της. Αποτέλεσε το κέντρο βάρους του κομματικού συστήματος που συγκροτήθηκε σταδιακά, τόσο στην περίοδο της ακμής του, κατά τις δεκαετίες του 1970 και 1980, όσο όμως και στην περίοδο της παρακμής του, τις επόμενες δύο δεκαετίες του 1990 και 2000, που ακολούθησαν· συνιστώντας, όμως, τώρα χαρακτηριστικό παράδειγμα εκφυλισμού μαζικού αριστερού κόμματος, κοινωνικής αφυδάτωσης, αποϊδεολογικοποίησης, κρατικοποίησης και διαφθοράς. Είναι, όμως, η ψήφιση του 1ου Μνημονίου, το 2010, που θα σημάει την αρχή του τέλους για το ηγεμονικό κόμμα της Μεταπολίτευσης.

Από το «Κέντρο» στο ΠΑΣΟΚ

Η Μεταπολίτευση δεν υπήρξε η φυσιολογική «συνέχεια» της προδικτατορικής περιόδου. Η απόπειρα να «μεταφραστούν», απλώς, τα προδικτατορικά πολιτικά κόμματα στη νέα περίοδο θα αποτύχει. Η πορεία των πολιτικών πραγμάτων έχει εγγράψει ήδη από το 1965 την τάση διάσπασης της Ενώσεως Κέντρου (ΕΚ). Η πόλωση στο εσωτερικό της, με την εμφάνιση μιας ριζοσπαστικής τάσης (Κεντροαριστερά), είναι παράγωγο αποτέλεσμα της πολιτικής συγκυρίας των Ιουλιανών, αλλά και, συνολικά, της ανάπτυξης των κοινωνικών αγώνων στη δεκαετία του 1960.

Με την πτώση της δικτατορίας, η πολιτική σκηνή έχει μετατοπισθεί αριστερά. Γίνεται αισθητή η ανάγκη ενός ριζοσπαστικού πολιτικού φορέα, που θα ανταποκρίνεται επαρκώς στα νέα δεδομένα: διάλυση των παλαιών πολιτικών κομμάτων, κατάργηση της μοναρχίας, εμπέδωση του κοινοβουλευτισμού και του κράτους Δικαίου, διάσπαση της Αριστεράς, ανάγκη ανανέωσης του πολιτικού προσωπικού, αλλά και σε μία, επίσης, διαφορετική διεθνή συγκυρία: εμφάνιση κινήσεων κοινωνικής αμφισβήτησης, άνοδος της Αριστεράς στην Ευρώπη, προοπτική διακυβέρνησης, άθνηση αντιιμπεριαλιστικών κινήσεων. Στις νέες συνθήκες της Μεταπολίτευσης, το ΠΑΣΟΚ θα υπάρξει όχι ως «κεντρώο» κόμμα, αλλά ως σοσιαλιστικό και –στην αρχή– ιδιαίτερος ριζοσπαστικό. Ο στόχος να αποτελέσει η ΕΔΗΚ την ειρηνική, σταδιακή «μετεξέλιξη» της ΕΚ σε σύγχρονο σοσιαλδημοκρατικό κόμμα δεν θα πετύχει. Ταυτόχρονα, με την ανάδυση του ΠΑΣΟΚ επιλύεται και η παρατεταμένη (μετεμφυλιακή)

κρίση εκπροσώπησης του λαϊκού κοινωνικού συνασπισμού, της οποίας η απαρχή ανάγεται στη συντριβή του ΕΑΜικού κινήματος κατά τον εμφύλιο πόλεμο. Η επίλυση αυτής της κρίσης αποκρυσταλλώνεται θεσμικά, άρα περισσότερο μόνιμα, με τη διαμόρφωση για πρώτη φορά στην Ελλάδα μαζικού κόμματος (πέραν του ΚΚΕ).

Η προδικτατορική «Κεντροαριστερά» του Ανδρέα Παπανδρέου δεν θα «μετεξελιχθεί» ευθύγραμμη. Για να μετασχηματισθεί σε ΠΑΣΟΚ, θα έρθει σε ρήξη με το Κέντρο, ήδη από το 1971. Πρόκειται για έναν εντελώς νέο πολιτικό σχηματισμό, και μία ριζικά διαφορετική ιδεολογική και πολιτική συγχώνευση. Στη διαμόρφωση του νέου φορέα συντέλεσαν ρεύματα και κινήσεις με διαφορετική πολιτική, ιδεολογική και ιστορική προέλευση («Κεντρο-Αριστερά», ΠΑΚ, Δημοκρατική Αμυνα, στελέχη του αντιδικτατορικού φοιτητικού κινήματος, τροτσκιστικές ομάδες κ.λπ.)

1974-1981: η εκλογική εδραίωση

Η δεκαετία 1980 θα αποτελέσει για την Ελλάδα τη δεκαετία πολιτικής ηγεμονίας του ΠΑΣΟΚ, που αποδείχθηκε το πιο δυναμικό πολιτικό φαινόμενο στην πρώτη μεταπολιτευτική περίοδο. Η συγκρότηση του ΠΑΣΟΚ και η σταθεροποίησή του, παρά τις διαφορετικές εκτιμήσεις που διατυπώνονται τα πρώτα χρόνια της Μεταπολίτευσης, ακόμα δε και η πολιτική ή οργανωτική του ανάπτυξη, υποδηλώνουν το κενό πολιτικής εκπροσώπησης που δημιουργήθηκε στην τελευταία φάση της προδικτατορικής περιόδου και διευρύνθηκε με τη δικτατορία².

Είναι βεβαίως εσφαλμένη η γνώμη ότι το ΠΑΣΟΚ εξέφρασε και κάλυψε με την ίδρυσή του αυτομάτως αυτό το κενό. Η πολιτική εκπροσώπηση των ριζοσπαστικοποιημένων μικροαστικών και αγροτικών στρωμάτων, όπως και των νέων μερίδων της εργατικής τάξης (βιομηχανικό προλεταριάτο), αποτέλεσε ευρύ πεδίο σύγκρουσης των μεταπολιτευτικών πολιτικών δυνάμεων της Αριστεράς. Η Ε.Κ.-Ν.Δ. με το σοσιαλδημοκρατικό της προφίλ, ξεκίνησε το 1974 ως αξιωματική αντιπολίτευση διαθέτοντας το 20% του εκλογικού σώματος. Η δε Ενωμένη Αριστερά, με 9,5% παρουσιαζόταν σχεδόν ισοδύναμη με το ΠΑΣΟΚ (13,5%). Και, μάλιστα, η εκλογική γεωγραφία των κομμάτων, στις εκλογές του 1974 αποκαλύπτει πως τα εργατικά και λαϊκά στρώματα (όσα δεν μετακινούνται συγκυριακά προς τη Ν.Δ.) δείχνουν μεγαλύτερη προτίμηση στην Ενωμένη Αριστερά παρά στο ΠΑΣΟΚ (Μαυρής 1993). Επομένως, το ΠΑΣΟΚ και η Αριστερά ξεκινούσαν από σχετικά ισοδύναμες θέσεις. Το στοίχημα της πρωτοκαθεδρίας παρέμενε ακόμη ανοικτό. Εντούτοις, η εκλογική βάση του ΠΑΣΟΚ ήταν ήδη λαϊκή, ούτε ιδιαίτερος «μικροαστική» ούτε ιδιαίτερος «αγροτική».

Το πολιτικό και ιδεολογικό στίγμα του ΠΑΣΟΚ θα διαμορφωθεί ουσιαστικά στην περίοδο 1974-77. Τότε

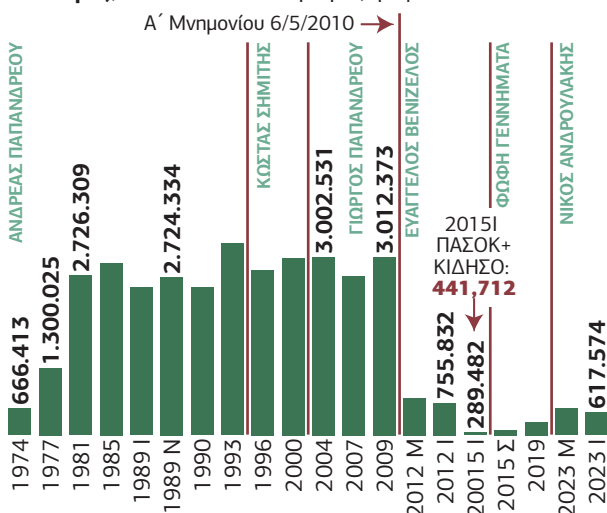
Εκλογική επιρροή ΠΑΣΟΚ, 1974-1981 Μεταβολή (+/-)

Εκλογές	1974	1977	1981	1977-1981	1974-1981
Ψήφοι	666.413	1.300.025	2.726.309	1.426.284	2.059.896
Ποσοστό %	13,5%	25,3%	48,07%	+22,77%	+34,57%

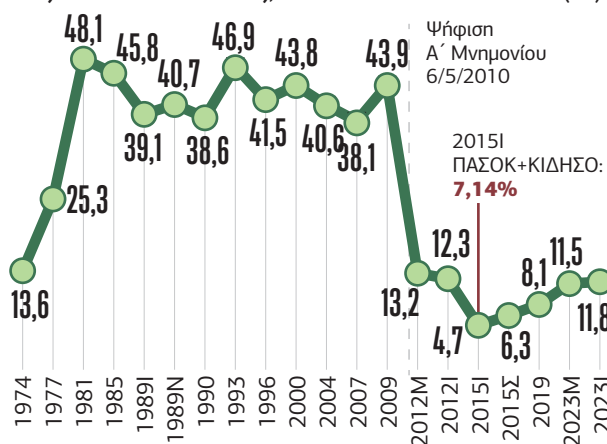
θα χαραχθούν οι διαχωριστικές γραμμές που το διαφοροποιούν ριζικά από τις υπόλοιπες πολιτικές δυνάμεις της εποχής. Η φυσιογνωμία του είναι διττή: από τη μία πλευρά, άρνηση του πλαισίου της Μεταπολίτευσης, που τη χαρακτηρίζει ως «καισαρική δημοκρατία» (άρνηση του Συντάγματος του 1975, απαίτηση πλήρους αποχουνοποίησης, σκληρή στάση στο Κυπριακό κ.λπ.). Από την άλλη, γραμμή αποδοχής και πριμοδότησης των κοινωνικών αγώνων που έχουν ξεσπάσει. Αυτό ισχύει ιδιαίτερα για τους αγώνες των αγροτών, που χαρακτηρίζουν την πρώτη μεταπολιτευτική φάση και τη σημασία των οποίων έχει εκτιμήσει το ΠΑΣΟΚ. Οι ριζοσπαστικές πολιτικές θέσεις που διαμορφώνει, η επαγγελία του σοσιαλιστικού μετασχηματισμού και της αυτοδιαχείρισης έχουν ως αποτέλεσμα, στο επίπεδο του πολιτικού προσωπικού, τη ρήξη και απομάκρυνση από αυτό του συνόλου σχεδόν των βουλευτών του προδικτατορικού Κέντρου, ακόμα και της Κεντροαριστεράς. Είναι χαρακτηριστικό ότι από τους 100 βουλευτές της Ε.Κ. που συμμετείχαν στη σύσκεψη υπό τον Ανδρέα Παπανδρέου αμέσως μετά τη Μεταπολίτευση, μόνο, δύο τον ακολούθησαν (Γιάννης Αλευράς, Γιάννης Κουτσοχέρας).

Η οριοθέτηση από την Ε.Κ.-Ν.Δ., λόγω των αντιφάσεων της τελευταίας είναι εύκολη. Το ΠΑΣΟΚ οριοθετείται, επίσης, ολοκληρωτικά και από τη σοσιαλδημοκρατία, κυρίως από τη δυτικογερμανική (SPD). Η οριοθέτηση όμως δεν αφορά μόνο την κλασική σοσιαλδημοκρατία, αλλά και την υπόλοιπη Ευρωπαϊκή Αριστερά των Κ.Κ. Στην αντιπαράθεση με την παραδοσιακή κομμουνιστική Αριστερά χρησιμοποιείται, απλώς, η καλπάζουσα κρίση της, η για τους γνωστούς ιστορικούς λόγους (ήττα, διάσπαση του 1968) υπονόμηση και περιθωριοποίησή της.

Χάρη σε έναν ιδιότυπο «αριστερισμό», το ΠΑΣΟΚ καταγράφεται ως το μοναδικό αντίπαλο δέος στην πολιτική του Κ. Καραμανλή, αμφισβητώντας το περιχαρακωμένο πολιτικό και ιδεολογικό πλαίσιο της μετάβασης στον κοινοβουλευτισμό. Συνδέεται έτσι με τον διάχυτο δυναμικό ριζοσπαστισμό της εποχής εκείνης, υπερβαίνοντας και την Αριστερά, η οποία παραμένει στο περιθώριο για τους γνωστούς ιστορικούς λόγους. Το γεγονός αυτό θα αποβεί καθοριστικός παράγοντας στην επόμενη περίοδο. Θα κρίνει τη μάχη, σχετικά με το ποιος πολιτικός φορέας θα αναδειχθεί σε προνομιακό εκφραστή των λαϊκών διαθέσεων. Το ζήτημα αυτό θα επιλυθεί βασικά στην επόμενη φάση 1975-1976 και, εκλογικά, το 1977.

Διάγραμμα 1 Η εκλογική επιρροή του ΠΑΣΟΚ-ΚΙΝ.ΑΛΛ. στις βουλευτικές εκλογές, 1974-2023 Αριθμός ψήφων

Πηγή: Public Issue, επεξεργασία εκλογικών αποτελεσμάτων

Διάγραμμα 2 Η εκλογική επιρροή του ΠΑΣΟΚ-ΚΙΝ.ΑΛΛ. στις βουλευτικές εκλογές της Μεταπολίτευσης, 1974-2023 - ποσοστό (%)

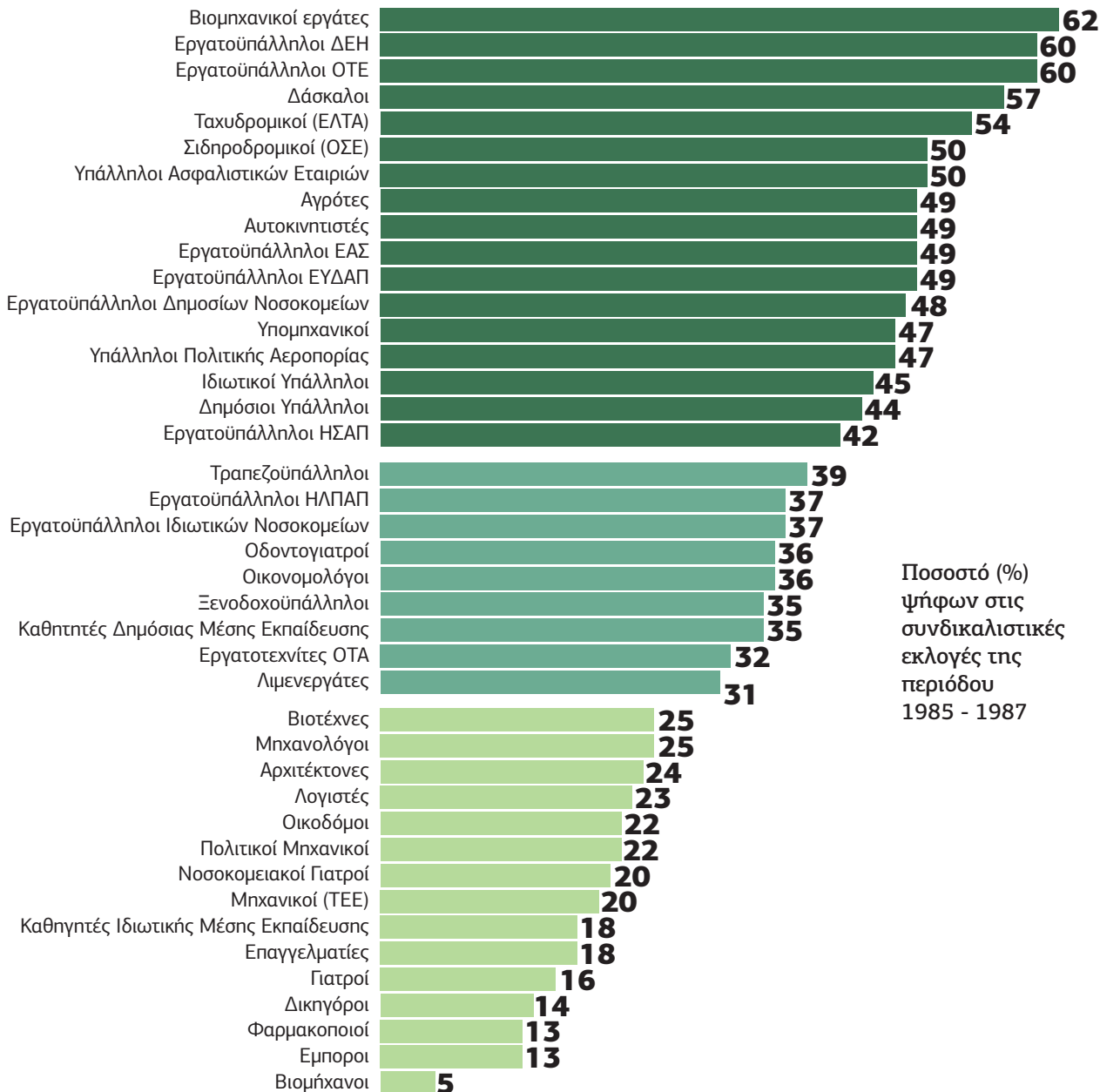
Πηγή: Public Issue

Ο εκλογικός θρίαμβος του 1981

Στις βουλευτικές του 1981, το ΠΑΣΟΚ θα σημειώσει εκλογικό θρίαμβο, λαμβάνοντας το 48,07% και 2.726.309 ψήφους (Πίνακας, Διαγράμματα 1, 2). Πρόκειται για τη μεγαλύτερη εκλογική μετακίνηση που έχει σημειωθεί στη σύγχρονη ελληνική πολιτική ιστορία, μέχρι την ανάδυση του ΣΥΡΙΖΑ³. Στα πρώτα επτά χρόνια της μεταπολιτευτικής περιόδου, θα μετακινηθούν προς

Διάγραμμα 3 Η συνδικαλιστική επιρροή του ΠΑΣΟΚ στην πρώιμη Μεταπολίτευση Επιλεγμένες επαγγελματικές κατηγορίες, 1985-1987

● Καλύτερες ≥40% ● Ενδιάμεσες 26-39% ● Χειρότερες ≤25%

Ποσοστό (%) ψήφων στις συνδικαλιστικές εκλογές της περιόδου 1985 - 1987

Πηγή: Μαυρίδης 1993, τ.2, τεύχος Β' πίνακας 11.110, 578 & ΓΜ/Αρχείο εκλογών επαγγελματικών οργανώσεων

το ΠΑΣΟΚ πάνω από 2.000.000 ψηφοφόροι. Ο αριθμός των μετακινηθέντων αντιπροσώπευε περισσότερο από το 1/3 του συνολικού εκλογικού σώματος (σχεδόν 35%). Ειπωμένο διαφορετικά, σε σχέση με το 1974, το ΠΑΣΟΚ, το 1981, θα τετραπλασιάσει την εκλογική του επιρροή.

Η αύξηση της δύναμης του ΠΑΣΟΚ το 1981 (περίπου 23 εκατοστιαίες μονάδες από το 1977) είχε διπλή προέλευση. Από τον χώρο του Κέντρου –που αντιπροσώπευε

η εκλογική δύναμη της ΕΔΗΚ το 1977– θα απορροφήσει σχεδόν το σύνολο, ενώ από την άλλη θα αποσπάσει σημαντικό μέρος της εκλογικής βάσης της Δεξιάς. Η μετατόπιση αυτή ήταν κάτι παραπάνω από αλματώδης.

Στην περίοδο 1974-1977, το ΠΑΣΟΚ θα αποσπάσει από τη Ν.Δ. κυρίως τα αγροτικά της ερείσματα. Η επιτυχία αυτή δεν ήταν τυχαία. Πολλές από τις περιοχές όπου το ΠΑΣΟΚ εμφάνισε μεγάλα ποσοστά αύξησης

EUROKINISSI

Προεκλογική συγκέντρωση του ΠΑΣΟΚ τη δεκαετία του '90, όταν ακόμη τα κόμματα τολμούσαν να αναμετρηθούν με τις μεγάλες ανοικτές πλατείες

και η Ν.Δ. μεγάλη πτώση είχαν ένα κοινό χαρακτηριστικό. Επρόκειτο στην πλειοψηφία (Ηλεία, Κορινθία, Βοιωτία, Εύβοια, Τρίκαλα, Λάρισα, Δράμα, Ημαθία) για νομούς, όπου κατά την περίοδο 1974-1977 αναπτύχθηκαν οι έντονες και συχνά βίαιες αγροτικές κινητοποιήσεις κατά της κυβερνητικής πολιτικής, οι συγκρούσεις για τα τσιφλίκια, τη διεκδίκηση της αποξηραμένης λίμνης Κάρλας από τους ακτήμονες αγρότες κ.λπ. Το ΠΑΣΟΚ είναι το μόνο κόμμα που θα παρακολουθήσει και θα πριμοδοτήσει αυτές τις κινητοποιήσεις, θα συνδεθεί με τον διάχυτο αγροτικό ριζοσπαστισμό που διαμορφώνεται και θα τον εισπράξει εκλογικά. Συνοπτικά, το ΠΑΣΟΚ θα απορροφήσει από την εκλογική βάση της Δεξιάς πρώτα τα αγροτικά της σπηρίγματα, στην πρώτη φάση της Μεταπολίτευσης (1974-1977), και ύστερα, στη δεύτερη περίοδο (1977-81) και αφού έχει καταγραφεί πλέον ως φερέγγυα εναλλακτική λύση διακυβέρνησης, τα «καθυστερημένα» εργατικά-λαϊκά και μικροαστικά σπηρίγματα της Ν.Δ.

Αντίστροφη υπήρξε η πορεία αποψίλωσης της κοινωνικής βάσης του «Κέντρου». Το ΠΑΣΟΚ θα απορροφήσει στην πρώτη περίοδο (1974-77) τα «προχωρημέ-

να» εργατικά-λαϊκά και μικροαστικά και σε μικρότερο βαθμό τα ριζοσπαστικοποιημένα αγροτικά ερείσματα του και στον επόμενο εκλογικό κύκλο (1977-81) τα «καθυστερημένα» αγροτικά ερείσματα, που μπορεί να συγκρατήθηκαν ως το 1977 από την ΕΔΗΚ, όχι όμως και το 1981. Η περίοδος κοινωνικής και πολιτικής εδραίωσης του ΠΑΣΟΚ, μετά το 1977 θα είναι, επιπλέον, και περίοδος ραγδαίας οργανωτικής επέκτασης.

Τα κοινωνικά χαρακτηριστικά της εκλογικής βάσης του ΠΑΣΟΚ

Η μελέτη της εκλογικής κοινωνιολογίας του ΠΑΣΟΚ αποκάλυψε την προνομιακή σχέση που αυτό διαμόρφωσε μεταπολιτευτικά, ιδίως από τη δεκαετία του 1980, με τα μισθωτά και εργατοϋπαλληλικά στρώματα της ελληνικής κοινωνίας (Διάγραμμα 3). Το ΠΑΣΟΚ αποτέλεσε το κόμμα που κατεξοχήν αντιπροσώπευσε στις πρώτες μεταπολιτευτικές δεκαετίες τον λαϊκό κοινωνικό συνασπισμό (το κοινωνικό μπλοκ των υποτελών τάξεων). Απέκτησε την εργατική και την αγροτική υπεροχή, καθώς και τη μικροαστική υποστήριξη. Γενικά, μετά το 1980, στα μισθωτά εργατοϋπαλληλικά στρώματα εμ-

φάνισε σταθερά υπεροχή. Σε αυτά το ΚΚΕ διατηρούσε ιστορικά σημαντικές προσβάσεις, αλλά κατά τη δεκαετία του 1880, το ΠΑΣΟΚ κατόρθωσε να του αφαιρέσει την πολιτική εκπροσώπηση.

Ιδιαίτερα έντονη είναι η επιρροή του: α) Στα δυναμικότερα τμήματα της νέας βιομηχανικής εργατικής τάξης, που διαμορφώθηκε με την οικονομική ανάπτυξη της δεκαπενταετίας 1960-1975 (Γεγονός που πιστοποιείται από την απόλυτη εκλογική του ηγεμονία στα εργοστασιακά σωματεία και τις ομοσπονδίες του βιομηχανικού χώρου). β) Στα μισθωτά εργατοϋπαλληλικά στρώματα της κοινής ωφέλειας (ΔΕΗ, ΟΤΕ, ΕΛΤΑ, μεταφορές κ.λπ.), όχι όμως και στον στενό πυρήνα της δημόσιας διοίκησης (Σώματα Ασφαλείας, στρατιωτικοί, δικαστικοί), όπου η συνέχεια αντικομμουνιστικού μετεμφυλιακού και δικτατορικού καθεστώτος παρέμενε ισχυρή. γ) Εμφάνιζε, επίσης, υπεροχή στα αγροτικά στρώματα, κατά την περίοδο της διακυβέρνησής του (1981-1989), πλην όμως, η μεταστροφή της υπαίθρου κατά τα τέλη της δεκαετίας του 1980, αναγόρευσε σε κυρίαρχη τη Νέα Δημοκρατία, ενώ το ΠΑΣΟΚ εξακολούθησε να διαθέτει ισχυρότατη υποστήριξη. δ) Διέθετε ακόμη σημαντική υποστήριξη στα μικροαστικά στρώματα. Εντούτοις, σε αυτά τα στρώματα, μόνον το 1981 κατόρθωσε να αποσπάσει τη σχετική υπεροχή έναντι της Ν.Δ., τάση, όμως, που πολύ γρήγορα αντιστράφηκε.

Η σημαντική συντηρητική μεταστροφή των μικροαστικών στρωμάτων υπέρ της Ν.Δ. συντελείται ήδη από την περίοδο της πρώτης διακυβέρνησης 1981-85. Αρχίζει μάλιστα αμέσως μετά το 1981 και εκφράζεται για πρώτη φορά στις ευρωεκλογές του 1984. Αντιθέτως, η κομματική επιρροή του ΠΑΣΟΚ εμφανίσθηκε ιδιαίτερα χαμηλή στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα: στις αστικές συνοικίες και προάστια των πολεοδομικών συγκροτημάτων (με βάση τις βουλευτικές εκλογές), στα στρώματα της εργοδοσίας, στα παραδοσιακά και νέα μικροαστικά στρώματα (με βάση τις συνδικαλιστικές εκλογές).

Κατά τη δεκαετία του 1980, η μεγαλύτερη κάμψη της επιρροής του ΠΑΣΟΚ θα σημειωθεί στα αστικά κέντρα, ενώ στην ύπαιθρο θα επιδείξει αξιοσημείωτη ανθεκτικότητα. Η –συγκριτικά– μεγαλύτερη διατήρηση στην ύπαιθρο είχε ως τελικό αποτέλεσμα να αυξηθεί, για πρώτη φορά, η ψαλίδα αστικών/αγροτικών περιοχών, κυρίως στην περίοδο 1989-90. Παρά τη σχετική απόκλιση που εμφανίσθηκε, το ΠΑΣΟΚ, από την πλευρά της εκλογικής του βάσης, ουδέποτε υπήρξε «αγροτικό» κόμμα. Το ισχυρό εκλογικό ρεύμα που το ανέδειξε στην εξουσία το 1981 υπήρξε εξαιρετικά ισοκατανεμημένο, εξίσου ισχυρό στην ύπαιθρο (48,8%) όσο και στις πόλεις (48,2%).

1989-1996: περίοδος κλυδωνισμών

Κατά την τελευταία κρίσιμη περίοδο της δεκαετίας (1989-90), η κάμψη του ΠΑΣΟΚ δεν υπήρξε ομοιόμορ-

φη. Οι απώλειές του ήταν εντονότερες στις αμιγώς μικροαστικές περιοχές, ενώ στις αμιγώς εργατικές επέδειξε τάσεις συγκράτησης. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με τον εξανεμισμό των όποιων προσβάσεων είχε αποκτήσει στις περιοχές με αστική κοινωνική σύνθεση, είχε ως αποτέλεσμα την εμβάθυνση των ταξικών στοιχείων στην εκλογική του βάση και κατά συνέπεια την ένταση της κοινωνικής πόλωσης που χαρακτήριζε το ελληνικό κομματικό σύστημα. Κατά τη διάρκεια της διακυβέρνησης της Ν.Δ. (1990-1993), το ΠΑΣΟΚ θα ανακτήσει στα μισθωτά εργατοϋπαλληλικά στρώματα της βιομηχανίας και του ευρύτερου δημόσιου τομέα την επιρροή που διέθετε το 1985, ενώ θα ενισχυθεί και στον δημοσιοϋπαλληλικό χώρο. Η αύξηση των κομματικών μελών του στην ίδια περίοδο ήταν ενδεικτική για την απορρόφηση της κρίσης εκπροσώπησης, που σημειώθηκε μετά τη στροφή στην οικονομική πολιτική το 1985 και η οποία είχε ως αποτέλεσμα τη διάσπαση στον συνδικαλιστικό χώρο (δημιουργία της ΣΣΕΚ και της ΣΕΑΚ).

Με τις εκλογές του Οκτωβρίου 1993 το ΠΑΣΟΚ επέστρεψε στην κυβέρνηση, καταγράφοντας το 2ο καλύτερο ποσοστό του, 46,9%, και συγκεντρώνοντας 3.235.000 ψήφους, τον μεγαλύτερο αριθμό μεταπολιτευτικά. Η κοινωνική υποστήριξη του κόμματος ενισχύθηκε. Είναι ενδεικτικό ότι το ΠΑΣΟΚ θα παρουσιάσει τη μεγαλύτερή του αύξηση στις αμιγώς εργατικές περιοχές της πρωτεύουσας. Η επιρροή του ξεπέρασε το 50% και σε ορισμένους δήμους κυμάνθηκε σε επίπεδα υψηλότερα και από τα αντίστοιχα του 1981. Η κοινωνική πόλωση στη βάση των κομμάτων εντάθηκε περισσότερο.

Ωστόσο, η αποδυνάμωση του ΠΑΣΟΚ θα άρχιζε ήδη από τη στιγμή που ο Ανδρέας Παπανδρέου, μετά την υπόθεση του Ειδικού Δικαστηρίου, επέστρεψε θριαμβευτικά στην εξουσία νικώντας τη Ν.Δ. και τον Κωνσταντίνο Μητσοτάκη. Από το 1993 μέχρι το 1996, το «ιστορικό» ΠΑΣΟΚ ακολουθούσε φθίνουσα πορεία. Γεγονότα που συνέτειναν σε αυτό ήταν η ασθένεια του Παπανδρέου, η αποδόμηση της εικόνας του κόμματος – κορυφώθηκε τον Ιανουάριο του 1996, όταν ο Παπανδρέου αναγκάστηκε να παραιτηθεί και ο Κ. Σημίτης εξελέγη νέος πρωθυπουργός από την κοινοβουλευτική ομάδα του ΠΑΣΟΚ, καθώς επίσης και η διάσπαση που οδήγησε στην ίδρυση του ΔΗΚΚΙ, τον Δεκέμβριο του 1995, μετά την αποχώρηση του Δημήτρη Τσοβόλα. Σημειώθηκε, συνεπώς, αποδυνάμωση της εκλογικής πλειοψηφίας, του ισχυρού ρεύματος που αποτελούσε το ΠΑΣΟΚ, τόσο πολιτικά όσο και εκλογικά.

1996-2004: το ΠΑΣΟΚ υπό τον Κώστα Σημίτη

Ο θάνατος του ιδρυτή του ΠΑΣΟΚ και η θυελλώδης ανάδειξη του Κ. Σημίτη στην ηγεσία του κόμματος, στο συνέδριο του Ιουνίου 1996, θα αποτελέσουν σημείο το-

Ο Ευάγγελος Βενιζέλος είναι ο πρώτος αρχηγός του ΠΑΣΟΚ που επιχειρεί το «rebranding» του κόμματος σε «Ελιά - Δημοκρατική Παράταξη». Μετά την αποτυχία του εγχειρήματος έγινε μια ακόμη απόπειρα ανασυγκρότησης της Κεντροαριστεράς με το «Κίνημα Αλλαγής», υπό τη Φώφη Γεννηματά

μής στην ιστορία του. Αντιστρέφοντας το δυσμενές κλίμα, το ΠΑΣΟΚ θα κερδίσει τις εκλογές του Σεπτεμβρίου, χωρίς όμως να καταγράψει ηγεμονικό πλειοψηφικό ρεύμα. Το γεγονός ότι το ΠΑΣΟΚ έλαβε το χαμηλότερο ποσοστό που είχε λάβει πρώτο κόμμα στην περίοδο 1974-2009, 41,5%, σηματοδότησε τον πρώτο κλυδωνισμό του μεταπολιτευτικού δικομματισμού. Η εκλογική αναμέτρηση κρίθηκε σε μεγάλο βαθμό στην ύπαιθρο. Το ΠΑΣΟΚ κατόρθωσε να ανακόψει το εντονότερο ρεύμα της αγροτικής δυσαρέσκειας που κατέγραφαν οι προεκλογικές δημοσκοπήσεις υπέρ του ΔΗΚΚΙ, εμποδίζοντάς το έτσι να αναδειχθεί σε κόμμα της αγροτικής δυσαρέσκειας.

Το ΠΑΣΟΚ –χάρη και στη χρηματιστηριακή «φούσκα»– θα κερδίσει οριακά και την εκλογική αναμέτρηση του 2000, με 43,8%. Η ανάκαμψή του έδειξε ότι διατηρούσε σημαντική κοινωνική ώσμωση. Το εκλογικό αποτέλεσμα αποκάλυψε μια νέα διαιρετική τομή στη βάση των δύο κομμάτων της διακυβέρνησης. Στην πλευρά του ΠΑΣΟΚ πολώθηκαν σε μεγαλύτερο βαθμό τα δυναμικά κοινωνικά στρώματα του ενεργού πληθυσμού, που ευνοούσε η οικονομική αναδιάρθρωση και η προοπτική της ΟΝΕ, των οποίων η οικονομική κατάσταση είχε

βελτιωθεί τα τελευταία χρόνια. Σε αυτή την κατηγορία το ΠΑΣΟΚ εμφάνισε ποσοστό 70%, έναντι 21% της Ν.Δ.

2004-2011: το ΠΑΣΟΚ υπό τον Γιώργο Παπανδρέου

Στους επόμενους δύο εκλογικούς κύκλους και μέχρι την απαρχή της οικονομικής κρίσης, το ΠΑΣΟΚ θα παραμείνει στην αντιπολίτευση. Είναι περίοδος κυριαρχίας της Ν.Δ. και του Κ. Καραμανλή. Η ευρεία εκλογική ήττα του το 2004 (40,6%) οφείλεται κατά κύριο λόγο στην οξυτάτη κρίση εκπροσώπησης που χαρακτήριζε καιρό τις σχέσεις του κόμματος με την κοινωνική του βάση. Η μαζική μεταστροφή ευρύτατων κοινωνικών στρωμάτων που στήριζαν στο παρελθόν το ΠΑΣΟΚ (ο 1 στους 6 εκλογείς του 2000 – περίπου 500.000 άτομα), αποκρυσταλλωμένη και εντυπωσιακά αμετάβλητη κατά την τριετία 2001-2004, αποτέλεσε ένα ογκώδες ρεύμα διαπαραταξιακής μετατόπισης.

Διεύρυνε σημαντικά την κοινωνική νομιμοποίηση της συντηρητικής παράταξης, η εκλογική επιρροή της οποίας επανήλθε στα επίπεδα των αρχών της δεκαετίας του 1990. Η κρίση εκπροσώπησης που βίωνε το ΠΑΣΟΚ ήταν παράγωγο της κοινωνικής δυσαρέσκειας που

προκάλεσε η πολιτική που ακολούθησε στην οκταετία Σημίτη, αλλά και της πολιτικής δυσaréσκειας από το καθεστωτικό «στιλ» της διακυβέρνησης που κυριάρχησε. Ωστόσο, το εκλογικό αποτέλεσμα κρίθηκε και στην προεκλογική περίοδο. Η διαδοχή του Κ. Σημίτη από τον Γ. Παπανδρέου στην ηγεσία του ΠΑΣΟΚ, ανεξάρτητα από τους όρους υπό τους οποίους πραγματοποιήθηκε, δημιούργησε πράγματι δυναμική, η οποία όμως ακυρώθηκε από την προεκλογική εκστρατεία του κόμματος και τις επιλογές για τη νέα φυσιογνωμία του που προκρίθηκαν.

Το αποτέλεσμα των βουλευτικών εκλογών του 2007 για το ΠΑΣΟΚ (38,1%) απέδειξε ότι κατά τη διάρκεια της κυβερνητικής θητείας της Ν.Δ. δεν υπήρξε ουσιαστική μεταστροφή του εκλογικού σώματος, ούτε αμφισβητήθηκε ποτέ το διακριτό προβάδισμα του κυβερνώντος κόμματος.

2009-2012: πριν από την κατάρρευση

Η ηγεσία του τρίτου αρχηγού του, Γιώργου Παπανδρέου, θα αποδειχθεί μοιραία για το κόμμα του πατρός του. Το ΠΑΣΟΚ τιμωρήθηκε σκληρά –διόλου τυχαία περισσότερο από ό,τι η Ν.Δ.– για την προσφυγή της Ελλάδας στο ΔΝΤ και την υπογραφή του 1ου Μνημονίου (6/5/2010). Το 2010, το ΠΑΣΟΚ ήρθε σε ανοιχτή και οριστική –όπως αποδείχθηκε– ρήξη, όχι μόνον με τα κοινωνικά στρώματα τα οποία εξέφρασε για μακρύ χρονικό διάστημα, αλλά και την ιστορικά διαμορφωμένη πολιτική και ιδεολογική του ταυτότητα. Κατάφερε να εξαυλώσει ολοκληρωτικά τη θετική εικόνα που διατηρούσε πλειοψηφικά η ελληνική κοινωνία για το ίδιο, ως κόμμα της διακυβέρνησης, ακόμη και στη δεκαετία του 2000. Σε σχετική έρευνα της Public Issue (του 2000), το 58% των πολιτών αποτιμούσε θετικά τη συνεισφορά του ΠΑΣΟΚ στη διακυβέρνηση της χώρας και μόνον 32% αρνητικά. Μία δεκαετία μετά, η εικόνα αυτή είχε πλήρως αντιστραφεί. Το 2011, τα 2/3 (66%) του εκλογικού σώματος είχαν πλέον απαξιώσει συνολικά τη συνεισφορά του, προαναγγέλλοντας αυτό που επρόκειτο να συμβεί έναν χρόνο μετά⁴.

Το 2007, ο Γ. Παπανδρέου είχε νικήσει τον Ευάγγελο Βενιζέλο στις δεύτερες εσωκομματικές εκλογές. Στις 11/11/2007 θα ξαναψηφιστεί από 427.000 «μέλη και φίλους» (55,9%), ενώ τον Οκτώβριο του 2009 απολάμβανε πρωτοφανή μετεκλογική δημοτικότητα 82%⁵. Ωστόσο, η κοινωνικά καταστροφική διετής διακυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ (2009-2011) θα καταλήξει στην πολιτική διαπόμπευση και απογοήτηση, τον Νοέμβριο του 2011. Ο ΓΑΠ θα ανατραπεί –σχεδόν πραξικοπηματικά– από τις κυρίαρχες ευρωπαϊκές δυνάμεις, με αφορμή την πρότασή του για δημοψήφισμα.

Ο εκλεγμένος πρωθυπουργός της χώρας και πρόεδρος του κυβερνώντος κόμματος θα εξαναγκαστεί σε διπλή παραίτηση: Ως πρωθυπουργός, θα αντικαταστα-

θεί, στις 11/11/2011, από τον μη εκλεγμένο τραπεζίτη Λουκά Παπαδήμο⁶. Ως αρχηγός του ΠΑΣΟΚ, θα παραδώσει στον Βενιζέλο, ο οποίος θα αναλάβει την αρχηγία (18/3/2012) όντας ο μοναδικός υποψήφιος, αφού οι υπόλοιπες υποψηφιότητες (Παπουτσής, Τζουμάκας) έχουν αποτραπεί και ακυρωθεί.

2012: η ιστορική εκλογική συντριβή του ΠΑΣΟΚ – Μετά το 2012, το ΠΑΣΟΚ δεν ήταν πια «εδώ»

Με τις διπλές εκλογές του 2012, το ιστορικό ΠΑΣΟΚ τερμάτισε τον βιοπολιτικό του κύκλο, που εγκαινιάστηκε στις 3 Σεπτέμβρη του 1974. Από τις βουλευτικές εκλογές του Οκτωβρίου του 2009 και την εντυπωσιακή επάνοδό του στην εξουσία με 43,9%, μέχρι τις επαναληπτικές εκλογές του Ιουνίου 2012, δηλαδή μέσα σε 30 μήνες, απώλεσε 2,2 εκατ. ψήφους, αριθμός που αντιστοιχεί στο 31% του εκλογικού σώματος (των ψηφισάντων) του 2009. Το ποσοστό που πήρε τον Ιούνιο του 2012 (13,2%, μόλις 756.000 ψήφοι), αποδείχθηκε χαμηλότερο ακόμη και από εκείνο που είχε αποσπάσει, όταν πρωτοεμφανίστηκε στην ελληνική πολιτική σκηνή, το 1974 (13,4%). Πρόκειται για τη μεγαλύτερη εκλογική αφαίμαξη που παρατηρήθηκε ποτέ στη μεταπολιτευτική εκλογική ιστορία της χώρας.

Οι ίδιες οι κοινωνικές δυνάμεις («οι μάζες», για να θυμηθούμε έναν ντεμοντέ όρο), οι οποίες, μετά τη δικτατορία, πίστεψαν σε αυτό, ταυτίστηκαν μαζί του και το στήριξαν πολιτικά-εκλογικά, επί 35 χρόνια, οι ίδιες το εγκατέλειψαν, διαρρηγνύοντας τη σχέση εμπιστοσύνης που είχε οικοδομήσει τόσο στη θυελλώδη περίοδο της πρώιμης Μεταπολίτευσης όσο και μετά το 1981, με μοχλό τη διακυβέρνησή του.

2012-2015: το ΠΑΣΟΚ υπό τον Ευάγγελο Βενιζέλο - Το εγχείρημα της «Ελίας» (2013-2014)

Η κοινωνική αποδυνάμωση του ΠΑΣΟΚ δεν τερματίστηκε με τις εκλογές του Ιουνίου του 2012. Αντιθέτως, έπειτα από αυτές επιταχύνθηκε. Το πολιτικό αποτέλεσμα της ιστορικής εκλογικής συντριβής του ΠΑΣΟΚ, αλλά και της μνημονιακής συγκυβέρνησης με τη Ν.Δ. του Αντώνη Σαμαρά, που ακολούθησε στο διάστημα 2012-2015, ήταν η περαιτέρω αποδέσμευση παραδοσιακών ψηφοφόρων του.

Η πρωτοφανής απόφαση του νέου αρχηγού για κατάρρευση της οργανωτικής δομής του κόμματος, που επιβλήθηκε αιφνιδιαστικά λίγες μέρες μετά τις εκλογές, επισφράγισε τον εκφυλισμό και τη διάλυση της ιστορικής μεταπολιτευτικής κομματικής μορφής⁷.

Το κομματικό μάρφωμα που παρέμεινε μετά το 2012, το ΠΑΣΟΚ υπό τον Βενιζέλο, διατήρησε μόνον το κέλυφος του ιστορικού κόμματος, ενώ σε οργανωτικό

επίπεδο εξακολουθούσε να κινητοποιεί, τοπικά, μερικές δεκάδες χιλιάδες «μέλη και φίλους», όπως συνέβη τον Μάρτιο του 2013. Στην εκλογική διαδικασία για το 9ο Συνέδριο του κόμματος πήραν μέρος μόλις 112.016 «μέλη και φίλοι» του υπολειμματικού, πλέον, ΠΑΣΟΚ. Η «ασυνέχεια», σε σχέση με τις προηγούμενες μορφές οργάνωσής του, στη μεταπολιτευτική περίοδο (πρώιμη, μέση, ύστερη) είναι προφανής.

Μπροστά στη ριζοσπαστικοποίηση της ελληνικής κοινωνίας και τη ραγδαία άνοδο του ΣΥΡΙΖΑ, που αυτή προκάλεσε, οι διασωστικές κινήσεις κορυφής για την «ανασύνθεση της Κεντροαριστεράς», που θα επιχειρηθούν με πρωτοβουλία του εκσυγχρονιστικού/σημιακού ρεύματος και αιχμή τη «διακήρυξη των 58»⁸, δεν θα ευδοκιμήσουν. Μόνο το «rebranding», η απλή μετονομασία του ΠΑΣΟΚ σε «Ελιά-Δημοκρατική Παράταξη» δεν αρκούσε πλέον για να αναχαιτίσει τη συνεχιζόμενη κατάρρευση. Στις ευρωεκλογές του Μαΐου 2014, όπου ο ΣΥΡΙΖΑ προπορευόταν πλέον της Ν.Δ., το εγχείρημα της «ανασύνθεσης της Κεντροαριστεράς» θα ενταφιαστεί οριστικά, καθώς η τάση εκλογικής αποδυνάμωσης του ΠΑΣΟΚ συνεχίσθηκε. Η «Ελιά-Δημοκρατική Παράταξη» έλαβε μόλις 458.403 ψήφους και –ακόμη χαμηλότερο από τον Ιούνιο του 2012– ποσοστό 8%, στο συρρικνωμένο μάλιστα, λόγω αποχής, εκλογικό σώμα. Ο αριθμός αυτός αντιπροσώπευε μόλις το 15% της δύναμης του 2009. Υπολειπόταν δε και κατά 200.000 ψήφους της απήχησης του 1974!

2015-2018: η διάσπαση και το εγχείρημα της Δημοκρατικής Συμπαράταξης - Η εκλογική σύμπραξη των πττημένων

Η εκλογική κατακύβη δεν είχε τέλος. Στις εκλογές του Ιανουαρίου 2015, που θα κερδίσει ο ΣΥΡΙΖΑ, το ΠΑΣΟΚ θα κατέλθει διασπασμένο. Στις 3 Ιανουαρίου, δηλαδή 22 ημέρες πριν από τις εκλογές, ο Γ. Παπανδρέου θα ιδρύσει το ΚΙΔΗΣΟ. Η διάσπαση έχει ως αποτέλεσμα την περαιτέρω διχοτόμηση των υπολειμμάτων της εκλογικής βάσης του: το ΠΑΣΟΚ, υπό τον Βενιζέλο, θα πάρει μόλις 289.482 ψήφους, 4,68% (!) και το ΚΙΔΗΣΟ 152.230, 2,46%, μένοντας εκτός Βουλής. Αθροιστικά, δηλαδή, οι δύο «συνιστώσες» του επιγονικού ΠΑΣΟΚ θα λάβουν 441.712 ψήφους, ποσοστό 7,14%. Η εκλογική συντριβή αποδεικνύεται ιστορικών διαστάσεων και οδηγεί τον Βενιζέλο σε παραίτηση. Το 10ο Συνέδριο του κόμματος, που θα συγκληθεί 5-7 Ιουνίου 2015, θα αποφασίσει (και πάλι) «τη μετεξέλιξη του ΠΑΣΟΚ σε έναν πολιτικό φορέα της ευρύτερης Κεντροαριστεράς». Στις 14/6/2015, 3 εβδομάδες πριν από το ελληνικό Δημοψήφισμα της 4/7/2015, η Φώφη Γεννηματά θα αντικαταστήσει τον Βενιζέλο στην προεδρία του κόμματος. Στις εσωκομματικές εκλογές θα ψηφίσουν, τώρα, μόνον 52.388 «μέλη και φίλοι» του ΠΑΣΟΚ, που αντιπρο-

σώπευαν μόλις το 1% του εθνικού εκλογικού σώματος.

Στις εκλογές του Σεπτεμβρίου 2015, το ΠΑΣΟΚ της Φ. Γεννηματά θα συμπήξει με τη ΔΗΜΑΡ του Θανάση Θεοχαρόπουλου το σχήμα της Δημοκρατικής Συμπαράταξης. Μετά την ταπεινωτική εκλογική αποδοκιμασία του ΚΙΔΗΣΟ, τον Ιανουάριο του 2015, ο Γ. Παπανδρέου δεν θα συμμετάσχει στις εκλογές του Σεπτεμβρίου. Παράλληλα, τον Ιούνιο του 2015, στο 4ο Συνέδριο της ΔΗΜΑΡ, ο Θ. Θεοχαρόπουλος θα διαδεχθεί στην ηγεσία του κόμματος τον Φώτη Κουβέλη, ο οποίος θα αποχωρήσει μετά τις αλλεπάλληλες συντριπτικές εκλογικές ήττες. Η –μετά Κουβέλη– ηγετική ομάδα της ΔΗΜΑΡ, επιδιώκοντας την πολιτική (και επαγγελματική) επιβίωσή της, θα αναγκαστεί να συμπράξει με το ΠΑΣΟΚ ύστερα από την εκλογική της εξαφάνιση.

Η Δημοκρατική Συμπαράταξη θα λάβει τον Σεπτέμβριο του 2015 341.390 ψήφους, ποσοστό 6,3%. Ποσοστό υψηλότερο σε σύγκριση με το 4,68% του ΠΑΣΟΚ τον Ιανουάριο, αλλά χαμηλότερο από το αθροιστικό ποσοστό ΠΑΣΟΚ+ΚΙΔΗΣΟ (7,14%) ή το αθροιστικό ποσοστό ΠΑΣΟΚ-ΚΙΔΗΣΟ-ΔΗΜΑΡ (7,63%). Το συγκεκριμένο αποτέλεσμα δεν συνιστούσε προφανώς κάποια ιδιαίτερη εκλογική επιτυχία. Δύο χρόνο αργότερα, στις 12/1/2017, ο Γ. Παπανδρέου θα επιστρέψει –αναγκαστικά–, παρά την έντονη δυσφορία του Ε. Βενιζέλου, και το ΚΙΔΗΣΟ θα προσχωρήσει, τυπικά, στη Δημοκρατική Συμπαράταξη.

2018-2019: ΚΙΝ.ΑΔΛ., το νέο εγχείρημα της «ανασυγκρότησης της Κεντροαριστεράς»

Τον Ιούλιο του 2017, από το βήμα του συνεδρίου της Δημοκρατικής Συμπαράταξης, η πρόεδρος του ΠΑΣΟΚ θα ανακοινώσει τη δημιουργία ενός «νέου ενιαίου φορέα της Κεντροαριστεράς στην Ελλάδα» πριν από το τέλος του έτους. Ταυτόχρονα, θα εξαγγείλει τη διενέργεια εκλογών για ανάδειξη του επικεφαλής του «νέου κόμματος της Κεντροαριστεράς». Από τον Μάρτιο του 2018, η «Δημοκρατική Συμπαράταξη» (και ουσιαστικά το ΠΑΣΟΚ) θα μετονομαστεί πλέον επισήμως σε Κίνημα Αλλαγής (16/3/2018). Κατά παράδοξο και πρωτοφανή τρόπο, η συγκρότηση του άλλης μια φορά «νέου κόμματος της Κεντροαριστεράς» θα ξεκινήσει ανάποδα, από την εκλογή του αρχηγού του.

Την 1η Σεπτεμβρίου 2017, ο επικεφαλής του Ποταμιού, Σταύρος Θεοδωράκης, με μια πομπώδη δήλωση, που παρέπεμπε στην τηλεοπτική του εκπομπή («Πρωταγωνιστές»), θα ανακοινώσει την υποψηφιότητά του για την ηγεσία του νέου πολιτικού φορέα. Όπως όμως και για τη ΔΗΜΑΡ στην προηγούμενη φάση, έτσι τώρα και για το Ποτάμι, η απόφαση για «σύγκλιση» του «νέου Κέντρου» ήταν επίσης αναγκαστική. Εκτός από τη Δημοκρατική Συμπαράταξη, το Ποτάμι και ο Σ. Θεοδωράκης είχαν ήδη καταγραφεί στους πττημένους των εκλογών

του Σεπτεμβρίου του 2015. Όταν ο Θεοδωράκης ανακοινώνει την υποψηφιότητά του για το νέο κόμμα (Σεπτέμβριος 2017), η δημοσκοπική εκλογική επιρροή του Ποταμιού έχει ήδη εξαϋλωθεί. Τον Οκτώβριο, η εκλογική επιρροή του Ποταμιού εκτιμήθηκε από το Πολιτικό Βαρόμετρο της Public Issue σε 2%, ενώ τον Ιανουάριο του 2018 σε 1%. Συνολικά, στην περίοδο 2018-2019, η εκλογική επιρροή του κυμάνθηκε από 1% έως 2,5%.

Η διαδικασία εκλογής του νέου προέδρου σε δύο γύρους θα λάβει χώρα τον Νοέμβριο του 2017, με συνολικά 9 υποψηφίους. Η Φ. Γεννηματά θα επανεκλεγεί άνετα, κερδίζοντας στον β' γύρο (19/11/2017) τον Νίκο Ανδρουλάκη (με 56,75% έναντι 43,15%). Η καθαρή επικράτηση της Γεννηματά δεν έφερε τα προσδοκώμενα αποτελέσματα. Το μεταμορφωμένο ΠΑΣΟΚ δεν απέκτησε δυναμική εκλογικής ανάκαμψης ούτε αυτή τη φορά. Αντιθέτως, οι πολιτικές παλινωδίες συνεχίσθηκαν.

Επίλογος: η συζήτηση για το ΠΑΣΟΚ

Στη δεκαετία που ακολούθησε την υπαγωγή της χώρας στο μνημονιακό καθεστώς και την εκλογική κατάρρευση του ΠΑΣΟΚ, υπήρξαν τρεις απόπειρες ανασυγκρότησης του χώρου της «Κεντροαριστεράς» (Ελιά, Δημοκρατική Συμπαράταξη, ΚΙΝ.ΑΛΛ.). Και οι τρεις απέτυχαν, παραμένοντας κινήσεις κορυφής, ερήμην της κοινωνίας – χωρίς ευρύτερη κοινωνική απήχηση. Έτσι, οι διαδοχικές «μεταμορφώσεις» του ΠΑΣΟΚ δεν έφεραν ποτέ την πολυπόθητη εκλογική ανάκαμψη. Στις ευρωεκλογές και στις βουλευτικές του 2019, το ΚΙΝ.ΑΛΛ. θα συγκεντρώσει 436.739 (7,2%) και 457.519 (8,1%) ψήφους, αντίστοιχα. Σε σύγκριση με τον Σεπτέμβριο του 2015, η αύξηση της πραγματικής του εκλογικής επιρροής περιορίστηκε σε 116.129 ψήφους, μόλις 2% του εκλογικού σώματος. Συνολικά, δηλαδή, στις πέντε (5) διαδοχικές εκλογικές αναμετρήσεις της εξαετίας 2014-2019 (Ε2014, 2015-Ι, 2015-Σ, Ε2019, Β2019), το διάδοχο ΠΑΣΟΚ (μαζί με το ΚΙΔΗΣΟ) δεν κατάφερε να ξεπεράσει σε καμία τις 460.000 ψήφους

Τα επιγονικά μορφώματα του ΠΑΣΟΚ δεν ξέφυγαν από την κατηγορία των κομμάτων στελεχών. Απαρτίζονται πλέον από έναν περιορισμένο αριθμό επαγγελματιών της ευρύτερης πολιτικής, που απασχολούνται στις διάφορες βαθμίδες του κρατικού μηχανισμού. Λόγω της σύγκλισης των κομμάτων και των συνεχών «μετεγγραφών», χαρακτηρίζονται από ιδεολογική ασάφεια και ρευστή πολιτική ταυτότητα. Υποστηρίζονται δε από τους εναπομείναντες παραδοσιακά ταυτισμένους ηλικιωμένους ψηφοφόρους, σε περιοχές προπύργια του μεταπολιτευτικού ΠΑΣΟΚ, «εκτός των τειχών».

Πρόκειται σίγουρα για ένα περιορισμένο –σε σύγκριση με το ένδοξο κομματικό παρελθόν– ποσοστό κοινωνικής-εκλογικής επιρροής, που δεν φάνηκε να τροποποιείται σημαντικά με τις τελευταίες εκλογές. Στις

Η αξιόμηστη Φώφη Γεννηματά ηγήθηκε του τελευταίου επιχειρήματος μεταμόρφωσης του ΠΑΣΟΚ μετά τη μνημονιακή του κατάρρευση, με το Κίνημα Αλλαγής, χωρίς να επιτύχει ουσιαστική εκλογική ανάκαμψη

βουλευτικές εκλογές του Μαΐου 2023 θα καταφέρει να αυξήσει την επιρροή του σε 676.000 (11,5%). Στις «επαναληπτικές» του Ιουνίου όμως, παρά την πρωτοφανή κατάρρευση του ΣΥΡΙΖΑ, σημείωσε απώλειες, συγκρατώντας 618.000 ψήφους (11,8%), για να παραμείνει πάλι στην 3η θέση.

Εν κατακλείδι, η θεωρητική συζήτηση σχετικά με τη φύση και τον χαρακτήρα του ΠΑΣΟΚ υπήρξε από την αρχή της εμφάνισής του και διαιρεμένη και πολωμένη⁹. Στην πρώιμη μεταπολιτευτική εποχή, η τάση να αποδοθεί η συγκρότηση του ΠΑΣΟΚ και η απήχυσή του στην ηγετική προσωπικότητα του Α. Παπανδρέου κυριάρχησε παραδοσιακά στις αναλύσεις για αυτό. Από εκεί πήγασαν και οι θεωρητικοποιήσεις για τον αυταρχικό και αρχηγικό χαρακτήρα του, αλλά και η τοποθέτησή του στον χώρο των λαϊκίστικων κινήσεων (όπως αυτά της Λ. Αμερικής). Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι πολλά από τα

χαρακτηριστικά που του αποδόθηκαν δεν απέχουν από την πραγματικότητα. Οι ερμηνείες όμως που επιβλήθηκαν, παραμένουν ανεπαρκείς. Υπερτονίζοντας τη χαρισματική προσωπικότητα του Α. Παπανδρέου, υποτιμούν τις οργανικές σχέσεις που κατέκτησε το ΠΑΣΟΚ στους μισθωτούς εργαζόμενους και σε μεγάλες μερίδες του αγροτικού πληθυσμού της χώρας. Παραγνωρίζουν τη μαζική κομματική οργάνωση που συγκρότησε με ταχύτατους ρυθμούς, τη συμπύκνωση στον αρχικό πολιτικό-ιδεολογικό λόγο του ΠΑΣΟΚ των συστατικών στοιχείων της ιδεολογίας των λαϊκών τάξεων στη μετεμφυλιακή Ελλάδα, και τέλος συσκοτίζουν την ιδεολογική-πολιτική διαπάλη για την ηγεμονία που διεξήχθη στο εσωτερικό του. Η ανάδυση και η παγίωσή του ΠΑΣΟΚ στη Μεταπολίτευση δεν υπήρξε ούτε ευθύγραμμη, ούτε ανώδυνη και χωρίς αντιφάσεις διαδικασία. Ως κόμμα εξέφρασε τα νέα δεδομένα της πολιτικής σκηνής που μετά την πτώση της δικτατορίας είχε μετατοπισθεί αριστερά: διάλυση των παλαιών πολιτικών κομμάτων, κατάργηση της μοναρχίας, εμπέδωση του κοινοβουλευτισμού και του κράτους δικαίου, ανάγκη ανανέωσης του πολιτικού προσωπικού, ένταση και ριζοσπαστικοποίηση των κοινωνικών αγώνων, διάσπαση της Αριστεράς, αλλά και σε μία, επίσης, διαφορετική διεθνή συγκυρία: εμφάνιση κινημάτων κοινωνικής αμφισβήτησης, άνοδος της Αριστεράς στην Ευρώπη, προοπτική διακυβέρνησης, άνθηση αντιιμπεριαλιστικών κινημάτων. Στις νέες συνθήκες της Μεταπολίτευσης, το ΠΑΣΟΚ θα υπάρξει όχι ως «κεντρώο» κόμμα, αλλά ως σοσιαλιστικό και, μάλιστα, ιδιαιτέρως ριζοσπαστικό.

Η πολιτική καταστροφή του ΠΑΣΟΚ που προκάλεσε το Μνημόνιο, οδήγησε για πρώτη φορά μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, στη διαμόρφωση ενός νέου μαζικού κόμματος της Αριστεράς. Η εκλογική ανάδειξη του ΣΥΡΙΖΑ σηματοδότησε το τέλος της εποχής ηγεμονίας του ΠΑΣΟΚ. Ουσιαστικά, ο ΣΥΡΙΖΑ στην περίοδο 2012-2019, διαδέχθηκε το ΠΑΣΟΚ στην εκπροσώπηση του μεγαλύτερου τμήματος του λαϊκού κοινωνικού μπλοκ, όπως αυτό συγκροτήθηκε μετά το 1974.

Εκ των υστέρων, με δεδομένη τη νεοφιλελεύθερη μετεξέλιξη του ΠΑΣΟΚ –αφετηρία της υπήρξε η στροφή του 1985 και σημείο τομής σε αυτή τη διαδικασία η διαδοχή του Α. Παπανδρέου από τον Κ. Σημίτη και η επικράτηση στην εσωκομματική σύγκρουση του εκσυγχρονιστικού ρεύματος–, την απορρόφηση του κόμματος από το κράτος, τη διαφθορά του μεγαλύτερου πυρήνα των ηγετικών του στελεχών, τις ευθύνες του για τη χρεοκοπία της χώρας και την υπαγωγή της, με βασική ευθύνη του στο ΔΝΤ και στα Μνημόνια, η δαιμονοποίησή του γίνεται εύκολα αποδεκτή και η καταδίκη του θεωρείται αυτονόητη.

Ωστόσο, η κριτική στο ΠΑΣΟΚ δεν πρέπει να υποκλιθεί σήμερα στην ιδεολογική επίθεση, που διεξάγεται

με όχημα το στρατευμένο σχήμα του «εθνο-λαϊκισμού», κατά της «κληρονομιάς» του· επίθεση, η οποία στοχεύει στη συσκότιση της πραγματικής ιστορίας της Μεταπολίτευσης. Ο εκφυλισμός και η ιστορική πολιτική χρεοκοπία του ΠΑΣΟΚ εξυπηρετεί τη προσπάθεια ιστορικής αναθεώρησης και παραχάραξης. Χρησιμοποιείται από τους κέρβερους-προπαγανδιστές του νεοφιλελευθερισμού για την απαξίωση συνολικά των μεταπολιτευτικών κομμάτων και του κοινοβουλευτισμού, τη νομιμοποίηση της αυταρχικής αναίρεσης των πολιτικών και κοινωνικών κατακτήσεων, που επέβαλε η «σοσιαλδημοκρατική» διαχείριση του ΠΑΣΟΚ, μετά το 1981.

Η γκραμισιανή ρήση ισχύει και αντίστροφα. Όπως θα (αποδεχθούμε να) «διαβάσουμε» σήμερα την ιστορία του ΠΑΣΟΚ, θα (αποδεχθούμε να) «διαβάσουμε» και την ιστορία της Μεταπολίτευσης.

● ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

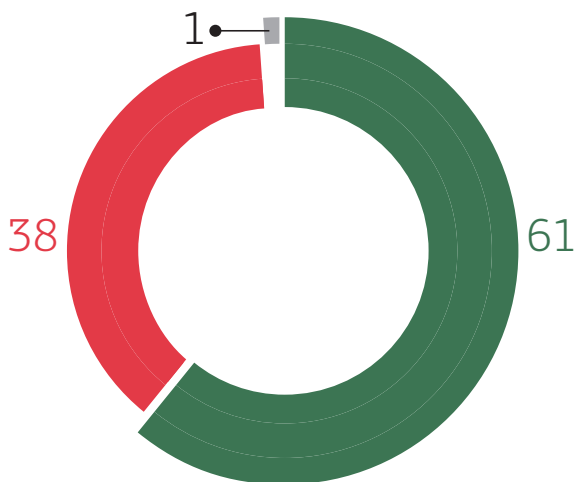
1. <https://www.mavris.gr/7348/from-pasok-to-kinal/> (Διάγραμμα 2Α).
2. Γιάννης Μαυρής, «Οι κοινωνικές συντεταγμένες της κομματικής επιρροής: Οι σχέσεις εκπροσώπησης στην περίοδο 1974-1985». Διδακτορική διατριβή, πέντε τεύχη, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης, 1993, δεύτερος τόμος, τεύχος Β΄, 581-634.
3. Για μια συνοπτική αποτίμηση της σημασίας των εκλογών του 1981, βλέπε: <https://www.mavris.gr/6694/greek-elections-1981-40-years-after/>
4. <https://www.mavris.gr/7348/from-pasok-to-kinal/> (Διάγραμμα 2Β).
5. <https://www.publicissue.gr/varometro-oct-2009/>
6. <https://www.tovima.gr/2012/07/16/vimagazino/pws-epese-o-giwrghos/>
7. <https://www.tovima.gr/2012/05/11/politics/dialyetai-kai-aytoorganwnetai-apo-to-miden-to-pasok/>
8. Για ένα σύντομο ιστορικό του εγχειρήματος, βλέπε: https://el.wikipedia.org/wiki/Πρωτοβουλία_για_την_Δημοκρατική_Προοδευτική_Παράταξη
9. <https://www.mavris.gr/4277/pasok-40-years-after/>

ΠΑΣΟΚ και κοινή γνώμη: ένας απολογισμός

Με βάση τα ευρήματα μιας ιστορικής έρευνας της Public Issue

Ποσοστό του εκλογικού σώματος που είχε ψηφίσει ΠΑΣΟΚ, από το 1974 έως το 2011
«Από το 1974 μέχρι σήμερα [2011] έχουν γίνει στη χώρα δεκατρείς (13) Βουλευτικές εκλογές. Εσείς προσωπικά και ανεξάρτητα από το πότε ψηφίσατε για πρώτη φορά, έχει τύχει να ψηφίσετε έστω και μία φορά ΠΑΣΟΚ;»

► **Προβολή** στον συνολικό πληθυσμό 18 ετών και άνω: **5.492.000** άτομα (5.191.000 - 5.793.000)

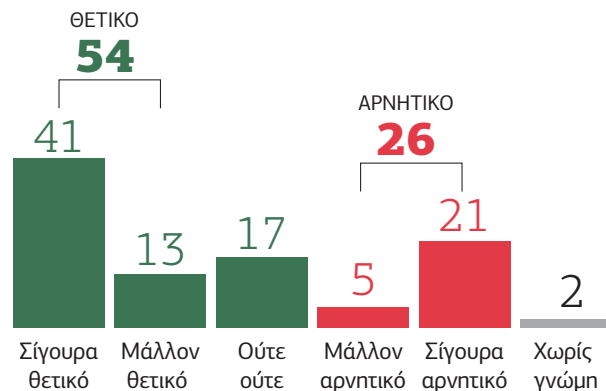
Για μεγάλο χρονικό διάστημα, το ΠΑΣΟΚ αποτέλεσε το επίκεντρο της μεταπολιτευτικής πολιτικής σκηνής. Από το 1974 έως το 2011 κάποια στιγμή στη ζωή τους το είχαν ψηφίσει 6 στους 10 ενήλικες πολίτες (61%). Το ποσοστό αυτό αντιστοιχούσε σε σχεδόν 5.500.000 ψηφοφόρους.

%

Αξιολόγηση της ίδρυσης του ΠΑΣΟΚ

«Πώς θα χαρακτηρίζατε την ίδρυση του ΠΑΣΟΚ το 1974; Ως ένα γεγονός...»

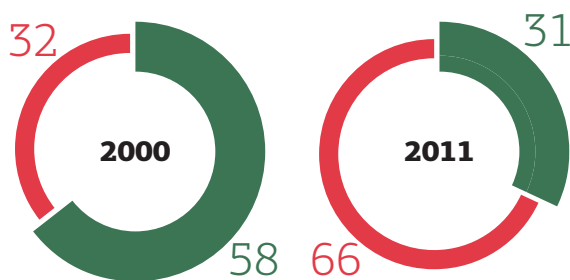

Το 2011, στην επέτειο των τριάντα χρόνων από την ανάληψη της διακυβέρνησης της χώρας (18/10/1981) το ΠΑΣΟΚ βρέθηκε στο χειρότερο σημείο της μεταπολιτευτικής του ιστορίας. Ωστόσο, ακόμη και σε αυτήν την περίπτωση, η πλειοψηφία των πολιτών (54%) εξακολουθούσε να αξιολογεί θετικά την ίδρυσή του, τον Σεπτέμβριο του 1974

Γνώμη για τη συνεισφορά του ΠΑΣΟΚ στη διακυβέρνηση της χώρας, 2000-2011

«Εσείς, τι άποψη έχετε για την προσφορά του ΠΑΣΟΚ στη διακυβέρνηση της χώρας;»

● Θετική ● Αρνητική

Περισσότερο σημαντικό είναι ότι έναν μήνα πριν την (αναγκαστική) παραίτηση του Γιώργου Παπανδρέου από την πρωθυπουργία και την αρχηγία του κόμματος (11/2011) τα 2/3 (66%) του συνολικού εκλογικού σώματος έτειναν πλέον να απαξιώσουν συνολικά τη συνεισφορά του ΠΑΣΟΚ στη διακυβέρνηση της χώρας. Σε σύγκριση με το 2000, δηλαδή μία δεκαετία πριν, όταν το 58% την αποτιμούσε θετικά και μόνον 32% αρνητικά, η εικόνα είχε πλέον πλήρως αντιστραφεί.

Public Issue, πανελλαδική τηλεφωνική έρευνα, σε δείγμα 850 ατόμων 18 ετών και άνω, Οκτώβριος 2011

Τα ιδεολογικά χαρακτηριστικά του ΠΑΣΟΚ κατά την περίοδο διακυβέρνησης

Α. Παπανδρέου, Κ. Σημίτη, Γ. Παπανδρέου

«Σε ποια από τις τρεις περιόδους θα λέγατε ότι το ΠΑΣΟΚ ήταν...»

Πιο κοντά στον απλό άνθρωπο;

Πιο σοσιαλιστικό;

Είχε πιο ικανά στελέχη;

Πιο δημοκρατικό;

Είχε πιο ικανούς υπουργούς;

Πιο αποτελεσματικό στην εξωτερική πολιτική;

Πιο αποτελεσματικό στη διακυβέρνηση;

Πιο κοντά στις δικές σας απόψεις;

Πιο ειλικρινές;

Πιο σύγχρονο για την εποχή του;

Πιο ευρωπαϊκό;

- Επί Ανδρέα Παπανδρέου
- Επί Κώστα Σημίτη
- Επί Γιώργου Παπανδρέου
- Σε καμία από τις 3
- Χωρίς γνώμη

Πηγή: Public Issue, πανελλαδική τηλεφωνική έρευνα, 850,18+, Οκτ-2011

Το 2010, το ΠΑΣΟΚ ήρθε σε ανοιχτή ρήξη με τα κοινωνικά στρώματα τα οποία εξέφρασε μεταπολιτευτικά. Ωστόσο, η μετάλλαξη της ιστορικά διαμορφωμένης πολιτικής και ιδεολογικής του ταυτότητας συντελείται ήδη με τη διαδοχή του Ανδρέα Παπανδρέου από τον Κώστα Σημίτη και την επικράτηση του εκσυγχρονιστικού ρεύματος στο εσωτερικό του. Με βάση 11 ιδεολογικά-πολιτικά χαρακτηριστικά της εικόνας του κόμματος, μεταξύ των τριών περιόδων που το συγκεκριμένο κόμμα άσκησε τη διακυβέρνηση της χώρας, η περίοδος Ανδρέα Παπανδρέου υπερτερεί, συντριπτικά, στα 10 από αυτά, ενώ μόνον ο φιλοευρωπαϊσμός αποτέλεσε συγκριτικό πλεονέκτημα για την περίοδο Κώστα Σημίτη. Οσον αφορά την περίοδο διακυβέρνησης του Γιώργου Παπανδρέου, το ιστορικό της αποτύπωμα υπήρξε παντελώς αρνητικό.

Τα θετικά της διακυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ στη Μεταπολίτευση

«Κατά τη γνώμη σας, τι είναι το πιο θετικό πράγμα που έχει κάνει το ΠΑΣΟΚ για τη χώρα τα χρόνια που έχει κυβερνήσει»;

Αυθόρμητες πολλαπλές απαντήσεις

Απαντούν όσοι θεωρούν ότι η προσφορά του ΠΑΣΟΚ στη διακυβέρνηση της χώρας είναι θετική

Στη συλλογική κοινωνική μνήμη, η ίδρυση του ΕΣΥ, η ενίσχυση του (ανύπαρκτου στη μετεμφυλιακή Ελλάδα) κράτους πρόνοιας και η επέκταση της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας (1981-1985) καταγράφονται διαχρονικά ως η θετικότερη συνεισφορά του ΠΑΣΟΚ στη διακυβέρνηση της χώρας.

Τα αρνητικά της διακυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ στη Μεταπολίτευση

«Κατά τη γνώμη σας, τι είναι το αρνητικό πράγμα που έχει κάνει το ΠΑΣΟΚ για τη χώρα τα χρόνια που έχει κυβερνήσει»;

Αυθόρμητες πολλαπλές απαντήσεις

Απαντούν όσοι θεωρούν ότι η προσφορά του ΠΑΣΟΚ στη διακυβέρνηση της χώρας είναι αρνητική

Ταυτόχρονα, η υπαγωγή της χώρας στο ΔΝΤ και η υπογραφή του 1ου Μνημονίου (2010) καταγράφηκαν μονοσήμαντα ως το πλέον αρνητικό στοιχείο στη διαχρονική εξέλιξη της κυβερνητικής του θητείας.

Αξιολόγηση σημαντικών γεγονότων & θεσμικών αλλαγών στις περιόδους διακυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ

Ποια από τα παρακάτω γεγονότα που έχουν συμβεί στην Ελλάδα τα τελευταία 30 χρόνια, από το 1974 μέχρι σήμερα [2011], από όσα γνωρίζετε ή έχετε ακούσει και ανεξάρτητα από το αν τα έχετε ζήσει, τα θεωρείτε θετικά ή αρνητικά για τη χώρα;

Α. ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ

Η δημιουργία του ΕΣΥ, του Εθνικού Συστήματος Υγείας, το 1983

Η αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης, το 1982

Ο εκδημοκρατισμός του συνδικαλισμού, το 1982

Κ. ΣΗΜΙΤΗΣ

Η είσοδος της Κύπρου στην Ευρωπαϊκή Ένωση το 2004

Η ένταξη της Ελλάδας στην ΟΝΕ και η υιοθέτηση του ευρώ, το 2001

Οι Ολυμπιακοί Αγώνες στην Ελλάδα, το 2004

Γ. ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ

Η νέα ενοποίηση των δήμων και των κοινοτήτων με το σχέδιο Καλλικράτης, το 2010

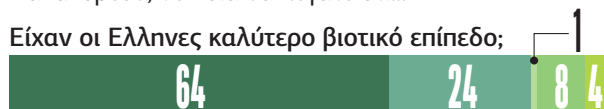
Η υπογραφή του μνημονίου, το 2010

Οι θεσμικές αλλαγές της πρώτης περιόδου συγκέντρωναν (τουλάχιστον μέχρι το 2011) υψηλά ποσοστά αποδοχής: πριν από όλα, η δημιουργία του ΕΣΥ 89%, η αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης 75% και ο εκδημοκρατισμός του συνδικαλισμού 53%. Στα επιτεύγματα της διακυβέρνησης Σημίτη η κοινή γνώμη καταχώριζε μόνον την ένταξη της Κύπρου στην Ε.Ε. (80%), ενώ η ένταξη της Ελλάδας στην ΟΝΕ και κυρίως οι Ολυμπιακοί Αγώνες συγκέντρωναν ήδη από τότε υψηλότερα ποσοστά αποδοκμασίας. Αν και η διενέργεια των Ο.Α. (καλοκαίρι 2004) υλοποιήθηκε κατά τη διάρκεια της διακυβέρνησης του Κώστα Καραμανλή (η Ν.Δ. είχε κερδίσει τις εκλογές της 7ης Μαρτίου), εντούτοις η απόφαση για τη διεξαγωγή τους (1997) και κυρίως η προετοιμασία τους (1997-2004) αφορούσε τη διακυβέρνηση Σημίτη. Η διακυβέρνηση του Γ. Παπανδρέου στιγματίστηκε ιστορικά, ανεξίτηλα, κυρίως από την καθολική κοινωνική αποδοκμασία του Μνημονίου, το οποίο απέρριπτε το 83% των ερωτηθέντων. Η ιστορική πολιτική ευθύνη που χρεώθηκε το ΠΑΣΟΚ και ο ίδιος προσωπικά αποτέλεσε σημείο μη επιστροφής.

Καλύτερη περίοδος διακυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ

«Αν συγκρίνουμε τις τρεις περιόδους του ΠΑΣΟΚ, επί Ανδρέα Παπανδρέου, επί Κώστα Σημίτη και επί Γιώργου Παπανδρέου, σε ποια θα λέγατε ότι...»

Το σύστημα Υγείας & Πρόνοιας λειτούργησε καλύτερα;

Η οικονομία της χώρας ήταν σε καλύτερη κατάσταση;

Η θέση της χώρας στον κόσμο ήταν πιο ισχυρή/πιο δυνατή;

Το εκπαιδευτικό σύστημα λειτούργησε καλύτερα;

Το κράτος & η Δημόσια Διοίκηση δούλευαν καλύτερα;

Εγιναν τα πιο σημαντικά έργα υποδομής;

- Επί Ανδρέα Παπανδρέου
- Επί Κώστα Σημίτη
- Επί Γιώργου Παπανδρέου
- Σε καμία από τις 3
- Χωρίς γνώμη

Τα τρία (διαφορετικά) πρόσωπα του ΠΑΣΟΚ

Στη συνείδηση της κοινής γνώμης, η διαδικασία πολιτικής και ιδεολογικής μετατόπισης του ΠΑΣΟΚ έγινε αντιληπτή προσωποποιημένα. Οι τρεις εντελώς διακριτές περιόδους ταυτίστηκαν με τους αντίστοιχους ηγέτες του. Το ΠΑΣΟΚ του Γιώργου Παπανδρέου δεν μπορούσε εύκολα να συσχετισθεί ούτε με το ΠΑΣΟΚ του προκατόχου του Κ. Σημίτη, ούτε βεβαίως με το ΠΑΣΟΚ του πατρός του και ιδρυτή του κόμματος, Α. Παπανδρέου.

Με βάση τη σύγκριση των «τριών ΠΑΣΟΚ», σε επτά τομείς διακυβέρνησης, οι πολίτες θεωρούσαν ότι το ΠΑΣΟΚ του Α. Παπανδρέου ήταν εκείνο επί της διακυβέρνησης του οποίου οι Έλληνες πολίτες είχαν καλύτερο βιοτικό επίπεδο (64%) και σύστημα υγείας (63%), καλύτερη οικονομία (63%), εκπαίδευση (44%) και δημόσια διοίκηση (35%), ενώ και η θέση της χώρας στον κόσμο ήταν ισχυρότερη (56%). Μόνον τα μεγάλα έργα υποδομής είχαν προσμετρηθεί στο ΠΑΣΟΚ του Κ. Σημίτη (46%), ενώ τίποτα στο ΠΑΣΟΚ του Γ. Παπανδρέου.

1975 Βραχάτι. Με την ευκαιρία της επίσκεψης Μιτερράν στην Ελλάδα (στο κέντρο), συναντώνται ο γ.γ. του ΚΚΕ Χαρίλαος Φλωράκης, ο πρόεδρος του ΠΑΣΟΚ Ανδρέας Παπανδρέου, ο πρόεδρος της Ένωσης Κέντρου Γεώργιος Μαύρος και φυσικά ο οικοδεσπότης Μίκης

Οι σχέσεις ΚΚΕ - ΠΑΣΟΚ την περίοδο 1974-2024

• Του **Βασίλη Λιόση**

Πολλά έχουν γραφτεί και συζητηθεί σχετικά με τις σχέσεις ΠΑΣΟΚ - ΚΚΕ. Στόχος του παρόντος κειμένου είναι να καταγράψουμε τον τρόπο που διαμορφώθηκαν οι σχέσεις ανάμεσα στα δύο κόμματα.

Σε πρώτη φάση τακτική του ΚΚΕ απέναντι στο ΠΑΣΟΚ

Το ΚΚΕ στο 10ο Συνέδριό του το 1978 αποφαινεται πως το ΠΑΣΟΚ «αντανακλά την αγανάκτηση και τους πόθους κυρίως των μεσαίων στρωμάτων της πόλης και αγροτών, που συνθλίβονται από τα μονοπώλια και

τον ιμπεριαλισμό και αναζητούν ριζοσπαστικές λύσεις και κατά έναν ασαφή τρόπο, τον σοσιαλισμό. Πλαισιώνεται από σημαντικό αριθμό διανοούμενων, επιστημόνων και τεχνικών. Προβάλλει με αντιαμερικανικά και αντιιμπεριαλιστικά συνθήματα. Έχει ταχτεί ενάντια στο ΝΑΤΟ και τις στρατιωτικές βάσεις, καθώς και ενάντια στην ένταξη της χώρας στην Κοινή Αγορά. Διακηρύσσει σαν στόχους την ανάκτηση της εθνικής ανεξαρτησίας, τη λαϊκή κυριαρχία. Διεκδικεί τη θέση του αποκλειστικού πολιτικού φορέα της αλλαγής με τελικό σκοπό, όπως διακηρύσσει, τον σοσιαλιστικό μετασχηματισμό της κοινωνίας».

Στη συνέχεια του ασκεί κριτική όταν γράφει: «Το ΠΑΣΟΚ προβάλλει έναν “σοσιαλισμό” που στηρίζεται τάχα στη μέθοδο ανάλυσης του Μαρξ, ενώ απορρίπτει τον μαρξισμό. Απορρίπτει τον πρωτοπόρο ρόλο της εργατικής τάξης, που την αντικαθιστά από τη λεγόμενη “συμμαχία των μη προνομιούχων”. Στη θεωρητική του σύλληψη υποκαθιστά την ταξική πάλη με την πάλη γενικώς των “μη προνομιούχων” με τους “προνομιούχους” και, σε παγκόσμια κλίμακα, με την πάλη των περιφερειακών κοινωνιών και των μητροπολιτικών κέντρων. Στην ουσία πρόκειται για ένα κράμα μικροαστικού σοσιαλισμού, διαποτισμένου και από εθνικιστικές αντιλήψεις».

Η κριτική του δεν αρκείται σε ιδεολογικά αλλά αγκαλιάζει και πολιτικά ζητήματα: «Το ΠΑΣΟΚ αρνήθηκε τόσο προεκλογικά όσο και κατά τις εκλογές τη σύμπραξη των δημοκρατικών δυνάμεων γύρω από ένα πρόγραμμα αλλαγής. Γενικά, με την τάση του για αποκλειστικότητα στην πραγματοποίηση της αλλαγής, με τις εκδηλώσεις ηγεμονισμού και άρνησης της ενότητας στους μαζικούς λαϊκούς αγώνες και στους μαζικούς φορείς, συνδικάτα, συνεταιρισμούς κ.λπ., δημιουργεί ένα μεγάλο εμπόδιο στις ως τα τώρα προσπάθειες συνασπισμού των δημοκρατικών δυνάμεων και ειδικά του λαϊκού προοδευτικού κινήματος».

Πατί, όμως, το ΚΚΕ επιμένει σε μια ενωτική τακτική παρά την άρνηση του ΠΑΣΟΚ; Οι θέσεις εξηγούν: «Συχνά, οι πράξεις και οι συγκεκριμένες κάθε φορά θέσεις του βρίσκονται σε διάσταση με τις γενικές διακηρύξεις του. Το ΠΑΣΟΚ μέσα από τις αντιφάσεις, τις υπαναχωρήσεις και τις ταλαντεύσεις του βρίσκεται σε μια πορεία συνεχούς μεταμόρφωσης.

Οστόσο, το γεγονός ότι το ΠΑΣΟΚ έχει στο παρελθόν υιοθετήσει μια σειρά ενιαιομετωπικές θέσεις, ότι και σήμερα έχει αντιιμπεριαλιστικές θέσεις, τάσσεται υπέρ του εκδημοκρατισμού του κρατικού μηχανισμού, των ενόπλων δυνάμεων κ.ά. δείχνει ότι μπορεί, κάτω και από την πίεση των οπαδών και στελεχών του που διαπνέονται πραγματικά από προοδευτικές και σοσιαλιστικές αντιλήψεις, να εγκαταλείψει την ανεδαφική θέση για αυτοδύναμη πορεία προς την αλλαγή και να συνεργαστεί με τις δυνάμεις που τάσσονται υπέρ της προοδευτικής πορείας του τόπου.

Το ΚΚΕ, υποβάλλοντας σε εποικοδομητική κριτική τις εσφαλμένες και αντιφατικές θέσεις καθώς και τις υπαναχωρήσεις του ΠΑΣΟΚ, θα είναι έτοιμο να συμπράξει μαζί του στην πάλη για την εθνική ανεξαρτησία, τη δημοκρατία και την κοινωνική πρόοδο»¹.

Βλέπουμε, λοιπόν, ότι το ΚΚΕ ακολουθεί πολιτική ενιαίου μετώπου, έχοντας ταυτόχρονα απόλυτη επίγνωση του χαρακτήρα του ΠΑΣΟΚ. Το ΚΚΕ εκείνης της εποχής έλαβε σωστά υπόψη του τις ιδεολογικές οριζώσεις του ΠΑΣΟΚ, τα κοινωνικά στρώματα που το στήριξαν κι εν γένει την κοινωνική του επιρροή. Το πώς στά-

θηκε το ΚΚΕ απέναντι στο ΠΑΣΟΚ μετά το 1981 θα το εξετάσουμε στη συνέχεια. Ας δούμε, όμως, αν αυτή η αρχική τοποθέτηση του ΚΚΕ για το ΠΑΣΟΚ είχε αντιστοίχηση με την πραγματικότητα.

Ήταν το ΠΑΣΟΚ ένα συνηθισμένο Σοσιαλδημοκρατικό κόμμα;

Το ΠΑΣΟΚ αποτέλεσε μια ιδιομορφία της ευρωπαϊκής σοσιαλδημοκρατίας και σε καμία περίπτωση ένα τυπικό παράδειγμα σοσιαλδημοκρατικού κόμματος.

Το ΠΑΣΟΚ, έχοντας ως βάση τις πολιτικές δυνάμεις του Κέντρου αλλά και μέρος της ΕΔΑ, ιδρύεται το 1974 με την «περίφημη» Διακήρυξη της 3ης του Σεπτεμβρίου. Βασικά της χαρακτηριστικά αποτελούν: α) οι συνεχείς αναφορές στο έθνος και στην πατρίδα, β) οι έντονες υπομνήσεις για την εξαρτημένη Ελλάδα και οι αντιιμπεριαλιστικές αναλύσεις, γ) τα ριζοσπαστικά αιτήματα, όπως αυτό για αποχώρηση από το ΝΑΤΟ, δ) η εξαγγελία αιτημάτων σοσιαλιστικής κατεύθυνσης (κατάργηση ιδιωτικής εκπαίδευσης, κοινωνικοποίηση τραπεζών και βασικών μονάδων παραγωγής, ένταξη των αγροτικών επιχειρήσεων σε συνεταιρισμούς, κοινωνικοποίηση της υγείας) και ε) η προβολή του αιτήματος για κατάργηση της εκμετάλλευσης ανθρώπου από άνθρωπο. Θεωρητική πηγή του ηγέτη του ΠΑΣΟΚ υπήρξε το σχήμα «μητρόπολης και περιφέρειας» που εκπορευόταν από διανοητές όπως ο Σαμίρ Αμίν, ο Πολ Σουίζι και άλλοι. Τα βιβλία του Ανδρέα Παπανδρέου «Πατερναλιστικός Καπιταλισμός» και «Ιμπεριαλισμός και Οικονομική Ανάπτυξη» δίνουν το στίγμα των θεωρητικών του αναφορών².

Η Διακήρυξη της 3ης Σεπτεμβρίου αναλύει με επιτάσεως τα ζητήματα της πολιτικής και οικονομικής εξάρτησης της Ελλάδας. Τα δεινά του τόπου αποδίδονται ακριβώς σε αυτή την εξάρτηση και πολύ λιγότερο στον καπιταλισμό. Η απόδοση των κακοδαιμονιών είναι ετεροβαρής υπέρ του πρώτου παράγοντα, δηλαδή της εξάρτησης, αφού όπως γράφεται χαρακτηριστικά, «η ρίζα της συμφοράς βρίσκεται στην εξάρτηση της Πατρίδας μας». Οσον αφορά τη μετάβαση από τον καπιταλισμό στον σοσιαλισμό, ο τρόπος δεν αποσαφηνίζεται αλλά σε κάθε περίπτωση δεν προκρίνεται η επαναστατική αλλαγή, δηλαδή η αλλαγή με την κατάληψη της εξουσίας από τον οργανωμένο ένοπλο λαό. Επί της ουσίας προτείνεται αυτό που θα γίνει γνωστό ως «Τρίτος Δρόμος»³.

Ο ιστορικός ηγέτης του ΠΑΣΟΚ, τραβώντας μια διακριτή γραμμή διαχωρισμού από τη σοσιαλδημοκρατία, χαρακτήριζε τη γερμανική σοσιαλδημοκρατία «στήριγμα του μονοπωλιακού κεφαλαίου», «λίγο προοδευτικότερη ή λίγο συντηρητικότερη του Δημοκρατικού Κόμματος των ΗΠΑ», «εκφραστή της νέας πατερναλιστικής φάσης του καπιταλισμού», «τον πιο αποφασιστικό σύμ-

μαχο του πολυεθνικού κεφαλαίου», «τον υπέρμαχο του σύγχρονου καπιταλισμού», «τον κύριο εκφραστή της αμερικανικής πολιτικής στον ευρωπαϊκό χώρο», «την πρωτοπορία του ΝΑΤΟ και του μονοπωλιακού κεφαλαίου στην Ευρώπη».

Το ΠΑΣΟΚ φιλοτέχνησε ένα πορτρέτο που θα το συνέδεε με τις αγωνιστικές παραδόσεις του λαού και με τη μαρξική σκέψη. Έτσι, συχνά-πυκνά διατεινόταν πως αποτελούσε τη συνέχεια του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, ενώ τα γραφεία των τοπικών οργανώσεών του κοσμούσαν πορτρέτα του Μαρξ, του Ενγκελς και του Βελουσιώτη.

Σε αντίθεση με τα κλασικά κομμουνιστικά κόμματα, το ΠΑΣΟΚ δεν θεωρούσε πρωτοπόρα κοινωνική τάξη την εργατική, αλλά απευθυνόταν σε ένα κοινωνικό μπλοκ που αποτελούνταν από εργάτες, αγρότες, μικροαστικά στρώματα — παραδοσιακά και νέα — και τη νεολαία, παρατακτικά και σε ισότιμη βάση.

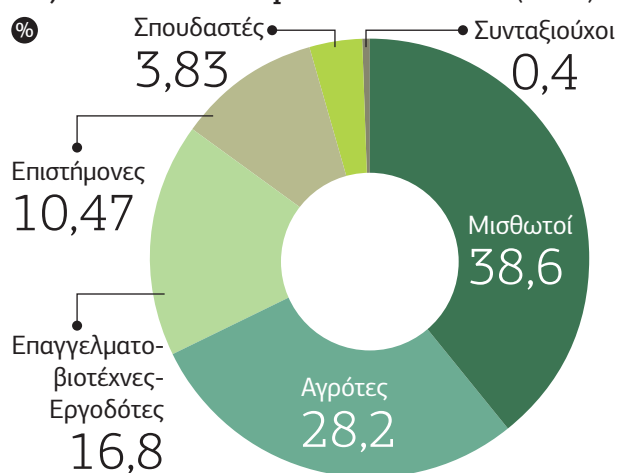
Στις 26 Σεπτεμβρίου του 1975 δημοσιεύεται ένα άρθρο του Ανδρέα Παπανδρέου στην εφημερίδα «Εξόρμηση» (κομματικό όργανο του ΠΑΣΟΚ) με τίτλο «Ο Μαρξ, ο Λένιν και η δικτατορία του προλεταριάτου» στο οποίο αποσαφηνίζεται ότι το ΠΑΣΟΚ είναι μαρξιστικό κίνημα, αλλά δεν αποδέχεται τον λενινισμό.

Το 1978 στη δεύτερη σύνοδο της Κεντρικής Επιτροπής ορίζεται η κοινωνική συμμαχία της Αλλαγής ως το μπλοκ των μη προνομιούχων που αποτελείται από εργάτες, αγρότες, νεολαία, υπαλλήλους, μικρομεσαίους. Πρόκειται για την τακτική της εθνικής λαϊκής ενότητας (ΕΛΕ) η οποία καθοριζόταν από τους εξής άξονες: α) τον εθνικό, αντιιμπεριαλιστικό, αντιεξαρτησιακό, εθνικοαμυντικό, β) τον πολιτικό αγώνα για τον εκδημοκρατισμό του κράτους και τον μετασχηματισμό των θεσμών, γ) τον ταξικό αγώνα ενάντια στο ξένο και ντόπιο μονοπωλιακό κεφάλαιο και ενάντια στην πολιτική λιτότητας, δ) τον πολιτιστικό και ιδεολογικό αγώνα για την ανάδειξη της εγχώριας κουλτούρας, του λαϊκού πολιτισμού και τη σύνδεσή τους με τις σοσιαλιστικές ιδέες.

Ωστόσο, τα παραπάνω δεν αρκούσαν για να δοθεί εκείνος ή ο άλλος πολιτικός χαρακτηρισμός του ΠΑΣΟΚ της πρώτης περιόδου. Για μια ορθή σχετική τυπολογία απαιτούνται τέσσερις κατά βάση παράμετροι: α) ιδεολογία και πρόγραμμα, β) ταξική σύνθεση μελών και δευτερευόντως ψηφοφόρων, γ) σύνδεση θεωρίας και πράξης, δ) στάση της άρχουσας τάξης απέναντι στο κόμμα.

Περνώντας στο ζήτημα της ταξικής σύνθεσης, μπορούμε να πούμε πως το ΠΑΣΟΚ είχε σοβαρή επιρροή τόσο στα μεσαία στρώματα όσο και στην εργατική τάξη. Ωστόσο, δεν θα ήταν σωστό να μας διαφύγει και η πιθανή επιρροή του στην αστική τάξη (επαγγελματιοβιοτέχνες και εργοδότες) ή εν πάση περιπτώσει στα εύπορα μεσαία στρώματα. Με βάση σχετικά στοιχεία του 1980 το ΠΑΣΟΚ είχε την εξής ταξική σύνθεση στις οργανώσεις του:

Ταξική σύνθεση των μελών του ΠΑΣΟΚ (1980)⁸

Είναι αξιοπρόσεκτο ότι στις εκλογές του 1974 και του 1977 τα ποσοστά του ΠΑΣΟΚ σε σχέση με τη γεωγραφική περιοχή είναι σχετικά ομοιόμορφα με ελάχιστες εξαιρέσεις, στοιχείο που φανερώνει την κοινωνική του πολυσυλλεκτικότητα:

Εκλογικά ποσοστά ΠΑΣΟΚ στις εκλογές του 1974 και του 1977 ανά γεωγραφική ζώνη⁹

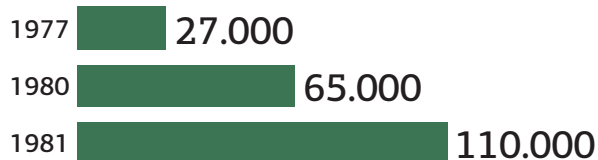
	1974	1977
Λεκανοπέδιο	12,7	25,5
Θεσσαλονίκη	10,9	22,0
Μεγάλα αστικά κέντρα	18,6	24,8
Μικρά-Μεσαία αστικά κέντρα	3,9	25,0
Ημιαστικές-Αγροτικές περιοχές	13,8	25,6
Σύνολο	13,6	25,3

Σημείωση: Μεγάλα αστικά κέντρα χαρακτηρίζονται οι «καποδιστριακοί» δήμοι (νυν δημοτικές κοινότητες) άνω των 50.000 κατοίκων. Μικρά-Μεσαία, οι αντίστοιχοι των 10.000-50.000.

Όσον αφορά το κίνημα, το ΠΑΣΟΚ όχι μόνο δεν στέκεται αδιάφορο απέναντί του, αλλά συγκροτεί παντού οργανώσεις, παρεμβαίνει στο φοιτητικό, εργατικό, αγροτικό και εν γένει συνδικαλιστικό κίνημα έχοντας σημαντική επιρροή. Παράλληλα, παίρνει κάποιες αποστάσεις από το ΚΚΕ που επιχειρεί εκείνη την εποχή μια ενιαιομετωπική τακτική. Η οργανωτική ανάπτυξη του ΠΑΣΟΚ στα χρόνια της Μεταπολίτευσης είναι εκθετική και ακολουθεί την εκλογική του άνοδο.

Η οργανωτική ανάπτυξη του ΠΑΣΟΚ¹⁰

● Αριθμός μελών

Εντυπωσιακή είναι και η πρώτη παρουσία του ΠΑΣΟΚ στα συνδικαλιστικά δρώμενα μέσω της Πανελληνίας Αγωνιστικής Συνδικαλιστικής Κίνησης Εργαζομένων (ΠΑΣΚΕ), η οποία στην πρώτη της εκλογική εμφάνιση το 1977 καταγράφει το εντυπωσιακό ποσοστό του 28%¹¹.

Εχοντας υπόψη όλα τα παραπάνω θεωρούμε πως το ΠΑΣΟΚ μέχρι και το 1981 δεν κατατάσσεται στην τυπική μεταπολεμική ευρωπαϊκή σοσιαλδημοκρατία. Ο χαρακτηρισμός του ως ιδιότυπου σοσιαλρεφορμιστικού κόμματος¹² με βάση τις ιδεολογικές του αρχές, τις διακηρύξεις του, την επιρροή του στην εργατική τάξη και τα λαϊκά στρώματα, την κινηματική του δράση, ήταν σε γενικές γραμμές σωστός.

Πριν και μετά τις εκλογές του 1981

Το ΚΚΕ στις εκλογές του 1981 κατέρχεται θέτοντας ως στόχο την κατάκτηση του 17% του εκλογικού σώματος. Επρόκειτο για το ποσοστό εκείνο που με βάση το ισχύον εκλογικό σύστημα θα του έδινε το δικαίωμα να μπει στη Β' κατανομή και με αυτόν τον τρόπο θα στερούσε την αυτοδυναμία από το ΠΑΣΟΚ. Ο στόχος δεν ήταν απλώς εκλογικός, αλλά και πολιτικός, αφού η επίτευξη ενός τέτοιου ποσοστού θα ασκούσε πίεση στο ΠΑΣΟΚ και την εκλογική του βάση. Κεντρικά συνθήματα ήταν το «Αλλαγή δεν γίνεται χωρίς το ΚΚΕ» και «ΚΚΕ-αλλαγή-δεύτερη κατανομή». Μπορεί ο εκλογικός στόχος να μην επετεύχθη, αλλά το βράδυ των εκλογών και μετά την ανακοίνωση των αποτελεσμάτων ο γενικός γραμματέας του ΚΚΕ Χαρίλαος Φλωράκης δήλωσε: «Ο ελληνικός λαός σημείωσε μια μεγάλη δημοκρατική νίκη. Αφαίρεσε την κοινοβουλευτική πλειοψηφία από τη Δεξιά. Εξασφάλισε μια συντριπτική πλειοψηφία των δυνάμεων της αλλαγής και ενίσχυσε το ΚΚΕ.

»Δημιουργήθηκαν βασικές προϋποθέσεις για το ξεκίνημα μιας νέας δημοκρατικής πορείας στο δρόμο της αλλαγής. Το εκλογικό αποτέλεσμα εκφράζει μια σαφή λαϊκή εντολή για ουσιαστική αλλαγή.

»Το ΚΚΕ αυξάνει τη δύναμή του, συμβάλλει αποφασιστικά στην ήττα της Δεξιάς με την εκλογική του δύναμη και όλους τους αγώνες του και θα δώσει την αποφασιστική του συνεισφορά στην υπόθεση της παλλαϊκής ενότητας για την πραγματική αλλαγή στον τόπο μας»¹³.

Με αυτή του τη δήλωση ο Φλωράκης απευθύνθηκε στην ηγεσία και τη βάση του ΠΑΣΟΚ υπονοώντας τη δυνατότητα και μιας κυβερνητικής σύμπραξης, ενώ ταυτόχρονα οριοθετήθηκε εμμέσως από την «αλλαγή» του ΠΑΣΟΚ μιλώντας για την «πραγματική αλλαγή».

Μέχρι τότε το σχήμα του αντιδεξιού μετώπου διέτρεχε και το ΠΑΣΟΚ και το ΚΚΕ και το ΚΚΕ Εσ. Ωστόσο, το ΚΚΕ βαθμιαία αρχίζει και παίρνει απόσταση από αυτό, αφού το ΠΑΣΟΚ έδειχνε με την κυβερνητική πρακτική του ότι δεν είχε καμία διάθεση να κατευθυνθεί προς τον σοσιαλισμό, ενώ συγχρόνως χρησιμοποιού-

σε το σχήμα δεξιά-αντιδεξιά προς κάλυψη της ιδεολογικής του στροφής.

Στο 11ο Συνέδριο του ΚΚΕ που πραγματοποιείται το 1982 προτάσσεται το σύνθημα της «Πραγματικής Αλλαγής», προφανώς σε αντιδιαστολή με την πολιτική του ΠΑΣΟΚ του οποίου η δική του «αλλαγή» είχε ακυρωθεί ήδη κατά την κυβερνητική του θητεία. Το ΚΚΕ σε αυτό το συνέδριο επαναπροσδιορίζει τη στάση του: «Η πολιτική της κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ, το οποίο έχει διακηρύξει προεκλογικά ένα πρόγραμμα αλλαγής σε αντιιμπεριαλιστική-αντιμονοπωλιακή κατεύθυνση, περιορίζεται τώρα στο πλαίσιο μιας εκσυγχρονισμένης διαχείρισης του κρατικομονοπωλιακού καπιταλισμού και της βελτίωσης των όρων εξάρτησης. Τα ορισμένα δημοκρατικά μέτρα που πήρε, οι μεταρρυθμίσεις και οι εκσυγχρονισμοί που προωθεί, καθώς και κάποιες διαφοροποιήσεις στην εξωτερική πολιτική δεν βγαίνουν έξω από το πλαίσιο αυτό.

»Ουσιαστικά, η πολιτική της κυβέρνησης δεν προχωρεί στην εκπλήρωση των προεκλογικών διακηρύξεων του ΠΑΣΟΚ, ακόμη και των προγραμματικών της εξαγγελιών. Δεν προχωρεί σε μέτρα κατάργησης της ασυδοσίας των μονοπωλίων και σε ουσιαστικά βήματα απαλλαγής της χώρας μας από την ιμπεριαλιστική εξάρτηση. [...] Το ΠΑΣΟΚ, που έχει σαν κύρια κοινωνική του βάση ριζοσπαστικοποιημένα ενδιάμεσα στρώματα (αγροτιά, επαγγελματιοβιοτέχνες, επιστήμονες κ.λπ.), με τις αντιφάσεις τους, και που έχει κυρίαρχα στη φυσιογνωμία του τα χαρακτηριστικά ενός κόμματος του “μικροαστικού σοσιαλισμού”, αναζητά στην πορεία, ιδιαίτερα μετά την άνοδό του στην κυβέρνηση, συγκαταθέσεις, ή τουλάχιστον ανοχή για την πολιτική του, και σε τμήματα της μεγαλοαστικής τάξης. [...]

»Στην πορεία από το 10ο Συνέδριο, εντάθηκε ο ηγεμονισμός του ΠΑΣΟΚ, ιδιαίτερα με την προβολή του συνθήματος για “εθνική λαϊκή ενότητα”, που παραγνώριζε την ύπαρξη των άλλων προοδευτικών δυνάμεων και την ανάγκη της συνεργασίας μαζί τους και διακήρυσσε ότι η ενότητα του λαού πρέπει να πραγματοποιείται αποκλειστικά στους κόλπους του ΠΑΣΟΚ. Το ΠΑΣΟΚ, αν και στις διακηρύξεις διαχωρίζει τον εαυτό του από τη σοσιαλδημοκρατία, ακολουθεί πολιτική μεταρρυθμίσεων στο πλαίσιο του συστήματος, πράγμα που αποτελεί γνώρισμα της σοσιαλδημοκρατικής πολιτικής, και διαμορφώνεται, όχι χωρίς αντιφάσεις, προς την κατεύθυνση ενός ιδιότυπου ρεφορμισμού, που συνδέεται με τις ιδιομορφίες της συγκεκριμένης πραγματικότητας της χώρας μας, καθώς και με τις ιδιομορφίες της προέλευσης και της σύνθεσης των δυνάμεών του.

»Το ΚΚΕ υπογραμμίζει ότι, στη σημερινή περίπλοκη κατάσταση, με την αγωνιστική παρέμβαση του μαζικού λαϊκού κινήματος και την αντιμετώπιση ρεφορμιστικών τάσεων σε αυτό, μπορεί να προωθούνται στους επιμέ-

ρους τομείς της οικονομικής, κοινωνικής και όλης της δημόσιας ζωής δημοκρατικές κατακτήσεις, να αφαιρούνται θέσεις και στηρίγματα από τη Δεξιά [...]»¹⁴.

Το ΚΚΕ, λοιπόν, εξακολουθεί και είναι απόλυτα σαφές για τον χαρακτήρα του ΠΑΣΟΚ: α) δεν διαβλέπει πρόθεση από την πλευρά του ΠΑΣΟΚ να βαθύνει τις όποιες μεταρρυθμίσεις δημοκρατικού χαρακτήρα και του ασκεί κριτική για διαχείριση και για το ότι δεν ακολουθεί μια ρηξικέλευθη πολιτική που θα ερχόταν σε ευθεία σύγκρουση με το εγχώριο και ξένο κεφάλαιο, β) κάνει διαχωρισμό ανάμεσα στην κορυφή και τη βάση και εξακολουθεί να εφαρμόζει ενιαιομετωπική πολιτική στο μαζικό κίνημα με σκοπό τις διαφοροποιήσεις εντός του και τις κατακτήσεις από αυτό. Η μεταστροφή της κριτικής του ΚΚΕ για το ΠΑΣΟΚ, που ήταν απόρροια της κυβερνητικής θητείας του δεύτερου, δεν εμποδίζει το ΚΚΕ για ένα χρονικό διάστημα να επιμένει στην ενιαιομετωπική πολιτική. Έτσι, από το 1981 και έπειτα συγκροτούνται στη ΓΣΕΕ κοινά προεδρεία ΠΑΣΚΕ και ΕΣΑΚ-Σ, ενώ στις δημοτικές εκλογές του 1982 υπάρχει αμοιβαία υποστήριξη των δύο κομμάτων στον δεύτερο γύρο.

Η κριτική στον τρίτο δρόμο

Το 1985 εκδίδεται το βιβλίο του Νίκου Κοτζιά, στελέχους τότε του ΚΚΕ, με τον τίτλο «Ο Τρίτος Δρόμος του ΠΑΣΟΚ». Εκεί, υποστηρίζεται ότι το ΠΑΣΟΚ είναι σοσιαλρεφορμιστικό και φορέας των θεωριών του μικροαστικού σοσιαλισμού. Γράφει, ανάμεσα στα άλλα, πως «το ΠΑΣΟΚ, δεν είναι ακόμα τουλάχιστον το κόμμα των μονοπωλίων, ακόμα και όταν εξυπηρετεί τα συμφέροντά τους με την πρακτική πολιτική του. Είναι γεγονός ότι μέχρι σήμερα, η ηγεσία του ΠΑΣΟΚ, στην πρακτική πολιτική της, εφαρμόζει πολιτική που βασικά εξυπηρετεί τα μονοπώλια. Ο τρόπος όμως εξυπηρέτησης των συμφερόντων τους είναι διαφορετικός απ' ό,τι αυτός ενός κόμματος της άρχουσας τάξης, όπως αυτό της Ν.Δ.» και σε άλλο σημείο αποφαίνεται πως «το ΠΑΣΟΚ δεν είναι [...] κόμμα της αστικής τάξης», ασκώντας κριτική σε όσους υποστηρίζουν κάτι τέτοιο¹⁵.

Τι μπορεί, όμως, να σημαίνει ότι ένα κόμμα είναι κόμμα της αστικής τάξης; Σημαίνει ότι α) σε θεωρητικό επίπεδο αποδέχεται τις αξίες του καπιταλισμού, οικονομικές, πολιτικές και ηθικές, β) το πρόγραμμά του έχει στρατηγικό στόχο τη διαφύλαξη και την αναπαραγωγή των καπιταλιστικών παραγωγικών σχέσεων, γ) υπερασπίζεται είτε από θέση αντιπολίτευσης είτε από θέση κυβέρνησης αυτήν ακριβώς τη στρατηγική, δ) στην ταξική σύνθεση τόσο των μελών του όσο και των ψηφοφόρων του δεν κυριαρχεί το εργατικό στοιχείο και ε) έχει απευθείας συνεννόηση και υποστήριξη με και από την ίδια την αστική τάξη ή τμήματά της. Το ερώτημα, λοιπόν, είναι αν ένα κόμμα για να χαρακτηριστεί αστικό πρέπει να πληροί όλες τις παραπάνω προϋποθέσεις, και με βάση αυτές τις

προϋποθέσεις ή μέρος τους αν το ΠΑΣΟΚ ήταν αστικό κόμμα στην πρώτη του κυβερνητική θητεία.

Πάντα το βασικό κριτήριο είναι η πράξη. Η θεωρία, ως κριτήριο, έπεται. Το ΠΑΣΟΚ από τη μια προχώρησε σε ορισμένες προοδευτικές μεταρρυθμίσεις, είχε ευρεία λαϊκή υποστήριξη, υιοθετούσε το σοσιαλιστικό όραμα και είχε απέναντί του έναν ΣΕΒ που κατά καιρούς του ασκούσε κριτική^{16, 17}. Από την άλλη, συμβιβάστηκε ταχέως και ενσωματώθηκε στο αστικό πολιτικό σύστημα. Επομένως, δεν πληρούσε στο σύνολό τους τα κριτήρια που θέσαμε παραπάνω. Θα λέγαμε ότι ο ορθότερος χαρακτηρισμός του για την πρώτη αυτή περίοδο δεν θα μπορούσε παρά να είναι σύνθετος —ξεφεύγοντας από το αντιθετικό ζεύγος αστικό/επαναστατικό—, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι ο όποιος χαρακτηρισμός θα στερούνταν στίγμα. Έτσι, το ΠΑΣΟΚ εκείνης της περιόδου ήταν ένα σοσιαλρεφορμιστικό κόμμα, με αστική πολιτική. Η πορεία του, εν τούτοις, έδειχνε ότι θα μετατραπεί σε έναν γνήσιο εκπρόσωπο της αστικής τάξης.

Κρίνοντας, λοιπόν, τα συμπεράσματα του Κοτζιά θα λέγαμε πως κατ' αρχάς κάνει ένα λάθος. Κρίνει τη φυσιογνωμία του ΠΑΣΟΚ όχι με την ουσία της πολιτικής του, αλλά με βάση τον τρόπο άσκησης της. Στο δίπολο μορφή-περιεχόμενο δίνει τον κυρίαρχο ρόλο στη μορφή. Και μάλιστα, τη στιγμή που ο ίδιος παραδέχεται ότι η πολιτική του ΠΑΣΟΚ εξυπηρετεί τα μονοπώλια αλλά και το γεγονός ότι αυξήθηκαν τα μέλη του ΠΑΣΟΚ που προέρχονται από την αστική τάξη¹⁸. Γιατί, όμως, υπήρξε αυτή η ελλιπής θεώρηση; Γιατί ενώ χαρακτηρίζεται σοσιαλρεφορμιστικό κόμμα που η πολιτική του ευνοεί τα μονοπώλια δεν υπάρχει το συμπέρασμα ότι ασκεί αστική πολιτική; Η παράλειψη δεν πήγαζε από την ενιαιομετωπική τακτική που σε γενικές γραμμές ήταν επιβεβλημένη και σωστή. Πήγαζε από το «ξεχείλιωμα» αυτής της τακτικής, προϊόν της εναγωνίας προσπάθειας του ΚΚΕ να μην αποκοπεί από τις λαϊκές μάζες που είχαν ακολουθήσει το ΠΑΣΟΚ. Ίσως, όμως, και από το γεγονός ότι εντός της ηγεσίας του ΚΚΕ είχε αρχίσει να διαμορφώνεται ένα δεξιό πολιτικό ρεύμα (Ανδρουλάκης, Δαμανάκη, Δραγασάκης κ.ά.) που έβλεπε μελλοντικές κυβερνητικές συνεργασίες στο πλαίσιο της αστικής διαχείρισης. Η διамόρφωση διακριτών πολιτικών ρευμάτων στο εσωτερικό του ΚΚΕ φάνηκε στη συνέχεια ανάγλυφα στη διάπλη που εξελίχθηκε και οδήγησε στις δύο διασπάσεις το 1989 (ομάδα Γράψα) και το 1991 (διάσπαση στο πλαίσιο του Συνασπισμού της Αριστεράς και της Προόδου).

1985: χρονιά ορόσημο

Το 1985 η ελληνική έκδοση του κείνσιανισμού λαμβάνει τέλος. Η επόμενη κυβερνητική θητεία του ΠΑΣΟΚ σηματοδοτεί μια στροφή, όχι μόνο για το κόμμα αλλά για ολόκληρη την ελληνική κοινωνία. Επί υπουργίας Σημίτη εφαρμόζεται το πρώτο συνεκτικό νεοφιλελεύθερο πρό-

γραμμα. Ανάμεσα στα άλλα, με πράξη νομοθετικού περιεχομένου απαγορεύτηκαν για τα επόμενα 2,5 χρόνια οι μισθολογικές αυξήσεις πέρα από τα όρια της κυβερνητικής εισοδηματικής πολιτικής. Μάλιστα, η εφημερίδα «Ριζοσπάστης», ξεκίνησε την περίοδο, προέβλεπε σε αυξήσεις των μισθών των εργαζομένων της που υπερέβησαν το όριο που προέβλεπε η προαναφερθείσα ΠΝΠ, με αποτέλεσμα την επιβολή προστίμου από την κυβέρνηση. Αυτό το τελευταίο συμβάν όξυνε ακόμη περισσότερο τις ήδη οξυμένες σχέσεις μεταξύ των δύο κομμάτων.

Στον δεύτερο γύρο των δημοτικών εκλογών του 1986 και ενώ στους μεγάλους δήμους αναμετρώνται οι υποψήφιοι του ΠΑΣΟΚ και της Ν.Δ., το ΚΚΕ προτρέπει τους ψηφοφόρους του να απέχουν ή να ψηφίσουν άκυρο ή λευκό. Στις 14.10.1986 συνεδρίασε η Κ.Ε. του ΚΚΕ και αποφάσισε για τη θέση του κόμματος στον β' γύρο: «Η Κ.Ε. του ΚΚΕ συμφωνεί πλήρως με τις εκτιμήσεις και τις ως τώρα ενέργειες του Πολιτικού Γραφείου. Υστερα από τη στάση που τήρησε η κυβέρνηση, η Κ.Ε. αποφάσισε ομόφωνα να σταλεί ένα κατηγορηματικό μήνυμα αντίθεσης στα εκβιαστικά διλήμματα από τον πρώτο δήμο της χώρας, που έχει τη μεγαλύτερη πολιτική σημασία. Γι' αυτόν τον σκοπό, αποδεδειγμένα τους οπαδούς και φίλους του Κόμματος, και τους καλεί να εκφράσουν την αντίθεσή τους αυτή με την ψήφο τους, στον δεύτερο γύρο των εκλογών στον Δήμο της Αθήνας, με όποιο τρόπο θεωρούν πιο πρόσφορο. Με τη στάση του αυτή, το ΚΚΕ καταγγέλλει τη μεθοδολογία των εκβιαστικών διλημάτων που επιβάλλει ο ληστρικός εκλογικός νόμος που στηρίζουν από κοινού ΠΑΣΟΚ και Ν.Δ. Αποδοκιμάζει τη γενικότερη αντιλαϊκή οικονομική πολιτική που προβάλλουν από κοινού ΠΑΣΟΚ και Ν. Δημοκρατία. Εκφράζει την αντίθεσή του σε μια πολιτική που οδηγεί σε χειροτέρευση των συνθηκών της ζωής στις μεγάλες πόλεις»¹⁹.

Έτσι, η γραμμή που χαρακτήριζε στις δημοτικές εκλογές του 1982, τροποποιείται και το δίπολο δεξιά-αντιδεξιά εγκαταλείπεται από την πλευρά του ΚΚΕ πλήρως.

Οξύτατη αντιπαράθεση σημειώθηκε ανάμεσα στα δύο κόμματα όταν και δημιουργήθηκε σημαντική διαφοροποίηση των μελών της ΠΑΣΚΕ εντός της ΓΣΕΕ με αφορμή και αιτία το σταθεροποιητικό πρόγραμμα της κυβέρνησης ΠΑΣΟΚ. Σημαντικό τμήμα της ΠΑΣΚΕ διαφοροποιήθηκε με αποτέλεσμα το κυβερνητικό μπλοκ στο τρίτοβάθμιο συνδικαλιστικό όργανο πλέον να μειοψηφεί. Κατόπιν τούτου έλαβαν μέρος οργανωτικές αναδιτάξεις και ακολούθησε δικαστικό πραξικόπημα εις βάρος της νόμιμης ηγεσίας της ΓΣΕΕ. Επρόκειτο για ένα πιασμάρι στο συνδικαλιστικό κίνημα για το οποίο υπεύθυνη ήταν η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ.

Όλα αυτά μαζί και με την υπογραφή για τη συμφωνία των αμερικανικών βάσεων οδήγησαν σε μια οριστική ρήξη μεταξύ των δύο κομματικών σχηματισμών. Εξαιρέ-

ση αποτέλεσε η εκλογή του Προέδρου της Δημοκρατίας, του Χρήστου Σαρτζετάκη, που μπορούμε να θεωρήσουμε ότι ήταν και το τελευταίο επεισόδιο στο λεγόμενο μορατόριουμ. Από εδώ κι έπειτα το ΠΑΣΟΚ, κατά το ΚΚΕ, δεν υφίσταται ως εν δυνάμει πολιτικός σύμμαχος αλλά ως ο άλλος πυλώνας του αστικού πολιτικού δικομματικού συστήματος.

Η θέση του ΠΑΣΟΚ απέναντι στο ΚΚΕ

Τα κύρια σημεία της κριτικής του ΠΑΣΟΚ απέναντι στο ΚΚΕ αφορούσαν:

α) Τη διαφοροποίηση του πρώτου όσον αφορά τον (μη) πρωτοποριακό ρόλο της εργατικής τάξης.

β) Τον «θεωρητικό δογματισμό» και τη «γραφειοκρατικοποίηση» του ΚΚΕ, ως απόρροια του μαρξιστικού-λενινιστικού υποδείγματος, σε αντιπαράθεση με το «δημοκρατικό» και «ελευθεριακό» αντιπαράδειγμα του ΠΑΣΟΚ.

γ) Τις φιλειρηνικές θέσεις του ΚΚΕ και τη θέση του για μείωση των εξοπλισμών, αφού για το ΠΑΣΟΚ προτασσόταν η ενίσχυση της εθνικής άμυνας προκειμένου «να διασφαλιστεί η εθνική ανεξαρτησία».

δ) Τη μη υιοθέτηση από την πλευρά του ΚΚΕ του σχήματος μητρόπολη-περιφέρεια.

ε) Τη «στενή» αντίληψη του ΚΚΕ που δεν επέτρεπε την ανάπτυξη ενός πραγματικού μαζικού κινήματος στους μαζικούς χώρους.

στ) Την «πρόσδεση» του ΚΚΕ στη Σοβιετική Ένωση ως υπονομευτική μιας εθνικοανεξαρτησιακής στρατηγικής²⁰.

Το ΠΑΣΟΚ, όταν πραγματοποιεί την 9η Σύνοδο της Κ.Ε. τον Μάρτιο του 1982, διαπιστώνει ανάμεσα στα άλλα ότι η Αριστερά βιώνει μια «πολιτική, ιδεολογική και κομματική κρίση, με μηδαμινή συμμετοχή στην κοσμογονία του ριζοσπαστισμού των λαϊκών μαζών» της περιόδου. Το ΚΚΕ εγκαλείται για «κρίση στρατηγικής» που συνίσταται σε «επιλεκτικές στάσεις “αποκάλυψης” και “καταγγελίες” των “υπαναχωρήσεων” και των “ασυνεπειών” της κυβέρνησης», λειτουργώντας ως φορέας μιας «λογικής ΕΔΩ και ΤΩΡΑ όλα». Η σύνοδος καλούσε το ΚΚΕ για μια «στρατηγική επανατοποθέτηση» με «θετική συμβολή προς το εγχείρημα της αλλαγής». Εκτιμούσε ακόμα ότι ο δρόμος της «στρατηγικής ανατοποθέτησης» είναι δύσκολος για το ΚΚΕ εξαιτίας των εμμονών του σε έννοιες όπως η «δικτατορία του προλεταριάτου» ή το «παλλαϊκό κράτος» και της πρόσδεσής του σε μια διπολική κατανόηση του κόσμου²¹.

Όταν συγκροτείται το 1989 η κυβέρνηση Τζαννετάκη, το ΠΑΣΟΚ αρπάζει τη «χρυσή ευκαιρία» και επιτίθεται με σφοδρότητα στον Συνασπισμό, του οποίου βασική συνιστώσα ήταν το ΚΚΕ. Το 1989 καταγράφεται, σύμφωνα με την ΠΑΣΟΚική ορολογία ως το βρόμικο '89 και παρουσιάζεται ως μια σύμπραξη Ν.Δ.-Αριστεράς προκειμένου να χτυπηθεί το ΠΑΣΟΚ. Το ΠΑΣΟΚ αντιλαμ-

βάνεται πλήρως ότι μπορεί να αντιστρέψει το εναντίον του κλίμα βασιζόμενο στα υπαρκτά λάθη της Αριστεράς.

● ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Καταληκτικά, θα λέγαμε πως:

α) Η αρχική τακτική του ΚΚΕ απέναντι στο ΠΑΣΟΚ ήταν σε γενικές γραμμές σωστή αλλά με κάποια ελλείμματα. Ξεκίνησε από έναν ορθό χαρακτηρισμό του ΠΑΣΟΚ (ιδιότυπο σοσιαλρεφορμιστικό κόμμα) και λίγο μετά την πρώτη κυβερνητική θητεία του ΠΑΣΟΚ επισημαίνονται οι ασυνέπειές του. Αν και το χαρακτηρίζει σοσιαλρεφορμιστικό κόμμα, δεν κάνει το βήμα προκειμένου να πει ότι ασκεί αστική πολιτική, παρ' όλο που την περιγράφει ως τέτοια.

β) Στις περιπτώσεις που εμφανίζεται ένα κόμμα με ριζοσπαστικό και αντικαπιταλιστικό λόγο πάντα τίθεται ένα εξαιρετικά δύσκολο ερώτημα: Μπορεί να προβλεφθεί η πορεία του; Ακόμη και στις περιπτώσεις που η πορεία του θεωρηθεί προδιαγεγραμμένη, η ενιαιομετωπική τακτική δεν μπορεί να είναι εξ ορισμού απορριπτέα, και αυτό για δύο λόγους. Ο πρώτος είναι η προσπάθεια — από την πλευρά ενός επαναστατικού φορέα — να προκύψουν μαζικά, ενωτικά κινηματικά γεγονότα στο πλαίσιο μιας ενιαιομετωπικής τακτικής. Ο δεύτερος είναι ότι σε περίπτωση εκφυλιστικής πορείας ενός τέτοιου κόμματος, η ενιαιομετωπική τακτική από έναν φορέα που είναι ή αυτοχαρακτηρίζεται επαναστατικός μπορεί να επιφέρει πολιτικές και κοινωνικές μετατοπίσεις προς τα αριστερά. Αλλωστε η ιστορική εμπειρία είναι αρκούντως πλούσια και μπορούμε από αυτή να αντλήσουμε σημαντικά συμπεράσματα.

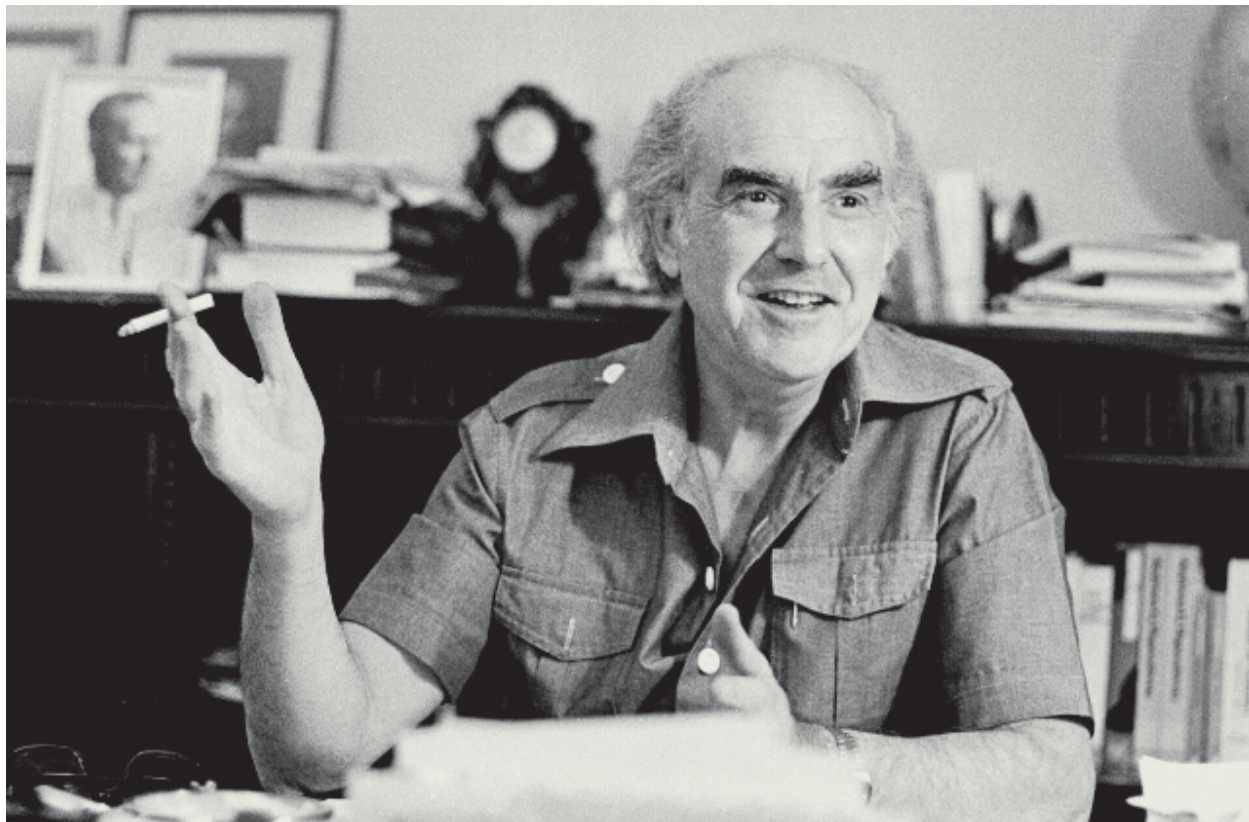
γ) Παρά τις παραπάνω διαπιστώσεις θεωρούμε ότι η διακοπή του λεγόμενου μορατόριουμ άργησε. Το ΠΑΣΟΚ παρά τις κάποιες προοδευτικές μεταρρυθμίσεις των πρώτων ετών εγκατέλειψε ταχύτατα τα μεγάλα στρατηγικά οράματα: η έξοδος από τους ιμπεριαλιστικούς οργανισμούς και η κοινωνικοποίηση των βασικών μέσων παραγωγής όχι μόνο εγκαταλείφθηκαν, αλλά και δεν εξηγήθηκε ποτέ δημόσια γιατί εγκαταλείφθηκαν.

● ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Όλα τα αποσπάσματα Θέσεις της Κ.Ε. του ΚΚΕ για το 10ο Συνέδριο, 1978, σ. 85-87.
2. Βλέπε αναλυτικότερα, Ασημακόπουλος Βασίλης, «Η στιγμή "1981": Το ΠΑΣΟΚ στη μακρά διάρκεια της σύγχρονης ελληνικής πολιτικής ιστορίας» στο Εκλογές 1981, αποτιμώντας ένα κρίσιμο ορόσημο της μεταπολιτευτικής ιστορίας, σελ. 32-33, εκδ. Τόπος, 2023.
- (3) Βλέπε ολόκληρη τη διακήρυξη στο Σπουρδαλάκης Μιχάλης (επιμέλεια), ΠΑΣΟΚ Κόμμα-Κράτος-Κοινωνία, σελ. 321-344, εκδ. Πατάκη, 1998 ή στο <https://www.news247.gr/politiki/pasok-47-chronia-apo-tin-idrysi-toy-olokliri-i-diakiryxi-tis-3is-septemvri.9342364.html>.
4. Βλέπε αναλυτικότερα Μαυρή Γιάννης, «Η σημασία των εκλογών της 18ης Οκτωβρίου 1981 για τη σύγχρονη ελληνική πολιτική ιστορία» στο Συλλογικό, Εκλογές 1981, Αποτιμώντας ένα κρίσιμο

- ορόσημο της μεταπολιτευτικής ιστορίας, σελ. 74, εκδ. Τόπος, 2023.
5. Βλέπε, αναλυτικότερα Ασημακόπουλος Βασίλης, Χρυσάνθος Τάσσης, «ΠΑΣΟΚ: Σταθμοί και Ορία στη Διαμόρφωση και Εξέλιξη του Πανελληνίου Σοσιαλιστικού Κινήματος (1974-2018)» στο ΠΑΣΟΚ, 1974-2018, Πολιτική Οργάνωση, Ιδεολογικές Μετατοπίσεις, Κυβερνητικές Πολιτικές, επιμέλεια Βασίλης Ασημακόπουλος, Χρυσάνθος Τάσσης, σελ. 26, εκδ. Gutenberg, 2018.
6. Λακόπουλος Γιώργος, Το μυθιστόρημα του ΠΑΣΟΚ, 1989-2001, σελ. 80, «Το Βήμα», Βιβλιοθήκη, 2010.
7. Ασημακόπουλος Βασίλης, Χρυσάνθος Τάσσης, «ΠΑΣΟΚ: Σταθμοί και Ορία στη Διαμόρφωση και Εξέλιξη του Πανελληνίου Σοσιαλιστικού Κινήματος (1974-2018)» στο ΠΑΣΟΚ, 1974-2018, Πολιτική Οργάνωση, Ιδεολογικές Μετατοπίσεις, Κυβερνητικές Πολιτικές, επιμέλεια Βασίλης Ασημακόπουλος, Χρυσάνθος Τάσσης, σελ. 32-33, εκδ. Gutenberg, 2018.
8. Κοτζιάς Νίκος, Ο «Τρίτος Δρόμος του ΠΑΣΟΚ», κριτική με βάση τη μαρξιστική-λενινιστική ανάλυση της ελληνικής πραγματικότητας, σελ. 115, πέμπτη έκδοση, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, 1985.
9. Κουστένης Παναγιώτης, «Στο λυκόφως (;) του πράσινου ήλιου», στο ΠΑΣΟΚ 1974-2018. Πολιτική Οργάνωση, Ιδεολογικές Μετατοπίσεις, Κυβερνητικές Πολιτικές, σελ. 298, επιμέλεια Ασημακόπουλος Βασίλης, Τάσσης Χρυσάνθος, εκδ. Gutenberg, 2018.
10. Ασημακόπουλος Βασίλης, Τάσσης Χρυσάνθος, «ΠΑΣΟΚ: σταθμοί και όρια στη διαμόρφωση και εξέλιξη του Πανελληνίου Σοσιαλιστικού Κόμματος (1974-2018)» στο ΠΑΣΟΚ 1974-2018. Πολιτική Οργάνωση, Ιδεολογικές Μετατοπίσεις, Κυβερνητικές Πολιτικές, σελ. 34, επιμέλεια Ασημακόπουλος Βασίλης, Τάσσης Χρυσάνθος, εκδ. Gutenberg, 2018.
11. Τάσσης Χρήστος, ΠΑΣΟΚ 1974-1996: Η οικοδόμηση ενός ηγεμονικού κόμματος, διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, σελ. 244, Αθήνα 2008.
12. Επρόκειτο για έναν χαρακτηρισμό που χρησιμοποιήθηκε από το ΚΚΕ.
13. «Ριζοσπάστης», 19/10/81.
14. Θέσεις της Κ.Ε. του ΚΚΕ για το 11ο Συνέδριο, 1982, σ. 29-33.
15. Βλέπε αναλυτικότερα Κοτζιάς Νίκος, Ο «Τρίτος Δρόμος του ΠΑΣΟΚ», κριτική με βάση τη μαρξιστική-λενινιστική ανάλυση της ελληνικής πραγματικότητας, σελ. 40-69, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, 1985.
16. Για τη στάση του ΣΕΒ απέναντι στην πρώτη κυβέρνηση ΠΑΣΟΚ βλέπε αναλυτικότερα Σακελλαρόπουλος Σπύρος, Η Ελλάδα στη Μεταπολίτευση, Πολιτικές και Κοινωνικές Εξελίξεις 1974-1988, σελ. 379-385, εκδ. Α. Α. Λιβάνη, 2001. Επίσης, να συμπληρώσουμε πως στο βιβλίο CIA – Ο απόρρητος φάκελος του Ανδρέα, εκδ. Λιβάνη, 2010, του δημοσιογράφου Μ. Ιγνατίου και του διεθνολόγου Μ. Ευρυβιάδη, αποκαλύπτεται πως η CIA χαρακτήριζε τον Ανδρέα Παπανδρέου «επικίνδυνο άνθρωπο» για τα αμερικανικά συμφέροντα και «ανορθόδοξο αριστερό» τον οποίο θα προτιμούσαν ακόμη και νεκρό, ενώ σε διπλωματικό επίπεδο εκτιμούσαν ότι «ένα πραξικόπημα στην Ελλάδα θα ήταν σίγουρα υπέρ των ΗΠΑ». Βεβαίως, από ένα σημείο κι έπειτα όχι μόνο δεν είχαν να φοβηθούν κάτι, ΗΠΑ και εγχώρια αστική τάξη, αλλά το ΠΑΣΟΚ αποτέλεσε και καλύτερη εναλλακτική σε σχέση με τη Ν.Δ.
17. Ας θυμηθούμε, επιπλέον, ότι η στάση του ΣΕΒ στη λεγόμενη σοσιαλμανία του Κωνσταντίνου Καραμανλή δεν μετέτρεπε και την κυβέρνησή του σε σοσιαλιστική.
18. Ο.π., σελ. 32.
19. <https://www.rizospastis.gr/story.do?id=1270086>
20. Βλέπε αναλυτικότερα, Ελευθερίου Κώστας, «ΠΑΣΟΚ και Α(α)ριστερά, Στοιχεία για μία Πολυκύμαντη Σχέση (1974-2009)» στο ΠΑΣΟΚ, 1974-1981, Πολιτική Οργάνωση, Ιδεολογικές Μετατοπίσεις, Κυβερνητικές Πολιτικές, σελ. 237-238, Επιμέλεια Ασημακόπουλος Βασίλης, Τάσσης Χρυσάνθος, εκδ. Gutenberg, 2018.
21. Ο.π., σελ. 251-252.

Ο Ανδρέας Παπανδρέου «συστήθηκε» στα πρώτα χρόνια της Μεταπολίτευσης ως εισηγητής του «τρίτου δρόμου» ανάμεσα στο σοβιετικό και το καπιταλιστικό - δυτικό μοντέλο, κατάλληλο για τις «εξαρτημένες» χώρες του τρίτου κόσμου. Στην πράξη, το κυβερνητικό πρόγραμμα που εφάρμοσε ξεκίνησε από τις θέσεις της ευρωπαϊκής αριστερής σοσιαλδημοκρατίας για να προσγειωθεί στα προγράμματα «σταθεροποίησης»

Πού είσαι νιότη που 'λεγες πως θα γινόμουν άλλος

Η φιλοσοφία και η πρακτική της οικονομικής πολιτικής του ΠΑΣΟΚ

● Του **Νίκου Στραβελάκη**,
πανεπιστημιακού, Τμήμα Οικονομικών Επιστημών ΕΚΠΑ

Το στίγμα της οικονομικής πολιτικής του ΠΑΣΟΚ διέφερε από εκείνο της ευρωπαϊκής σοσιαλδημοκρατίας την εποχή της ίδρυσής του. Αναφερόταν σε ένα διεθνές ρεύμα ετερόδοξης οικονομικής σκέψης που αμφισβητούσε τη δυνατότητα του ελεύθερου εμπορίου και της καπιταλιστικής αγοράς να βγάλει υπανάπτυκτες ή/και αναπτυσσόμενες οικονομίες από τον φαύλο κύκλο της κα-

θυστέρησης. Από τη σκοπιά αυτή μπήκε στο πολιτικό γίγνεσθαι της Μεταπολίτευσης όχι απλά για να διαχειρισθεί την κρίση του 1970 αλλά για να μετασχηματίσει την ελληνική οικονομία, να εφαρμόσει τον «τρίτο δρόμο» για τον σοσιαλισμό. Εναν «δρόμο» διαφορετικό τόσο από το σοβιετικό μοντέλο όσο και από τη συμβιβασμένη ευρωπαϊκή σοσιαλδημοκρατία. Αυτή η γραμμή χαρακτήρισε την πρώτη περίοδο του ΠΑΣΟΚ 1974-1981 - την

ΕΥΡΟΚΙΝΗΣΙ

Ο Κώστας Σημίτης, αρχηγός του ΠΑΣΟΚ και πρωθυπουργός μετά τον θάνατο του Α. Παπανδρέου. Από κάθε άποψη η μετάβαση από την «παπανδρεϊκή» σοσιαλδημοκρατία στον «σημιτικό» εκσυγχρονισμό αποτελεί κολοσσιαίο ιδεολογικό άλμα

περίοδο της αντιπολίτευσης. Όμως, σχεδόν τίποτα από όλα αυτά δεν πέρασε στην κυβερνητική πρακτική του κόμματος. Η δεύτερη περίοδος 1981-1989, δηλαδή οι πρώτες δύο κυβερνητικές του θητείες, χαρακτηρίστηκε από την προσπάθεια διαχείρισης της κρίσης μέσα από κρατικοποιήσεις προβληματικών επιχειρήσεων, ενίσχυση της ζήτησης και αναδιανομή εισοδήματος. Η πολιτική αυτή κατέρρευσε το 1989 με την κρίση χρέους 1989-1991 που διαχειρίστηκε κατά κύριο λόγο η οικουμενική κυβέρνηση Ζολώτα στην οποία συμμετείχε και το ΠΑΣΟΚ. Η συγκυβέρνηση εγκαίνιασε την 3η περίοδο του ΠΑΣΟΚ 1990-2008. Την περίοδο του αστικού εκσυγχρονισμού και της ενσωμάτωσης στις νεοφιλελεύθερες πολιτικές. Μια ατζέντα που κατέρρευσε με τη σειρά της με την κρίση του 2008 και τα μνημόνια, για να υιοθετηθεί εκ νέου από τη Ν.Δ. του Κυριάκου Μητσοτάκη μετά το 2016. Από το 2008 και μετά το ΠΑΣΟΚ βρίσκεται σε μια αγωνιώδη αναζήτηση ταυτότητας και στο πεδίο της οικονομίας.

Ας τα πάρουμε όμως από την αρχή.

Θεωρητικές καταβολές – Η δεκαετία του 1960, η εξάρτηση και η άνιση ανταλλαγή

Το πρώτο μισό της δεκαετίας του 1950 έγινε πασιφανές ότι το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου δεν θα

οδηγούσε σε ύφεση και υπερπληθωρισμό, όπως έγινε μετά τον πρώτο πόλεμο. Το αντίθετο, η δεκαετία του 1950 και μεγάλο μέρος της δεκαετίας του 1960 σημάδεύτηκαν από ισχυρούς ρυθμούς μεγέθυνσης. Στο επίπεδο της ορθόδοξης οικονομικής θεωρίας το αποτέλεσμα αυτό «ερμηνεύθηκε» με το υπόδειγμα του Solow (1956)¹. Το υπόδειγμα κατέληγε σε δύο βασικά συμπεράσματα: 1) στις διάφορες εθνικές οικονομίες θα επικρατούσαν ρυθμοί ισορροπής μεγέθυνσης και πλήρους απασχόλησης, 2) οι ρυθμοί αυτοί θα οδηγούσαν τις εθνικές οικονομίες σε σύγκλιση. Με άλλα λόγια οι υπανάπτυκτες και αναπτυσσόμενες χώρες θα είχαν σε πρώτη φάση ισχυρότερους ρυθμούς μεγέθυνσης (ανάπτυξης, όπως έχει επικρατήσει λανθασμένα να το λέμε στην Ελλάδα) που θα τους επέτρεπαν να «πιάσουν» τις αναπτυγμένες χώρες.

Όμως, από τα μέσα της δεκαετίας του 1960 έγινε σαφές ότι η σύγκλιση που ευαγγελιζόταν το υπόδειγμα του Solow δεν επαληθευόταν. Οι πρώην αποικίες αλλά και οι αναπτυσσόμενες χώρες παρουσίαζαν απόκλιση και όχι σύγκλιση με τον αναπτυγμένο καπιταλισμό σε επίπεδο κατά κεφαλήν εισοδήματος και ρυθμών μεγέθυνσης. Έτσι η ακαδημαϊκή αμφισβήτηση του υποδείγματος Solow δεν άργησε να έρθει. Άλλοι προσέγγισαν το φαινόμενο με εργαλείο την εργασιακή θεωρία της αξί-

ας του Μαρξ και ανέπτυξαν το επιχείρημα της «άνιση ανταλλαγής» [Emmanuel 1972², Mandel 1975³, Amin 1973⁴] και άλλοι ακολούθησαν τη λογική του μονοπωλίου, δηλαδή το σχήμα ιμπεριαλισμός-εξάρτηση [Galbrieth 1967⁵, Baran & Sweezy 1968⁶, Papandreou 1972⁷]. Όλοι, όμως, συμφωνούσαν ότι η σύγκλιση απαιτούσε κινήσεις ενάντια και όχι στο πλαίσιο της καπιταλιστικής αγοράς. Στα πανεπιστήμια στις ΗΠΑ και την Ευρώπη νέοι από τον αναπτυσσόμενο και τον τρίτο κόσμο σχεδίαζαν πολιτικές και οραματίζονταν έναν δίκαιο κόσμο.

Κάποιοι από αυτούς θα έφερναν αυτές τις ιδέες στην Ελλάδα προσπαθώντας να τις κάνουν πράξη μέσα από το ΠΑΣΟΚ.

ΠΑΣΟΚ 1974-1981 – Η περίοδος της αντιπολίτευσης

Πολλά από αυτά που μνημονεύθηκαν στην προηγούμενη ενότητα αποτυπώθηκαν στην ιδρυτική διακήρυξη του ΠΑΣΟΚ στις 3 του Σεπτεμβρίου του 1973 και συζητήθηκαν σε ένα μεγάλο συνέδριο στην Πάντειο (σημερινό Πάντειο Πανεπιστήμιο) το 1974 με τη συμμετοχή μάλιστα του Σαμίρ Αμίν. Ο τελευταίος ήταν μαζί με τον Αργύρη Εμμανουήλ (Arghiri Emmanuel) οι εμβληματικότερες φυσιογνωμίες της συζήτησης για την «άνιση ανταλλαγής».

Η διακήρυξη της 3ης του Σεπτεμβρίου ήταν το μανιφέστο του «τρίτου δρόμου για τον σοσιαλισμό». Εθεσε την εθνική ανεξαρτησία, τη λαϊκή κυριαρχία και την κοινωνική απελευθέρωση ως βασικούς στόχους του κινήματος και ανέδειξε την αντίθεση μητρόπολη-περιφέρεια ως το αναλυτικό σχήμα συνολικής κατανόησης της ελληνικής οικονομίας, κοινωνίας και γεωπολιτικής θέσης [Tsakalotos 1998⁸]. Ήταν ένα αφήγημα που συνδύαζε την εξάρτηση με την οικονομική καθυστέρηση, την κουτσουρεμένη δημοκρατία και τον αυταρχισμό.

Στο πεδίο της οικονομίας η διακήρυξη έθετε στόχο: 1) την κοινωνικοποίηση του τραπεζικού συστήματος, των «βασικών μονάδων παραγωγής» και τον κρατικό έλεγχο του διεθνούς εμπορίου, 2) τη συνεταιριστική οργάνωση της αγροτικής παραγωγής, 3) τον «αποκεντρωμένο κοινωνικό προγραμματισμό της οικονομίας» (που τον συνδέει με τον εργατικό έλεγχο), 4) την αναδιανομή εισοδήματος, και 5) τη μετατροπή της υγείας, της παιδείας και της κοινωνικής ασφάλισης σε καθολικά δημόσια αγαθά.

Οι στόχοι και η διατύπωσή τους στη «διακήρυξη» επέτρεψαν στο ΠΑΣΟΚ να κυριαρχήσει στην Αριστερά επικρατώντας και έναντι του Λενινιστικού ΚΚΕ και των ευρωκομμουνιστών του ΚΚΕ Εσωτερικού. Παράλληλα οι στόχοι του εκδημοκρατισμού, της αναγέννησης της υπαίθρου, της προστασίας της μικρο-ιδιοκτησίας (των μικρομεσαίων) αλλά κυρίως η παρουσία του Ανδρέα Παπανδρέου στην ηγεσία του κόμματος διατή-

ρησαν ζωντανές τις σχέσεις του ΠΑΣΟΚ με τον κόσμο του Κέντρου.

Σε όλο αυτό το διάστημα η οικονομική πολιτική αποτέλεσε το πλέον ασαφές κομμάτι της ρητορικής του ΠΑΣΟΚ. Ακόμη και η αποχώρηση της Δημοκρατικής Αμυνας το 1975, με 45 μέλη της Κεντρικής Επιτροπής στο δυναμικό της και την εμβληματική μορφή του Σάκη Καραγιώργα, αφορούσε περισσότερο οργανωτικές διαφορές παρά ρήξεις στο πεδίο της οικονομίας και της πολιτικής. Για την Ιστορία η Δημοκρατική Αμυνα ονειρευόταν ένα ΠΑΣΟΚ ομοσπονδία οργανώσεων, κάτι σαν τον ΣΥΡΙΖΑ, αυτό δεν έγινε ανεκτό από τον Ανδρέα και επήλθε το διαζύγιο.

Η πρώτη ουσιαστική στροφή του ΠΑΣΟΚ από το περιγράμμα μιας οικονομικής πολιτικής που έθετε η διακήρυξη της 3ης Σεπτεμβρίου ήρθε με το εκλογικό πρόγραμμα του 1981. Στο πλαίσιο του γίνεται σαφές ότι οι στόχοι της διακήρυξης θα είχαν «σταδιακή εφαρμογή». Με άλλα λόγια, ο εκδημοκρατισμός της οικονομίας, ώστε οι αποφάσεις να λαμβάνονται από το «κοινωνικό σύνολο», ήταν ένας στόχος που θα επικρατούσε σε βάθος χρόνου. Στον άμεσο ορίζοντα εφαρμογής βρισκόταν η αναδιανομή του εισοδήματος, οι εργασιακές σχέσεις και η επέκταση του κοινωνικού κράτους.

Συμπερασματικά, το οικονομικό-κυβερνητικό πρόγραμμα του 1981 επισημοποίησε τη στροφή του ΠΑΣΟΚ στον χώρο της αριστερής σοσιαλδημοκρατίας και την απομάκρυνσή του από τα όποια στοιχεία ριζοσπαστικής αριστερής πολιτικής στην οικονομία.

1981-1989 – Οι δύο πρώτες κυβερνητικές θητείες

Λίγο καιρό μετά την εκλογική επικράτηση στις εκλογές του Οκτωβρίου 1981 αυτά που υπαινισσόταν το εκλογικό πρόγραμμα ειπώθηκαν ανοιχτά. Διά στόματος Ανδρέα Παπανδρέου (1983) έγινε σαφές ότι τόσο ο ιδιωτικός όσο και ο δημόσιος τομέας έθεταν όρια στην κοινωνικοποίηση της οικονομίας. Οι εγχώριοι καπιταλιστές ήταν σπεκουλαδόροι, είχαν βραχυχρόνιο ορίζοντα και το μόνο που τους ενδιέφερε ήταν να βάλουν στο χέρι τι κρατικές επιχορηγήσεις. Στον δημόσιο τομέα από την άλλη κυριαρχούσαν η γραφειοκρατία και οι πελατειακές σχέσεις. Για τον λόγο αυτόν έπρεπε να γίνουν δομικές μεταρρυθμίσεις.

Στον ιδιωτικό τομέα αυτή η ρητορική μετέτρεψε τον στόχο της κοινωνικοποίησης των μέσων παραγωγής της 3ης του Σεπτεμβρίου σε στόχο σταθεροποίησης της οικονομίας λόγω της κρίσης του 1970 – του «μεγάλου στασιμοληθωρισμού», όπως έχει επικρατήσει να λέγεται. Από τη λίστα των κρατικοποιήσεων/κοινωνικοποιήσεων βγήκαν οι ανταγωνιστικές επιχειρήσεις και στη θέση τους κρατικοποιήθηκαν ζημιογόνες βιομηχανίες τα χρέη των οποίων κουβαλούσαν οι κρατικές τράπεζες. Οι μέ-

τοχοι των επιχειρήσεων αυτών απώλεσαν μεν κάποια από τα περιουσιακά τους στοιχεία, απαλλάχθηκαν όμως από δάνεια πολλαπλάσιας αξίας. Με αυτόν τον τρόπο αποφεύχθηκαν η κατάρρευση του ΑΕΠ και η εκτόξευση της ανεργίας, όμως η στόχευση της οικονομικής πολιτικής είχε αλλάξει οριστικά.

Η κρατικοποίηση της παραπαίουσας ελληνικής βιομηχανίας συνοδεύτηκε από μια πολιτική ενίσχυσης της ζήτησης. Με άλλα λόγια, επιδιώχθηκε η «σταθεροποίηση μέσω της ανάπτυξης». Μια πολιτική βασισμένη στη θεωρία του κείνσιανού πολλαπλασιαστή. Αλλωστε, δεν υπήρχε και κάποιος άλλος τρόπος για την πιθανή έστω ανασυγκρότηση χρεοκοπημένων βιομηχανιών. Βλέπετε, η κατάσταση του κρατικοποιημένου τραπεζικού συστήματος ήταν τέτοια που ελαφρύνσεις χρεών ήταν απαγορευτικές. Από την άλλη η «σταθεροποίηση μέσω της ανάπτυξης» επέτρεπε την αναδιανομή του εισοδήματος και την ενίσχυση των υποδομών στην παιδεία και την υγεία. Κοντολογίς, διατηρούσε τον σοσιαλδημοκρατικό χαρακτήρα της πολιτικής του ΠΑΣΟΚ.

Δυστυχώς, η οικονομία ήταν πολύ αδύναμη και η πολιτική αυτή δεν δούλεψε. Το εμπορικό ισοζύγιο χειροτέρευσε, το χρέος συσσωρεύθηκε και επιδεινώθηκε ο λόγος χρέους/ΑΕΠ. Έτσι η δεύτερη κυβερνητική θητεία του ΠΑΣΟΚ ξεκίνησε με το «σταθεροποιητικό πρόγραμμα Σημίτη». Το πρόγραμμα περιλάμβανε υποτίμηση του δραχμής το 1985 και παράλληλη προσπάθεια ελέγχου των δημοσιονομικών ελλειμμάτων. Η υποτίμηση είχε ένα αρχικό επεκτατικό αποτέλεσμα, όμως γρήγορα η οικονομία επέστρεψε στην ύφεση (1987). Η ύφεση σε συνδυασμό με τη λιτότητα δημιούργησαν ένα εκρηκτικό μείγμα. Χαρακτηριστικά, οι πραγματικοί μισθοί και τα μεροκάματα μειώθηκαν σωρευτικά 10% τη διετία 1986-87.

Κάτω από το βάρος εργατικών κινητοποιήσεων που είχαν ξεκινήσει από το 1985 με τη διάσπαση της ΠΑΣΚΕ στη ΓΣΕΕ το σταθεροποιητικό πρόγραμμα εγκαταλείφθηκε και ο Κώστας Σημίτης απομακρύνθηκε από τη θέση του υπουργού Οικονομικών.

Παρά την επιστροφή σε επεκτατικές δημοσιονομικές πολιτικές και σε θετικούς ρυθμούς μεγέθυνσης επί υπουργίας Δημήτρη Τσοβόλα τη διετία 1987-89, η οικονομία ήταν σε πρόβλημα. Αυτό εκδηλώθηκε κυρίως το διάστημα 1989-91 και μαζί με τις κοσμοϊστορικές διεθνείς εξελίξεις σηματοδότησαν τη μετεξέλιξη του ΠΑΣΟΚ σε κόμμα της ευρωπαϊκής σοσιαλδημοκρατίας των Μπλερ και Σρέντερ.

1989-2009 – Από την κυβέρνηση Ζολώτα στον αστικό εκσυγχρονισμό και τις νεοφιλελεύθερες πολιτικές

Το 1989 το ΠΑΣΟΚ έμοιαζε πολιτικά τελειωμένο. Η οικονομική του πολιτική είχε αποτύχει και παράλληλα

ένα ολόκληρο πλέγμα πολιτικών αντιπάλων και επιχειρηματικών συμφερόντων προσπαθούσε να τελειώσει πολιτικά τον αρχηγό του, Ανδρέα Παπανδρέου. Όμως το ΠΑΣΟΚ επιβίωσε και ο αρχηγός του βγήκε θριαμβευτής από το Ειδικό Δικαστήριο.

Αυτή που παρέμενε σε κρίσιμη κατάσταση ήταν η ελληνική οικονομία, που βρισκόταν σε συνθήκες χρηματοδοτικού κενού το 1990, ενώ ο κόσμος βίωνε την κατάρρευση του «υπαρκτού σοσιαλισμού». Σε αυτές τις συνθήκες το ΠΑΣΟΚ επέλεξε να συμμετάσχει στην οικονομική κυβέρνηση Ζολώτα που διαχειρίστηκε και εντέλει αντιμετώπισε την κρίση. Ήταν η απαρχή μιας ποιτικής μεταβολής στην οικονομική πολιτική και τη συνολική κοσμοθεωρία του κινήματος.

Αυτό έγινε πασιφανές μετά την παταγώδη αποτυχία της νεοφιλελεύθερης κυβέρνησης του Κωνσταντίνου Μητσotάκη και τη νίκη του ΠΑΣΟΚ στις εκλογές του 1993. Στο μεσοδιάστημα το εγχείρημα της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης είχε μπει σε νέα φάση που «υποδείκνυε» μια εντελώς διαφορετική οικονομική πολιτική από εκείνη που είχε εφαρμόσει το ΠΑΣΟΚ μέχρι τότε. Η κυβέρνηση καλούνταν να εφαρμόσει περιοριστική δημοσιονομική πολιτική, να ιδιωτικοποιήσει ή να ξεπαστρέψει ό,τι είχε απομείνει από τις προβληματικές και να επεκτείνει τις ιδιωτικοποιήσεις στις ΔΕΚΟ. Αντίθετα με την ακραιφνή νεοφιλελεύθερη πολιτική Μητσotάκη-Ν.Δ., το ΠΑΣΟΚ πέτυχε να τιθασεύσει τον πληθωρισμό, να περιορίσει τα επιτόκια και να οδηγήσει τη χώρα στην ευρωζώνη και το ευρώ. Όμως ήταν μια επιλογή με τεράστιο κόστος γιατί συνοδεύτηκε από έντονη αποβιομηχάνιση και μια οικονομία υπηρεσιών βασισμένη στον τουρισμό και τις κατασκευές.

Παράλληλα το ΠΑΣΟΚ του Κώστα Σημίτη εγκατέλειψε την αντίθεση μητρόπολη-περιφέρεια και στη θέση της έφερε το ιδεολόγημα του «πολιτιστικού δυϊσμού» [Diamantouros 1994⁹]. Σύμφωνα με αυτό, η βασική αντίθεση είναι ανάμεσα στους «εκσυγχρονιστές» και τους «παραδοσιακούς». Οι εκσυγχρονιστές είναι υπέρ της Ευρωπαϊκής Ένωσης και οραματίζονται την Ελλάδα μια σύγχρονη δυτική χώρα που θα αγκαλιάσει την «ελεύθερη αγορά». Αντίθετα, οι «παραδοσιακοί» είναι ευρωσκεπτικιστές, φοβικοί, αμυντικοί και παγιδευμένοι στη λογική της Ψωροκώσταινας [Tsoukalis & Stravelakis 2024¹⁰]. Είναι μια στροφή 180 μοιρών από την ιδρυτική διακήρυξη της 3ης του Σεπτεμβρίου. Τότε η έξοδος της χώρας από τον φαύλο κύκλο της καθυστέρησης θα γινόταν ενάντια στις δυνάμεις της καπιταλιστικής αγοράς, τώρα με τον εναγκαλισμό της αγοράς. Πού είσαι νιώτη που 'λεγες πως θα γινόμουν άλλος.

Βέβαια η Ιστορία εκδικείται και στην προκειμένη περίπτωση η εκδίκηση ήταν συντριπτική. Η πολιτική Σημίτη έφτασε στα όριά της με τους Ολυμπιακούς Αγώνες του 2004. Στη συνέχεια είχαμε διόγκωση των εμπορι-

κών ελλειμμάτων, μεγάλα δημοσιονομικά ελλείμματα και σημαντική αύξηση του δημόσιου χρέους. Το ΠΑΣΟΚ ήταν στην αντιπολίτευση το διάστημα 2004-2009 όταν αυτά τα φαινόμενα έγιναν εμφανή. Όμως για κακή του τύχη επέστρεψε στην κυβέρνηση το 2009. Ήταν η εποχή που η κρίση του 2008 έφτασε στην Ευρώπη και τα μαγευτικά των δημοσιονομικών ελλειμμάτων και του ΑΕΠ στα οποία επιδίδονταν οι κυβερνήσεις Σημίτη και Κώστα Καραμανλή δεν γίνονταν πλέον ανεκτά.

2010-... – Αντί επιλόγου, εκλογική κατάρρευση και αναζήτηση ταυτότητας

Η κατάρρευση του ΠΑΣΟΚ μετά το 2010 δεν ήταν μόνον το αποτέλεσμα ατυχούς συγκυρίας. Υπήρξε και συνέπεια του τρόπου με τον οποίο διαχειρίστηκε τις διαπραγματεύσεις και την προσφυγή στη διεθνή επιτροπεία.

Αρχικά αποδέχθηκαν ότι η ελληνική κρίση ήταν κρίση «δημοσιονομικής ανηθικότητας» (fiscal profligacy). Μόλις έναν μήνα μετά τη νίκη στις εκλογές του 2009 ο τότε πρωθυπουργός Γιώργος Παπανδρέου είπε σε διεθνή συνάντηση αρχηγών κρατών ότι η Ελλάδα είναι μια «διεφθαρμένη χώρα». Κατόπιν και σε αντίθεση με τον τρόπο που διαπραγματευόταν το ΠΑΣΟΚ μέχρι τότε, άρχισαν να καταπίνουν αμάσπια όσα τους σέρβιραν το ΔΝΤ και η Commission.

Δέχθηκαν τις πολιτικές της «εσωτερικές υποτίμησης», δηλαδή τις μειώσεις των μισθών. Δέχθηκαν επίσης την εξόφθαλμα λανθασμένη υπόθεση ότι ο δημοσιονομικός πολλαπλασιαστής είναι 0,7 και ως εκ τούτου οι υφεσιακές συνέπειες της δημοσιονομικής πειθαρχίας θα είναι περιορισμένες. Όταν ήρθε το φιάσκο του 1ου Μνημονίου κράτησαν τη θέση του υπουργού Οικονομικών στην κυβέρνηση ΠΑΣΟΚ-Ν.Δ.-ΛΑΟΣ και δέχθηκαν το «κούρεμα» των ομολόγων που βρίσκονταν στην κατοχή των ασφαλιστικών ταμείων, την ίδια ώρα που εξαιρέθηκαν από το «κούρεμα» τα ομόλογα των υπόλοιπων κρατών που βρίσκονταν στην κατοχή του «επίσημου τομέα» (κράτη, κεντρικές τράπεζες, κρατικά ταμεία κ.λπ.). Αλλά σαν να μην έφτανε αυτό στην κυβέρνηση Σαμαρά-Βενιζέλου πρωτοστάτησαν στην επιβολή του ΕΝΦΙΑ, κάτι που εξόργισε τα μεσαία στρώματα που τους υποστήριζαν. Κοντολογίς, μέχρι το 2015 έκαναν ό,τι περνούσε από το χέρι τους για να αναλάβουν όσο το δυνατόν μεγαλύτερο κομμάτι της ευθύνης για τη μετατροπή του ευρωπαϊκού ονείρου που οι ίδιοι σέρβιραν σε εφιάλη για τους πολίτες.

Από το 2015 και μετά προσπαθούν απεγνωσμένα να επανέλθουν σε θέση κόμματος-δικδικική, αλλά μοιάζει να έχουν χάσει το τρένο. Είναι πλέον απλά ένα πιθανό συμπλήρωμα ενός κεντροαριστερού ή ενός κεντροδεξιού συνασπισμού παρά οτιδήποτε άλλο.

Η τραγική ειρωνεία είναι ότι η ρητορική Σημίτη επα-

νήλθε το 2019 από τη Ν.Δ. του Κυριακού Μητσοτάκη αυτή τη φορά. Η κυβέρνηση αξιοποίησε και αξιοποιεί έκτοτε σημαντικό μέρος του στελεχικού δυναμικού του σημερινού ΠΑΣΟΚ. Στη γλώσσα της πολιτικής επικοινωνίας οι «εκσυγχρονιστές» του κ. Διαμαντούρου αναβαφίστηκαν. Ονομάζονται πλέον «άριστοι», «καινοτόμοι», «σταρταπάδες» και άλλα τέτοια καινοφανή.

Όμως για μια ακόμη φορά το αφήγημα είναι κούφιο. Όπως και την περίοδο Σημίτη, η όποια μεγέθυνση βασίζεται σε μια φούσκα ακινήτων και τεκμαρτών στοιχείων του ΑΕΠ όπως τα «τεκμαρτά ενοίκια». Την ίδια ώρα το σύνολο σχεδόν της οικονομίας κινείται γύρω από τον τουρισμό, κάτι που περιορίζει την πιθανότητα παραγωγικών επενδύσεων σε άλλους κλάδους. Ο λόγος είναι ότι ο τουρισμός απορροφά πόρους από ολόκληρη την εγχώρια οικονομία. Πόρους που δεν καλύπτονται από την προστιθέμενη αξία που εισφέρει μέσω των διεθνών συναλλαγών. Με άλλα λόγια, το επιχείρημα της «άνισης ανταλλαγής» εξηγεί την επενδυτική καχεξία και την απόκλιση της ελληνικής οικονομίας από τον ευρωπαϊκό μέσο όρο την τελευταία δεκαετία, παρά τη συντριπτική μείωση των μισθών.

Συνθήκες ανάλογες με τις σημερινές είχαν ενεργοποιήσει νέους επιστήμονες τις δεκαετίες του 1960 και του 1970 φέρνοντας κάποιους από αυτούς μετά τη μεταπολιτευτική περίοδο στην Ελλάδα με το όνειρο να συμβάλουν σε μια καλύτερη κοινωνία. Νομίζω ότι το μόνο που έχει να μας προσφέρει πλέον το ΠΑΣΟΚ είναι αυτή η ανάμνηση.

● ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Robert M. Solow, 1956. "A Contribution to the Theory of Economic Growth", *The Quarterly Journal of Economics*, President and Fellows of Harvard College, vol. 70(1), pages 65-94
2. Emmanuel, Arghiri. 1972. *Unequal Exchange: A Study of the Imperialism of Trade*. With Additional Comments by Charles Bettelheim. Translated from the French by Brian Pearce. New York and London: Monthly Review Press.
3. Mandel, Ernest. 1975. *Late Capitalism* Verso Books, London
4. Amin, Samir. 1973. *The End of a Debate*, United Nations. Economic Commission for Africa. African Institute for Economic Development and Planning (IDEP) (1973-09). Dakar.
5. Galbraith, J. K. (1967). *The new industrial state*. Houghton, Mifflin and Company.
6. Sweezy, P., and Baran. P. 1968. *Monopoly Capital*. New York: Monthly Review Press
7. Andreas George Papandreou. *Paternalistic Capitalism* University of Minnesota Press 1972
8. Tsakalotos, Euclid. "The Political Economy of Social Democratic Economic Policies: The PASOK Experiment in Greece". *Oxford Review of Economic Policy*, vol. 14, no. 1, 1998, pp. 114-38.
9. Diamandouros N. (1994). *Cultural dualism and political change in postauthoritarian Greece*. Madrid: Instituto Juan, March.
10. Tsoukalis P. & Stravelakis N. 2024 "Political Cleavages in Greece 1981-2019: the Brahmin Left and the Effects of the Crisis", *World Inequality Lab Working Paper* 2024/06.

AP Photo

Ανοίγοντας το χρονοντούλαπο της Ιστορίας: ΠΑΣΟΚ και συνεταιριστικό κίνημα

Πώς ο απόηχος δύο νομοθετημάτων περί αγροτικών συνεταιρισμών (Ν.1541/1985 & Ν.4015/2011) φτάνει στο σήμερα;

● Της **Ιφιγένειας Δουβίτσα,**

διδάκτορας της Νομικής Σχολής του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης, με αντικείμενο το Συνεταιριστικό Δίκαιο*

Οι αγροτικοί συνεταιρισμοί αποτέλεσαν τη σημαντικότερη μερίδα του συνεταιριστικού κινήματος στην Ελλάδα. Το ταξίδι τους μέσα στον χρόνο, ιδίως στα χρόνια της μεταπολίτευσης, με αποκορύφωμα τα χρόνια διακυβέρνησης του Πανελληνίου Σοσιαλιστικού Κινήματος (ΠΑΣΟΚ), ανέδειξε μια προβληματική σχέση με το κράτος, η εγγύτητα με το οποίο τους κόστισε εν τέλει, αποτρέποντας τον μετασχηματισμό τους αφενός σε ένα αυτόνομο κίνημα, αφετέρου σε ισχυρό πυλώνα της οικονομίας. Σε αυτό το μοντέλο επιχείρησης και στην πολύπαθη πορεία του ενέκυψα τόσο ως ερευνήτρια όσο και ως διδάσκουσα στην τριτοβάθμια εκπαίδευση. Οσα

έτη όμως και αν περάσουν πάντα θυμάμαι το μάθημα που πήρα την πρώτη φορά που μπήκα σε αμφιθέατρο για να διδάξω, όπου στην ερώτηση «τι είναι συνεταιρισμός», κάποιοι φοιτητές ψέλλισαν για αγροτικούς συνεταιρισμούς που υπήρχαν στα χωριά και στις περιφέρειές τους, συνδέοντάς τους με βαριές κατηγορίες, όπως «διαφθορά» και «κομματισμός», μέσα από την εξιστόρηση παραδειγμάτων από την τοπική τους κοινότητα. Τα παραπάνω δεν αποτελούν τίποτε παραπάνω από ακόμη μια ένδειξη πως η ζωντανή ιστορία των συνεταιρισμών έχει χαραχτεί στη συλλογική μνήμη με μελανά χρώματα, προκαλώντας ποικίλες απογοητεύσεις, οι οποίες κληροδοτήθηκαν στην επόμενη γενιά.

Ο συνεταιρισμός όμως είναι ένα ζωντανό κομμάτι της κοινωνίας στην οποία δραστηριοποιείται, λειτουργώντας ενίοτε ως μεγεθυντικός φακός των παθογενειών και των αδυναμιών της. Παρ' όλα αυτά, δεν παύει να αποτελεί ένα είδος επιχείρησης που είναι αξιοκεντρικό και κάθε φορά το ανάστημά του αναμετράται με τις αρχές και αξίες που οι ίδιοι οι συνεταιριστές διατύπωσαν πανηγυρικά με τη Διακήρυξη για τη Συνεταιριστική Ταυτότητα¹. Λόγω αυτών των αρχών και αξιών τους οι συνεταιρισμοί αποτελούν εν σπέρματι παράγοντες οικονομικο-κοινωνικής μεταβολής. Το κατά πόσο δύνανται όμως να πραγματοποιήσουν αυτήν τους την αποστολή εξαρτάται και από τις εκάστοτε συνθήκες, συμπεριλαμβανομένης και της νομοθεσίας που τους διέπει.

Πιο συγκεκριμένα, οι συνεταιρισμοί δεν κινούνται σε θεσμικό κενό. Ο νόμος αποτελεί ένα ισχυρό παιδαγωγικό και ρυθμιστικό εργαλείο, υποβάλλοντας και επιβάλλοντας πρότυπα συμπεριφοράς των ατόμων και των συλλογικοτήτων τους. Ειδικότερα στην περίπτωση των συνεταιρισμών τα θεσμικά αυτά πρότυπα οφείλουν να συνδέονται με τις αξίες και τις αρχές τους, τις οποίες καλείται ο νομοθέτης να μεταφράσει σε εφαρμόσιμους κανόνες δικαίου.

Μέσα από τη θεσμική αυτή μετάφραση ο συνεταιρισμός αναδεικνύεται σε διακριτό μοντέλο επιχειρείν, που διαφοροποιείται από τον ιδιωτικό κερδοσκοπικό αλλά και τον δημόσιο τομέα, με τον οποίο καλείται να τηρεί υγιείς αποστάσεις.

Συνεπώς, ο ρόλος του νόμου είναι κομβικός. Μπορεί να ενθαρρύνει την υγιή ανάπτυξη του συνεταιρισμού. Μπορεί όμως και να την εμποδίσει, προσδένοντας τον συνεταιρισμό είτε στην κρατική μηχανή, με πρόταγμα τον κρατικό προστατευτισμό, είτε στις δυνάμεις της αγοράς, με πρόταγμα την οικονομική ανταγωνιστικότητα, θυσιάζοντας και στις δύο περιπτώσεις την ίδια τη συνεταιριστική ταυτότητα.

Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω, έχει ενδιαφέρον να παρατηρήσουμε πώς κινήθηκε ο συνεταιριστικός νομοθέτης τα «αμαρτωλά» εκείνα έτη και τι αντίκτυπο είχαν οι θεσμικές του επιλογές, περιορίζοντας τη σύντομη αυτή ανασκόπηση σε δύο σημαντικά νομοθετήματα αντιπροσωπευτικά της εν λόγω εποχής: τον Ν.1541/1985 και τον Ν.4015/2011.

Ο Ν.1541/1985

Τη δεκαετία του '80, αλλάζει το πολιτικό σκηνικό της χώρας. Η μέχρι τότε κυβερνώσα συντηρητική παράταξη χάνει τις εκλογές και την εξουσία αναλαμβάνει, για πρώτη φορά, το σοσιαλιστικό κόμμα (ΠΑΣΟΚ)². Βασική επιδίωξη του τελευταίου είναι η θέσπιση μιας νέας νομοθεσίας περί αγροτικών συνεταιρισμών, προς αντικατάσταση της ισχύουσας. Έτσι, ο τότε ισχύων συνεταιριστικός νόμος 921/1979 αρχικά τροποποιείται

με τον Ν.1257/1982 και εν συνεχεία καταργείται με τον Ν.1541/1985. Ο Ν.1541/1985 αποτελεί τον νέο νόμο περί αγροτικών συνεταιρισμών, που ρυθμίζει τη σύσταση, τη λειτουργία και την οργάνωσή τους. Συγκρίνοντας τον νέο νόμο με τον παλιό, παρατηρούνται σημαίνουσες αποκλίσεις. Ειδικότερα, ο αριθμός ιδρυτικών μελών για τη νόμιμη σύσταση ενός αγροτικού συνεταιρισμού αυξάνει ραγδαία (από 10 σε 50) (άρ.5.1 Ν. 1541/1985). Επιπρόσθετα, το δικαίωμα κατοχής πολλαπλών ψήφων του άρ.21.2 του Ν. 921/1979 καταργείται και πλέον η αρχή «ένας συνέταιρος-μία ψήφος» τυγχάνει απόλυτης εφαρμογής (άρ.21.2 Ν.1541/1985). Ο νέος νόμος επιφέρει αλλαγές και στη διοίκηση των συνεταιρισμών, συγκεκριμένα στη σύνθεση του Διοικητικού Συμβουλίου, όπου επιτρέπεται η συμμετοχή εργαζομένων (άρ.28.2 Ν.1541/1985), και στην ανάδειξή της με συνδυασμούς (άρ.28.5 Ν.1541/1985). Παράλληλα ο νέος αυτός νόμος προβλέπει τη σύσταση του σώματος ελεγκτών, ως ένα ανεξάρτητο όργανο αρμόδιο για την άσκηση κρατικής εποπτείας στους αγροτικούς συνεταιρισμούς. Η σύστασή του θα γινόταν με την έκδοση προεδρικού διατάγματος, προτάσει του υπουργού Γεωργίας και ύστερα από τη γνώμη της Πανελληνίας Συνομοσπονδίας Ενώσεων Αγροτικών Συνεταιρισμών (ΠΑΣΕΓΕΣ) (άρ.32.4 Ν.1541/1985). Μέχρι όμως τη συγκρότηση του οργάνου αυτού, η κρατική εποπτεία θα ασκούνταν από τα όργανα της Αγροτικής Τράπεζας Ελλάδος (ΑΤΕ), κατόπιν πρόσκλησής τους από συνεταιριστικούς φορείς και όργανα (ΠΑΣΕΓΕΣ, Γενική Συνέλευση, Διοικητικό Συμβούλιο, Εποπτικό Συμβούλιο του συνεταιρισμού ή το 1/5 των μελών του) ή κρατικούς φορείς (νομάρχης, υπουργός Γεωργίας) (άρ.32.10 και αρ.71.1 Ν.1541/1985).

Η ριζικότερη όμως ρήξη με το προγενέστερο νομικό καθεστώς αφορά τη διαβάθμιση των αγροτικών συνεταιρισμών. Ο νομοθέτης, με αναγκαστικού χαρακτήρα διατάξεις, προωθεί συνεταιριστικές συγχωνεύσεις ή καταργήσεις με απώτερο στόχο τη λειτουργία ενός αγροτικού συνεταιρισμού, σε επίπεδο δήμου ή κοινότητας, μιας ένωσης σε επίπεδο νομού και μιας κλαδικής κεντρικής συνεταιριστικής ένωσης κατά κλάδο ή κατά προϊόν σε επίπεδο επικράτειας³.

Κατά τη διάρκεια της οκταετούς εφαρμογής τού ως άνω νόμου πραγματοποιούνται 114 τροποποιήσεις, αριθμός υπερβολικά μεγάλος ακόμη και για τα ελληνικά δεδομένα⁴. Εντούτοις, οι επιθυμητοί στόχοι, έτσι όπως προσδιορίζονται στην Εισηγητική Έκθεση, δεν υλοποιούνται⁵. Η βασική προτεραιότητα του νομοθέτη να προωθήσει αναγκαστικές συνεταιριστικές συσπειρώσεις συναντά στην πράξη ισχυρή κοινωνική αντίσταση από μέρους των συνεταιρισμένων αγροτών, με συνέπεια την ανενέργεια των σχετικών διατάξεων⁶. Από την άλλη πλευρά, η εφαρμογή των διατάξεων περί εκλογής των διοικητικών συνεταιριστικών οργάνων με συνδυα-

EUROKINISSI

«Σφίγγουν τα γάλατα»... Διαμαρτυρία κτηνοτρόφων τη δεκαετία του '80. Το προχωρημένο θεσμικό πλαίσιο για τους αγροτοκτηνοτροφικούς συνεταιρισμούς δεν τους διέσωσε από τη «μοίρα» της ενιαίας ευρωπαϊκής αγοράς

σμούς οδηγεί στην κομματικοποίηση και στον κρατικό εναγκαλισμό του αγροτικού συνεταιριστικού κινήματος, κατά παράβαση του συνεταιριστικού αυτοδιοίκητου⁷. Παράλληλα, το σχετικό προεδρικό διάταγμα περί σύστασης σωμάτων ελεγκτών δεν εξεδόθη, με συνέπεια η εποπτεία να ασκείται από την ΑΤΕ⁸ και να πραγματοποιείται μόνο εκτάκτως, κατόπιν πρωτοβουλίας συνεταιριστικών ή κρατικών φορέων, ακροβατώντας έτσι μεταξύ ελεγκτικής αδράνειας και πολλαπλού ελέγχου, ανάλογα με τις προθέσεις των ως άνω φορέων. Επιπρόσθετα, η διενέργεια του ως άνω ελέγχου αφορά κάθε αγροτικό συνεταιρισμό ξεχωριστά, με αποτέλεσμα να μην υφίσταται ενιαία ελεγκτική αντιμετώπιση των αγροτικών συνεταιρισμών συνολικά.

Η εφαρμογή του Ν.1541/1985 δημιούργησε περισσότερα προβλήματα από αυτά που κλήθηκε να λύσει, με σημαντικότερο ίσως τον άκρατο κομματισμό των συνεταιριστικών διοικήσεων⁹. Για τον λόγο αυτό τέθηκε ως ανάγκη η αντικατάστασή του με έναν νέο νόμο περί αγροτικών συνεταιρισμών. Το νέο νομοσχέδιο κατατίθεται στη Βουλή και υπερψηφίζεται από διαφορετική κοινοβουλευτική πλειοψηφία. Ο νόμος αυτός δημοσιεύεται στις 10 Σεπτεμβρίου του 1993 ως Ν.2169/1993. Βασικό χαρακτηριστικό του νόμου αυτού είναι η θέσπιση γενικών και όχι λεπτομερειακών κανόνων¹⁰.

Ο νέος νόμος αποτελεί επαναφορά του Ν.921/1979. Ειδικότερα, το άρ.4.1 του Ν.2169/1993 επαναφέρει τον

αριθμό των ιδρυτικών μελών στα προ του Ν.1541/1985 επίπεδα, προβλέποντας ότι επαρκούν είκοσι μέλη για τη νόμιμη σύσταση ενός αγροτικού συνεταιρισμού. Παράλληλα, ο νέος νόμος επανεισάγει διατάξεις σχετικές με την κτήση πολλαπλών μερίδων/ψήφων (άρ. 16.2 Ν.2169/1993), προς κάλυψη των κεφαλαιακών αναγκών του συνεταιρισμού από τα μέλη του. Σημείο ζωτικής σημασίας στο νέο νομοθέτημα αποτελεί η κατάργηση του εκλογικού συστήματος ανάδειξης της συνεταιριστικής διοίκησης με συνδυασμούς και η αντικατάστασή του με εκείνο του ενιαίου ψηφοδελτίου (άρ.23.3 Ν.2169/1993). Το δε ζήτημα των υποχρεωτικών ομαδοποιήσεων των αγροτικών συνεταιρισμών, που προκάλεσε δριμυτάτες αντιδράσεις, καταργείται¹¹. Έτσι οι συνεταιριστές έχουν το δικαίωμα σύστασης και δεύτερου συνεταιρισμού στον ίδιο δήμο ή δεύτερης ένωσης στον ίδιο νομό. Παράλληλα, ο Ν.2169/1993 θεσπίζει και νέες διατάξεις, όπως στο άρ.23.11 εδ.γ το ασυμβίβαστο μεταξύ πολιτικών αξιωμάτων (βουλευτή, δημάρχου ή προέδρου κοινότητας) και διοικητικών θέσεων στον συνεταιρισμό.

Η νομοθετική παρέμβαση του 1993 αποτελεί μια προσπάθεια, αφενός αποκατάστασης της ελευθερίας σύστασης αγροτικών συνεταιρισμών, αφετέρου επαναφοράς της πολιτικής ουδετερότητας και ανεξαρτησίας τους¹², η οποία ωστόσο ήταν ιδιαίτερα βραχύβια καθώς το πολιτικό σκηνικό στη συνέχεια αλλάζει.

Ειδικότερα, η ανάδειξη του ΠΑΣΟΚ ως νικητή των

πρώρων εκλογών του Οκτωβρίου του 1993 επηρεάζει και το αγροτικό συνεταιριστικό τοπίο, με συνέπεια ο Ν.2169/1993 να τροποποιηθεί από τον Ν.2181/1994. Έτσι αρκετές διατάξεις του καταργηθέντος Ν.1541/1985 αναβιώνουν. Συγκεκριμένα με τον Ν.2181/1994 επανέρχονται -μεταξύ άλλων- οι περιορισμοί της ελευθερίας σύστασης συνεταιρισμών (άρ.1 Ν.2181/1994) και το εκλογικό σύστημα των συνδυασμών (άρ.2 Ν.2181/1994). Παράλληλα, αίρεται το ασυμβίβαστο μεταξύ βουλευτή/δημάρχου και συνεταιριστικής διοίκησης¹³. Κατά συνέπεια, το συνεταιριστικό αυτοδιοίκτο αγνοείται εκ νέου, ενώ οι στενές σχέσεις μεταξύ κράτους, κομμάτων και συνεταιρισμών δεν ανακόπτονται.

Ο Ν. 4015/2011

Η περίοδος νηνεμίας γύρω από τους αγροτικούς συνεταιρισμούς που επετεύχθη με τον μακροβιότερο και κατά πολλούς αρτιότερο Ν.2810/2000 ανετράπη με τον Ν.4015/2011 «Θεσμικό πλαίσιο για τους αγροτικούς συνεταιρισμούς, τις συλλογικές οργανώσεις και την επιχειρηματικότητα του αγροτικού κόσμου – οργάνωση της εποπτείας του κράτους», γνωστό και ως νόμο Σκανδαλίδη. Ο νόμος αυτός τροποποιεί σε αρκετά σημεία τον Ν.2810/2000.

Η περίοδος κατά την οποία διαμορφώνεται και εντέλει ψηφίζεται ο τροποποιητικός αυτός νόμος είναι ιδιαίτερα ταραχώδης. Το πρόβλημα του δημοσιονομικού χρέους της Ελλάδας, που προκύπτει το 2010, οδηγεί την κυβέρνηση στην προσφυγή στον μηχανισμό στήριξης του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου, της Ευρωπαϊκής Επιτροπής και της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας υπό τον όρο δημοσιονομικής εξυγίανσης της χώρας. Έτσι μια σωρεία νομοθετικών μέτρων λιτότητας και περικοπών εκδίδονται και αλλάζουν το νομικό τοπίο της χώρας. Υπό αυτό το κλίμα και ενώ η ψήφιση του μεσοπρόθεσμου προγράμματος, που εισάγει νέες περικοπές και επαχθή μέτρα, είναι ακόμη νωπή, το υπουργείο Αγροτικής Ανάπτυξης και Τροφίμων επιχειρεί διά του Ν.4015/2011 μια αναδιάρθρωση της ελληνικής γεωργίας ως τομέα-κλειδί για την έξοδο της χώρας από την κρίση¹⁴. Επιπρόσθετα, οι νέες αυτές μεταρρυθμίσεις προετοιμάζουν το έδαφος για τις αλλαγές που θα επιφέρει η Κοινή Αγροτική Πολιτική (ΚΑΠ) για το διάστημα 2014-2020¹⁵.

Ο ως άνω νόμος στην εισηγητική του έκθεση κάνει μνεία των σημαντικότερων προβλημάτων του αγροτικού συνεταιριστικού κινήματος. Σε αυτά συγκαταλέγονται η ύπαρξη αδρανών, υπερχρεωμένων συνεταιρισμών και η λειτουργία δευτεροβάθμιων συνεταιριστικών οργανώσεων χωρίς σαφή προσανατολισμό και ουσιαστικό ρόλο¹⁶. Προβληματικές επίσης υπήρξαν -κατά τον νομοθέτη- οι σχέσεις μεταξύ κράτους, πολιτικών κομμάτων και συνεταιρισμών, καθώς και η διαχείριση των εθνικών και ευρωπαϊκών κονδυλίων¹⁷. Τα προβλήματα αυτά επι-

διώκει να επιλύσει ο νέος νόμος, καθότι «διέλαθαν από τον ρυθμιστικό ορίζοντα του Ν.2810/2000»¹⁸. Βασική επιδίωξη του νέου νομοθετήματος είναι η δημιουργία οικονομικά υγιών και ανταγωνιστικών συνεταιρισμών με σημαντική παρουσία στην παγκοσμιοποιημένη αγορά¹⁹.

Η σημαντικότερη ίσως μεταβολή που το υπουργείο Αγροτικής Ανάπτυξης και Τροφίμων επιδιώκει να επιφέρει στον Ν.2810/2000 με τον νόμο του 2011 είναι η κατάργηση του δεύτερου και τρίτου βαθμού στους αγροτικούς συνεταιρισμούς, διατηρώντας μόνο τον πρώτο βαθμό. Η εν λόγω πρόβλεψη αποτέλεσε σημείο τριβής, καθώς βουλευτές τόσο της συμπολίτευσης όσο και της αντιπολίτευσης εξέφρασαν την αντίθεσή τους κατά τις σχετικές συζητήσεις στη Βουλή²⁰. Ειδικότερα, σύμφωνα με τον ορισμό του άρθ.1 στοιχείο γ, οι αγροτικοί συνεταιρισμοί είναι πλέον μόνο πρωτοβάθμιοι. Κατά συνέπεια, οι Ενώσεις Αγροτικών Συνεταιρισμών (ΕΑΣ) για να συνεχίσουν να λειτουργούν νομότυπα θα πρέπει να μετατραπούν εντός προβλεπόμενης προθεσμίας σε πρωτοβάθμιους συνεταιρισμούς ή σε αγροτικές εταιρικές συμπράξεις (άρ.19 Ν.4015/2011). Ανάλογη διάταξη θεσπίζεται για τις Κοινοπραξίες Αγροτικών Συνεταιριστικών Οργανώσεων (ΚΑΣΟ) και τις Κεντρικές Συνεταιριστικές Ενώσεις (ΚΕΣΕ), οι οποίες οφείλουν να μετατραπούν είτε σε κλαδικούς αγροτικούς συνεταιρισμούς είτε σε αγροτικές εταιρικές συμπράξεις (άρ.19.8 Ν.4015/2011). Η μόνη τριτοβάθμια συνεταιριστική οργάνωση που διατηρείται υπό το πρίσμα του νέου νόμου είναι η ΠΑΣΕΓΕΣ, της οποίας όμως τροποποιούνται ο τρόπος χρηματοδότησης, το όργανο εκλογής της καθώς και τα μέλη που την απαρτίζουν²¹.

Επιπρόσθετα, ο νέος νόμος μεταβάλλει αρκετές από τις διατάξεις σύστασης και λειτουργίας ενός αγροτικού συνεταιρισμού. Ειδικότερα, σύμφωνα με το άρθ.16.3 του Ν.4015/2011, ο απαιτούμενος αριθμός μελών για την ίδρυση ενός συνεταιρισμού αυξάνει από τα επτά στα είκοσι πρόσωπα. Κατά τις συζητήσεις στη Βουλή, η διάταξη των είκοσι μελών κρίθηκε από αρκετούς βουλευτές ως απαγορευτική για τη σύσταση νέων συνεταιρισμών, ιδίως σε αραιοκατοικημένες περιοχές της χώρας^{22,23}. Έτσι, στο τελικό κείμενο του νόμου εισάγεται εξαίρεση για τις νησιωτικές περιοχές με πληθυσμό κάτω των 3.100 κατοίκων, όπου επαρκούν δέκα άτομα για την ίδρυση ενός αγροτικού συνεταιρισμού. Ο νέος νόμος αναφέρεται και στο ελάχιστο κεφάλαιο που πρέπει να έχει συγκεντρώσει ένας συνεταιρισμός για να λειτουργήσει. Στο σχέδιο νόμου το κεφάλαιο αυτό ανερχόταν στα 60.000 ευρώ, ποσό το οποίο αξιολογήθηκε κατά τις συζητήσεις στη Βουλή ως ιδιαίτερο υψηλό και κατά συνέπεια μειώθηκε στα 30.000 ευρώ στο τελικό κείμενο του νόμου^{24,25}, προβλέποντας έτσι αντίστοιχο κεφάλαιο με το απαιτούμενο για τη σύσταση ευρωπαϊκού συνεταιρισμού (άρ.3.2 Κανονισμός 1435/2003 περί του κα-

ταστατικού της ευρωπαϊκής συνεταιριστικής εταιρείας).

Ενα ακόμη σημείο της αγροτικής συνεταιριστικής νομοθεσίας που αναθεωρείται είναι η διάταξη για τα συμμετέχοντα πρόσωπα σε έναν αγροτικό συνεταιρισμό. Το προϊσχύον καθεστώς επέτρεπε τη συμμετοχή νομικών προσώπων στον συνεταιρισμό, εφόσον το όριζε το καταστατικό. Αντιθέτως, στο άρ.5 του Ν.2810/2000, όπως τροποποιείται από το άρ.16.4 του Ν.4015/2011, οι κατεξοχήν συνεταιριστές είναι φυσικά πρόσωπα, ενώ τα μόνα νομικά πρόσωπα που δύνανται να γίνουν μέλη είναι άλλοι αγροτικοί συνεταιρισμοί, εφόσον οι συνεταιριστικές τους μερίδες δεν ξεπερνούν το 3% επί του συνόλου²⁶. Ο αποκλεισμός των λοιπών νομικών προσώπων από τους αγροτικούς συνεταιρισμούς αποτελεί βασική θέση του υπουργείου Αγροτικής Ανάπτυξης και Τροφίμων, το οποίο επιδιώκει να περιορίσει έτσι το φαινόμενο των συνεταιρισμών-σφραγίδων²⁷. Η θέση αυτή, παρότι αποτελεί σημαντική απόκλιση από το προϊσχύον καθεστώς, θίγεται ακροθιγώς στη Βουλή²⁸.

Οι περισσότερες από τις μεταβολές που εισάγει ο Ν.4015/2011 δέχονται δριμύτατη κριτική τόσο από ακαδημαϊκούς κύκλους όσο και από εκπροσώπους αγροτικών οργανώσεων στα εξής κυρίως σημεία²⁹:

α) Αμφισβητείται η συνταγματικότητα των μετατροπών και συγχωνεύσεων των δευτεροβάθμιων και τριτοβάθμιων αγροτικών συνεταιρισμών του άρ.19 Ν.4015/2011³⁰.

β) Η επιλογή της αγροτικής εταιρικής σύμπραξης ως βασικό σχήμα συσπείρωσης μεταξύ των πρωτοβάθμιων συνεταιρισμών αξιολογείται ότι περιορίζει υπέρμετρα τη συνταγματική αρχή αυτοδιοίκησης των συνεταιρισμών.

γ) Η αύξηση των μελών από επτά σε είκοσι πρόσωπα δεν τίθεται ως όριο κάτω από το οποίο κρίνεται ότι ένας αγροτικός συνεταιρισμός αδυνατεί να λειτουργήσει ομαλά. Απεναντίας θεωρήθηκε ότι αποτελεί μέτρο οικονομικής πολιτικής προκειμένου να εξαναγκάσει έμμεσα στη δημιουργία πολυμελών συνεταιρισμών, καταπολεμώντας παράλληλα το τοπίο πολυδιάσπασης των αγροτικών συνεταιρισμών³¹. Απώτερος δε στόχος είναι η ισχυροποίηση της οικονομικής παρουσίας του αγροτικού συνεταιρισμού στην αγορά³². Η εφαρμογή όμως της εν λόγω διάταξης στην πράξη οδήγησε σε αντίθετα αποτελέσματα, μειώνοντας τον αριθμό των ιδρυόμενων συνεταιρισμών, ιδίως σε αραιοκατοικημένες περιοχές που δεν υπάγονται στην εξαίρεση των νησιωτικών περιοχών κάτω των 3.100 κατοίκων. Η ως άνω παρατήρηση ισχύει πολλώ δε μάλλον για την κατηγορία των παραγωγικών συνεταιρισμών, για τη σύσταση των οποίων ο από κοινού συντονισμός της παραγωγής είκοσι συνεταιριστών-παραγωγών είναι υπόθεση δύσκολη έως αδύνατη³³. Ο νομοθέτης εσφαλμένα ταυτίζει τον μεγάλο αριθμό μελών με την οικονομική επιφάνεια ενός αγροτικού συνεταιρισμού. Το τελευταίο δεν είναι προαπαιτούμενο, καθώς ο

στόχος οικονομικής βιωσιμότητας απαιτεί μεταξύ άλλων και μια άριστη και τακτική συνεργασία των μελών μεταξύ τους και με τον συνεταιρισμό³⁴. Για τους λόγους αυτών η εν λόγω διάταξη κρίνεται υπέρμετρα αυστηρή για τα ελληνικά δεδομένα, ενώ αμφισβητείται αν είναι αναγκαία και κατάλληλη για την υλοποίηση των στόχων της.

δ) Ο αποκλεισμός των νομικών προσώπων από τη συμμετοχή τους στους αγροτικούς συνεταιρισμούς, με μόνη εξαίρεση την περιορισμένη συμμετοχή άλλων αγροτικών συνεταιρισμών επικρίθηκε. Ορθότερη θα ήταν η άρση του ως άνω αποκλεισμού και η αντικατάστασή του με νομοθετικές διατάξεις που θα επέτρεπαν τη συμμετοχή νομικών προσώπων στον συνεταιρισμό, υπό τον όρο ότι θα τηρούσαν το καταστατικό και τον νόμο, θα προωθούσαν τον σκοπό του και θα υπάγονταν σε ασφαλιστικές δικλίδες, προκειμένου να μη διακυβεύεται ο δημοκρατικός τρόπος λειτουργίας του συνεταιρισμού. Μια τέτοια συμμετοχή θα μπορούσε να ενισχύσει οικονομικά τον συνεταιρισμό και να οδηγήσει σε ευρύτερες και στρατηγικής σημασίας συμμαχίες. Σε κάθε όμως περίπτωση το ζήτημα εισόδου νέων προσώπων, νομικών ή φυσικών, πρέπει να υπάγεται στην κρίση του εκάστοτε συνεταιρισμού και των σχετικών καταστατικών του, κατ'εφαρμογή της αρχής αυτοδιοίκησης, κι όχι να κρίνεται εκ των προτέρων από τον κοινό νομοθέτη.

Η παραπάνω κριτική αλλά και η προβληματική εφαρμογή του Ν.4015/2011 οδήγησαν στην τροποποίησή του πριν καν συμπληρωθεί τριετής περίοδος ισχύος. Με τον Ν.4277/2014, μειώθηκε ο ελάχιστος αριθμός μελών για κάθε αγροτικό συνεταιρισμό από 20 σε 10 άτομα, καθώς και η ελάχιστη κεφαλαιακή βάση από 30.000 ευρώ σε 10.000 ευρώ, ενώ παράλληλα υπήρξαν συνεχείς παρατάσεις στις προθεσμίες για τις υποχρεωτικές συγχωνεύσεις και μετατροπές, που προκάλεσαν χάος στη λειτουργία και διάρθρωση των αγροτικών συνεταιρισμών, χωρίς να βελτιώνουν επί της ουσίας τη δυναμική του εν λόγω χώρου στην ελεύθερη αγορά.

Αντί συμπεράσματος: Ένας άρτιος νόμος περί αγροτικών συνεταιρισμών αρκεί για να φέρει την «άνοιξη»;

Εν κατακλείδι, ο συνεταιριστικός νομοθέτης της παραπάνω περιόδου, αλλά και της συνολικής συνεταιριστικής ιστορίας, φαίνεται να αντιμετωπίζει τον συνεταιρισμό όχι τόσο ως ένα είδος επιχείρησης, αλλά κυρίως ως εργαλείο άσκησης αγροτικής πολιτικής, υποκαθιστώντας συχνά τη βούληση των συνεταιριστικών διοικήσεων με τη δική του, θεσπίζοντας οριζόντια και αναγκαστικά μέτρα έναντι όλων των αγροτικών συνεταιρισμών.

Αν και οι εισηγητικές εκθέσεις των νόμων που ανέφερα παραπάνω εντοπίζουν τα πραγματικά προβλήματα του αγροτικού χώρου, η επιλογή των μέσων επίλυσής τους υπήρξε είτε ακατάλληλη είτε άκαρπη (βλ.

EUROKINISSI

Τα αγροτικά μπλόκα στις εθνικές οδούς αποτέλεσαν κάθε χρόνο... φυσική σταθερά από τη δεκαετία του '90 και μετά. Το συνεταιριστικό θεσμικό πλαίσιο δεν απέτρεψε τις παρενέργειες της ευρωπαϊκής κοινής αγροτικής πολιτικής

ανενέργεια διατάξεων περί σύστασης σώματος ελεγκτών ή αντισυνταγματικότητα των αναγκαστικών συγχωνεύσεων-μετατροπών). Παράλληλα, ο συνεταιριστικός νομοθέτης της περιόδου αυτής διατήρησε και ενίοτε ενέτεινε δύο κακώς κείμενα των προκατόχων του, ο απόηχος των οποίων φτάνει μέχρι τις ημέρες μας: το διαρκώς μεταβαλλόμενο νομικό τοπίο των αγροτικών συνεταιρισμών, που διαιωνίζει τις συνθήκες νομικής αβεβαιότητας γύρω από τη λειτουργία των αγροτικών συνεταιρισμών και του θεσμικού κατακερματισμού, όπου οι διαφορετικές κατηγορίες συνεταιρισμών διέπονται από ειδικούς νόμους εν απουσία ενός γενικού συνεταιριστικού πλαισίου και συνολικής πολιτικής για το σύνολο του συνεταιριστικού χώρου.

Το πρόβλημα όμως είναι πώς θα συντάξουμε έναν κατάλληλο νόμο περί αγροτικών συνεταιρισμών; Ακόμη κι αν αύριο ως διά μαγείας ψηφιζόταν ένα τέτοιο νομικό κείμενο, δεν θα ήταν αρκετό για να επιφέρει ριζικές αλλαγές, εν μέσω κλιματικής αλλαγής, κοινωνικών ανισοτήτων και μιας ακρίβειας που έχει ξεπεράσει κάθε προηγούμενο.

Συνεπώς τι θα πρέπει να γίνει; Ο συνεταιριστικός νομοθέτης καλείται να εγκύψει στις τρέχουσες εξελί-

ξεις απεκδυόμενος της κηδεμονικής του τηβέννου και να φορέσει τις διόπτρες του μαθητή, αφουγκραζόμενος τις αλλαγές που συντελούνται αθόρυβα στη χώρα μας, είτε ως μεμονωμένα παραδείγματα χώρων συμπαράγωγής/συγκατασκευής εργαλείων από και για τους αγρότες, τους συνεταιρισμούς και τις τοπικές κοινωνίες (π.χ. Τζουμείκερς)³⁵ είτε ως ευρύτερες πρωτοβουλίες όπου εκπρόσωποι αγροτικών, κοινωνικών, ασφαλιστικών, πιστωτικών και φαρμακευτικών συνεταιρισμών κάθονται γύρω από ένα τραπέζι και υπογράφουν μνημόνιο συνεργασίας για την από κοινού αντιμετώπιση των αναγκών τους³⁶.

Εξακολουθούμε μετά από αυτά να πιστεύουμε ότι η λύση θα έρθει από ένα ΦΕΚ που θα ασχολείται με το πόσα μέλη πρέπει να έχει ένας αγροτικός συνεταιρισμός, αγνοώντας την ανάγκη ευρύτερων συμμαχιών μεταξύ ακαδημίας, συνεταιρισμών, τοπικών επιχειρήσεων και διεθνών κινημάτων;

*Διδάσκει ως καθηγήτρια-σύμβουλος στο Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο στο Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών για την Κοινωνική και Αλληλέγγυα Οικονομία. Είναι μία εκ των ιδρυτών του «International Journal of Cooperative Law» και μέλος της συντακτικής επιτροπής του εν λόγω περιοδικού

● ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. την επίσημη ιστοσελίδα της Διεθνούς Συνεταιριστικής Συμμαχίας, που αποτελεί το όργανο εκπροσώπησης των συνεταιρισμών σε παγκόσμιο επίπεδο. <https://ica.coop/en/cooperatives/cooperative-identity#:~:text=The%20Statement%20on%20the%20Cooperative,and%20democratically%2Dcontrolled%20enterprise.%E2%80%9D>.
2. Βλ. Καμινάρη - Κλήμη, Ο., Σχέσεις Κράτους και συνεταιρισμών στην Ελλάδα για την ανάπτυξη του αγροτικού πληθυσμού, (Συμβολή στην ιστορική εξέλιξη του θεσμού) (διδακτορική διατριβή), 2003, σ.71-72.
3. Βλ. Μαυρόγιαννη Δ., Κασσαβέτη Δ., Τσουραμάνη Χ. (επιμ.), Κείμενα ελληνικού, κοινοτικού και διεθνούς συνεταιριστικού Δικαίου και πολιτικής, 1. Νομοθετήματα συνεταιριστικού δικαίου, β' έκδοση, 1998 (Εισηγητική Έκθεση του Ν. 1541/1985 στο σχέδιο νόμου «Αγροτικές Συνεταιριστικές Οργανώσεις», σ.168-178) (170-171).
4. Βλ. Λαμπροπούλου-Δημητριάδου Β., Κριτική θεώρηση της ελληνικής συνεταιριστικής νομοθεσίας, σε: Σύγχρονη θεώρηση του συνεταιριστικού θεσμού στην Ελλάδα (εισηγήσεις συνεδρίου), Ινστιτούτο Συνεταιριστικών Μελετών, 1995, σ.91-92.
5. Βλ. Κασσαβέτη Δ., Συνεταιριστικοί θεσμοί Ι. Αγροτικές συνεταιριστικές οργανώσεις (Θεωρία - νομοθεσία - νομολογία), 2005, σ.76.
6. Βλ. Καμινάρη-Κλήμη, ο.π., σ.75.
7. Ο.π.
8. Βλ. Κιντή Σ., Η εποπτεία και ο έλεγχος των αγροτικών συνεταιρισμών, 1989, σ. 99. Βλ. Καμινάρη-Κλήμη, ο.π., σ.99.
9. Βλ. Λαμπροπούλου-Δημητριάδου, ο.π., σ.97-98.
10. Βλ. Μαυρόγιαννη Δ., Κασσαβέτη Δ., Τσουραμάνη Χ. (επιμ.), Κείμενα ελληνικού, κοινοτικού και διεθνούς συνεταιριστικού Δικαίου και πολιτικής, 1. Νομοθετήματα συνεταιριστικού δικαίου, β' έκδοση, 1998 (Εισηγητική Έκθεση του Ν. 2169/1993 στο σχέδιο νόμου «Αγροτικές Συνεταιριστικές Οργανώσεις», σ.72-75) (73).
11. Ο.π.
12. Βλ. Κασσαβέτη, ο.π., σ.78.
13. Βλ. Λαμπροπούλου-Δημητριάδου, ο.π., σ.98.
14. Βλ. Αιτιολογική Έκθεση στο σχέδιο νόμου «Θεσμικό πλαίσιο για τους αγροτικούς συνεταιρισμούς, τις συλλογικές οργανώσεις και την επιχειρηματικότητα του αγροτικού κόσμου - Οργάνωση της εποπτείας του κράτους», 15 Ιουλίου 2011 (<http://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/2f026f42-950c-4efc-b950-340c4fb76a24/t-agrosyn-eis.pdf>), όπου αναφέρεται ότι «η ανάπτυξη των συλλογικών αγροτικών οργανώσεων αποτελεί σήμερα κρίσιμο παράγοντα για τη μεταρρύθμιση του αγροτικού τομέα, την αξιοποίηση του καιρίου συγκριτικού πλεονεκτήματος που διαθέτουμε και τη μετατροπή της ελληνικής γεωργίας σε κλειδί για έξοδο της χώρας από την οικονομική κρίση» (σ.1).
15. Οι πόροι που θα διατεθούν στα πλαίσια της ΚΑΠ 2014-2020 είναι αισθητά μειωμένοι κατά 11,1% σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο 2007-2013. Ειδικότερα για την Ελλάδα η μείωση υπολογίζεται γύρω στο 5,9%, που συνεπάγεται την απώλεια 234 εκατομμυρίων ευρώ. Κατά συνέπεια, η ως άνω υιοθετούμενη αγροτική πολιτική δεν φέρεται να συμβάλει στην αγροτική ανάπτυξη, στην ανταγωνιστικότητα αλλά και στη διατροφική επάρκεια της Ευρώπης. Βλ. ΠΑΣΕΓΕΣ, Η Κοινή Αγροτική Πολιτική μετά το 2014: Ανάλυση προτάσεων και σεναρίων κατανομής άμεσων ενισχύσεων, 2014, σ.14, 19.
16. Βλ. Αιτιολογική Έκθεση στο σχέδιο νόμου, ο.π., σ.1.
17. Ο.π.
18. Ο.π.
19. Ο.π.
20. Κατά την επεξεργασία του σχεδίου νόμου, ένας σημαντικός αριθμός βουλευτών διατυπώνει τις επιφυλάξεις και ενστάσεις του ως προς την κατάργηση των τριών συνεταιριστικών βαθμών και την αναγνώριση μόνο του πρώτου βαθμού αγροτικών συνεταιρισμών. Ειδικότερα ο βουλευτής της συμπολίτευσης Μ. Τζελέπης αξιολογεί ως αναγκαία την ύπαρξη δευτεροβάθμιων αγροτικών συνεταιρισμών, καθώς

αυτό συνάδει με την 6η διεθνή συνεταιριστική αρχή. Στην ίδια κατεύθυνση κινείται και ο βουλευτής της αντιπολίτευσης Ε. Κωνσταντινίδης, ο οποίος κρίνει ότι η μετατροπή των δευτεροβάθμιων αγροτικών συνεταιρισμών σε πρωτοβάθμιους πρέπει να γίνεται με ίδια απόφαση, καθώς δεν θα πρέπει να διαλυθούν οι υγιείς συνεταιριστικές ενώσεις που δεν επιθυμούν να μετατραπούν. Υπέρ της εθελούσιας και όχι αναγκαστικής μετατροπής τάσσεται και η βουλευτριά της συμπολίτευσης Α. Μπατζελή, κατά την οποία η προώθηση της άνω μετατροπής μπορεί να γίνει με την παροχή κινήτρων. Βλ. Πρακτικά Ολομέλειας της Βουλής, ΙΓ' περίοδος Προεδρευόμενης Κοινοβουλευτικής Δημοκρατίας, Σύνοδος Β', Συνεδρίαση ΣΖ', 7 Σεπτεμβρίου 2011, σ.16610-16611 (εισήγηση Α. Μπατζελή), σ.16615 (εισήγηση Μ. Τζελέπη), σ.16630 (εισήγηση Ε. Κωνσταντινίδη) (https://www.hellenicparliament.gr/Nomothetiko-Ergo/Anazitisi-Nomothetikou-Ergou?law_id=558c6e8d-3227-419a-b87c-e63e89acbca3). Η εν λόγω διάταξη υπερψηφίζεται εν τέλει μόνο από τους βουλευτές της συμπολίτευσης, ενώ οι λοιπές κοινοβουλευτικές ομάδες -συμπεριλαμβανομένης και της αξιωματικής αντιπολίτευσης- την καταψηφίζουν. Βλ. Πρακτικά Ολομέλειας της Βουλής, ΙΓ' περίοδος Προεδρευόμενης Κοινοβουλευτικής Δημοκρατίας, Σύνοδος Β', Συνεδρίαση ΣΗ', 8 Σεπτεμβρίου 2011, σ.16723 (https://www.hellenicparliament.gr/Nomothetiko-Ergo/Anazitisi-Nomothetikou-Ergou?law_id=558c6e8d-3227-419a-b87c-e63e89acbca3).

21. Η ΠΑΣΕΓΕΣ, υπό το πρίσμα του άρ.7 Ν.4015/2011 απαρτίζει μόνο από πρωτοβάθμιους αγροτικούς συνεταιρισμούς, καθώς οι δευτεροβάθμιοι και τριτοβάθμιοι πρόκειται να καταργηθούν. Ο αποκλεισμός από την ΠΑΣΕΓΕΣ των ενώσεων αγροτικών συνεταιρισμών, που θα μετατραπούν σε αγροτικές εταιρικές συμπράξεις, θα περιορίσει τη δύναμη εκπροσώπησής της καθώς πλέον δεν θα αποτελέσει την εθνική και συντονιστική οργάνωση των συνεταιρισμών. Βλ. 264η Γνώμη της Οικονομικής και Κοινωνικής Επιτροπής (ΟΚΕ) επί του σχεδίου νόμου «Θεσμικό πλαίσιο για τους αγροτικούς συνεταιρισμούς, τις συλλογικές οργανώσεις και την επιχειρηματικότητα του αγροτικού κόσμου - οργάνωση της εποπτείας του κράτους», 25 Νοεμβρίου 2011, σ.19.

Σε ό,τι αφορά τη χρηματοδότησή της, σημειώνεται ότι μειώνεται το ποσοστό οικονομικής ενίσχυσής της από τον ΕΛΓΑ (από 2,5% σε 2%) με βάση το άρ.14.2 του Ν.4015/2011. Παράλληλα, το άρ.14.1 του ίδιου νόμου προβλέπει τη δυνατότητα χρηματοδότησής της από το υπουργείο Αγροτικής Ανάπτυξης και Τροφίμων για ζητήματα συνεταιριστικής εκπαίδευσης.

Τέλος, βάσει του άρ.7.7 Ν.4015/2011, η εκλογή της γενικής της συνέλευσης και της διοίκουσής της λαμβάνει χώρα από το Πανελλήνιο Συνέδριο Αντιπροσώπων, το οποίο αναδεικνύεται από τους αγροτικούς συνεταιρισμούς-μέλη της. Σύμφωνα με την Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή, οι διατάξεις για την εκλογή των οργάνων της ΠΑΣΕΓΕΣ «καταργούν την αντιπροσωπευτικότητα και τις βασικές αρχές του αστικού κώδικα λήψης των αποφάσεων από θερμοθετημένα αντιπροσωπευτικά όργανα». Κατά συνέπεια η εν λόγω Επιτροπή προτείνει τη διατήρηση του υφιστάμενου νομοθετικού καθεστώτος εκλογής. Βλ. 264η Γνώμη της Οικονομικής και Κοινωνικής Επιτροπής, ο.π., σ.19-20.

22. Κατά τη συζήτηση και επεξεργασία της διάταξης 16.3 του Ν. 4015/2011, που προβλέπει τουλάχιστον είκοσι μέλη για τη σύσταση ενός αγροτικού συνεταιρισμού, ο υπουργός Αγροτικής Ανάπτυξης και Τροφίμων Κ. Σκανδαλίδης υποστηρίζει ότι η εν λόγω επιλογή επιβάλλεται για τον σχηματισμό δυναμικών και ισχυρών συνεταιρισμών. Αντιθέτως, η βουλευτριά Ε. Αμμανατίδου-Πασχαλίδου ισχυρίζεται ότι η πρόβλεψη των είκοσι μελών δεν είναι ρεαλιστική, συμπληρώνοντας ότι η ευρωστία των συνεταιρισμών είναι αποτέλεσμα άριστης συνεργασίας και αλληλεγγύης κι όχι μεγάλου αριθμού μελών. Εν συνεχεία, η προαναφερθείσα βουλευτριά προτείνει τη μείωση του αριθμού μελών, ιδίως δε σε νησιωτικές, άγονες και μειονεκτικές περιοχές. Ο βουλευτής της αξιωματικής αντιπολίτευσης Κ. Μουσου-

ρούλης καταθέτει τροπολογία στο άνω άρθρο, ζητώντας τη μείωση του ελάχιστου αριθμού των μελών στους αγροτικούς συνεταιρισμούς μικρών νησιών, με κατοίκους κάτω των 3.100. Η άνω τροπολογία γίνεται εν τέλει δεκτή από τον υφυπουργό Αγροτικής Ανάπτυξης και Τροφίμων Ι. Δριβελέγκα, ο οποίος σημειώνει ότι το άνω πληθυσμιακό όριο των 3.100 κατοίκων ορίζεται από τη Στατιστική Υπηρεσία ως κριτήριο για τον χαρακτηρισμό ενός νησιού μικρού ή μεγάλου.

23. Βλ. 4η Συνεδρίαση της Διαρκούς Επιτροπής Παραγωγής και Εμπορίου, Συνέχιση της επεξεργασίας και εξέτασης του σχεδίου νόμου του υπουργείου Αγροτικής Ανάπτυξης και Τροφίμων «Θεσμικό πλαίσιο για τους αγροτικούς συνεταιρισμούς, τις συλλογικές οργανώσεις και την επιχειρηματικότητα του αγροτικού κόσμου- Οργάνωση της εποπτείας του κράτους», 28/07/2011, 09:30, εισήγηση Ε. Αμμανατίδου-Πασαλιδίου 28:50, (video), (https://www.hellenicparliament.gr/Koinovouleftikes-Epitropes/Synedriaseis?met_id=45e411da-61d6-4e72-a775-be2cb59165b5). Βλ. επίσης Πρακτικά Ολομέλειας της Βουλής, ΙΓ' περίοδος Προεδρευόμενης Κοινοβουλευτικής Δημοκρατίας, Σύνοδος Β', Συνεδρίαση ΣΗ', 8 Σεπτεμβρίου 2011, ο.π., εισήγηση Ε. Αμμανατίδου-Πασαλιδίου σ.16.688, εισήγηση Κ. Μουσουρούλη σ.16.701, εισήγηση Ι. Δριβελέγκα σ.16.709.

Η Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή, στο πλαίσιο της γνωμοδότησής της επί του νέου νομοσχεδίου, προτείνει την επαναφορά των επτά μελών ως κατώτερη δυνατή σύνθεση για τη σύσταση ενός αγροτικού συνεταιρισμού διότι «οι μικροί αριθμοί μελών προσιδιάζουν σε δύσκολες μορφές συνεργασίας, ή σε ελάχιστα διαδεδομένους σκοπούς, π.χ. ένας συνεταιρισμός από κοινού καλλιέργειας και παραγωγής προϊόντων είναι πρακτικά αδύνατο να συγκροτηθεί από είκοσι μέλη, καθώς δύσκολα θα βρεθούν τόσο πολλοί να συμφωνούν να εξαρτήσουν την οικονομία τους σε ένα συλλογικό όργανο και να λειτουργούν ως αρμονική οικογένεια». Βλ. 264η Γνώμη της Οικονομικής και Κοινωνικής Επιτροπής, ο.π., σ.21-22.

24. Κατά τη συζήτηση επί των άρθρων του νομοσχεδίου, στο πλαίσιο της Διαρκούς Επιτροπής Παραγωγής και Εμπορίου, ο υπουργός Αγροτικής Ανάπτυξης και Τροφίμων Κ. Σκανδαλίδης αναφέρει ότι η πρόβλεψη των 60.000 ευρώ ως κατώτατου συνεταιριστικού κεφαλαίου θεοπίστηκε για να δημιουργηθούν μαζικοί και ισχυροί συνεταιρισμοί. Ωστόσο παραδέχεται ότι ίσως το ποσό να είναι υπερβολικό και δηλώνει ανοιχτός σε διαπραγματεύσεις και προτάσεις. Ο εισηγητής της μειοψηφίας Γ. Κασαπίδης τάσσεται υπέρ της μείωσης του άνω κεφαλαίου για περιοχές όπου λόγω ορεινότητας ή νησιωτικότητας υπάρχει μεγαλύτερη δυσκολία για τη συγκέντρωσή του. Βλ. 3η Συνεδρίαση της Διαρκούς Επιτροπής Παραγωγής και Εμπορίου, «Θεσμικό πλαίσιο για τους αγροτικούς συνεταιρισμούς, τις συλλογικές οργανώσεις και την επιχειρηματικότητα του αγροτικού κόσμου - Οργάνωση της εποπτείας του κράτους», 27/07/2011, 17:00, εισήγηση Σκανδαλίδη 30:26, εισήγηση Κασαπίδη 65:15, (video), (https://www.hellenicparliament.gr/Koinovouleftikes-Epitropes/Synedriaseis?met_id=376d8dca-febe-4230-9712-b33cd6808dd2).

Στην ίδια κατεύθυνση κινείται και η βουλευτρια Ε. Αμμανατίδου-Πασαλιδίου, υποστηρίζοντας ότι η διάταξη διαπνέεται από τη λογική των μεγάλων συνεταιρισμών, η δημιουργία των οποίων είναι αδύνατη σε ορισμένους δήμους όπου ανά περιοχή παράγονται και διαφορετικά αγροτικά προϊόντα. Επιπρόσθετα, η ως άνω βουλευτρια αναφέρει ότι σε περίοδο κρίσης είναι αθέμιτη η αύξηση του ύψους της συνεταιριστικής μερίδας προκειμένου να συγκεντρωθεί το παραπάνω κεφάλαιο. Υψηλό κρίνει το κεφάλαιο αυτό και η βουλευτρια της συμπολίτευσης Α. Μερεντίτη, ενώ ο βουλευτής Μ. Τζελέπης συμφωνεί με την πρόβλεψη των 60.000 ευρώ, διότι κρίνει ότι θα οδηγήσει στην αύξηση των μελών-συνεταιριστών και των προϊόντων του συνεταιρισμού με συνέπεια την ενδυνάμωση του συνεταιριστικού κινήματος. Βλ. 4η Συνεδρίαση της Διαρκούς Επιτροπής Παραγωγής και Εμπορίου, ο.π., εισήγηση Ε. Αμμανατίδου-Πασαλιδίου 34:55, εισήγηση Μ. Τζελέπη 59:06, εισήγηση Α. Μερεντίτη 79:08, (video).

Από τους εκπροσώπους των συνεταιριστικών και συνδικαλιστικών φορέων που κλήθηκαν να καταθέσουν τις απόψεις τους επί του νομοσχεδίου στη Διαρκή Επιτροπή Παραγωγής και Εμπορίου, ο ειδικός γραμματέας της Πανελληνίας Ένωσης Νέων Αγροτών - ΠΕΝΑ, Β. Κόλλιας, επικρίνει τη ρύθμιση των 60.000 ευρώ ως απαιτούμενο συνεταιριστικό κεφάλαιο, ποσό ιδιαίτερα υψηλό, η συγκέντρωση του οποίου σε περιόδους κρίσης είναι δυσχερής. Ο δε πρόεδρος της ΠΑΣΕΓΕΣ, Τ. Καραμίχας, προτείνει τη θέσπιση των 30.000 ευρώ ως απαιτούμενο συνεταιριστικό κεφάλαιο, διάταξη, η οποία -όπως επισημαίνει ο ίδιος- ανταποκρίνεται με το αντίστοιχο κεφάλαιο των 30.000 ευρώ που αιτείται για τη σύσταση ενός ευρωπαϊκού συνεταιρισμού. Βλ. 2η Συνεδρίαση της Διαρκούς Επιτροπής Παραγωγής και Εμπορίου, «Θεσμικό πλαίσιο για τους αγροτικούς συνεταιρισμούς, τις συλλογικές οργανώσεις και την επιχειρηματικότητα του αγροτικού κόσμου - Οργάνωση της εποπτείας του κράτους», 27/07/2011, 14:00, εισήγηση Τ. Καραμίχα 09:19, εισήγηση Β. Κόλλια 48:27, (video), (https://www.hellenicparliament.gr/Koinovouleftikes-Epitropes/Synedriaseis?met_id=8d22f988-7b59-4041-98b6-83d580624a5d). Εν τέλει, ο υπουργός Αγροτικής Ανάπτυξης και Τροφίμων δέχεται τη μείωση του απαιτούμενου συνεταιριστικού κεφαλαίου στα 30.000 ευρώ, στο πλαίσιο της συνεδρίασης της Διαρκούς Επιτροπής Παραγωγής και Εμπορίου, στις 23 Αυγούστου 2011. Βλ. 5η Συνεδρίαση της Διαρκούς Επιτροπής Παραγωγής και Εμπορίου, Συνέχιση της επεξεργασίας και εξέτασης του σχεδίου νόμου του υπουργείου Αγροτικής Ανάπτυξης και Τροφίμων «Θεσμικό πλαίσιο για τους αγροτικούς συνεταιρισμούς, τις συλλογικές οργανώσεις και την επιχειρηματικότητα του αγροτικού κόσμου-Οργάνωση της εποπτείας του κράτους», 23/08/2011, 10:00, (video), (http://www.hellenicparliament.gr/Koinovouleftikes-Epitropes/Synedriaseis?met_id=b0e9f16c-66b5-499d-bfb6-88ecfb647f41).

25. Η Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή κατά τη σχετική γνωμοδότησή της επί του νομοσχεδίου αναφέρει ότι το ποσό των 60.000 ευρώ πρέπει να επανεξεταστεί, κρίνοντας ότι η χρησιμότητά του είναι αμφίβολη. Επιπρόσθετα, αναφέρεται στο παράδειγμα της Γερμανίας όπου δεν απαιτείται η καταβολή ενός χρηματικού ποσού ως συνεταιριστικής μερίδας, χωρίς αυτό να έχει επηρεάσει την ανάπτυξη των εκεί συνεταιρισμών. Βλ. 264η Γνώμη της Οικονομικής και Κοινωνικής Επιτροπής, ο.π., σ.22.

26. Ο περιορισμός των μερίδων που κατέχει ένας αγροτικός συνεταιρισμός ως μέλος σε άλλον αγροτικό συνεταιρισμό δεν έχει κάποια ουσιαστική σκοπιμότητα. Αν ο νομοθέτης επιδίωκε να περιορίσει τη δύναμη του συνεταιρισμού-μέλους, προκειμένου να μην υπερκεράσει τη βούληση των φυσικών προσώπων-μελών, τότε θα έπρεπε να περιορίσει τις ψήφους του. Η υφιστάμενη διάταξη απλώς αποτρέπει έναν αγροτικό συνεταιρισμό που συμμετέχει ως μέλος σε μια αγροτική συνεταιριστική επιχείρηση να ενισχύσει το συνεταιριστικό της κεφάλαιο διά της κατοχής μερίδων. Βλ. 264η Γνώμη της Οικονομικής και Κοινωνικής Επιτροπής, ο.π., σ.22.

27. Βλ. Αιτιολογική Έκθεση στο σχέδιο νόμου, σ.1, 5.

28. Η διάταξη περί συμμετοχής φυσικών μόνο προσώπων στους συνεταιρισμούς θίγεται ελαχίστες φορές στις συζητήσεις στη Βουλή. Μία εξ αυτών αποτελεί η σύντομη αναφορά της βουλευτριας της συμπολίτευσης Θ. Τζάκρη. Η τελευταία, στηρίζοντας τις θέσεις του υπουργείου Αγροτικής Ανάπτυξης και Τροφίμων, επιχειρεί να αιτιολογήσει την ως άνω ρύθμιση επικαλούμενη ότι «για να αντιμετωπιστεί με αποτελεσματικό τρόπο το αρνητικό και αντιδημοκρατικό φαινόμενο των συνεταιρισμών-σφραγίδων και ιδίως για να αποφευχθεί η διαιώνιση του φαινομένου αυτού στο μέλλον, στο θεσμικό πλαίσιο του παρόντος νομοσχεδίου ορίζεται ότι τα μέλη των αγροτικών συνεταιρισμών είναι φυσικά πρόσωπα». Βλ. Πρακτικά Ολομέλειας της Βουλής, ΙΓ' περίοδος Προεδρευόμενης Κοινοβουλευτικής Δημοκρατίας, Σύνοδος Β', Συνεδρίαση ΣΗ', 8 Σεπτεμβρίου 2011, ο.π., σ.16693.

29. Βλ. 2η Συνεδρίαση της Διαρκούς Επιτροπής Παραγωγής και

Εμπορίου, ο.π., εισηγήσεις εκπροσώπων συνεταιριστικών και συνδικαλιστικών οργανώσεων.

30. Βλ. 2η Συνεδρίαση της Διαρκούς Επιτροπής Παραγωγής και Εμπορίου, ο.π., εισήγηση προέδρου ΠΑΣΕΓΕΣ, Τ. Καραμιά 10:53, (video). Βλ. Ν. Αλιβιζάτο, Γνωμοδότηση επί ερωτημάτων της ΠΑΣΕΓΕΣ, 19 Μαΐου 2011, σ.11-12. Βλ. επίσης Εκθεση Επιστημονικής Υπηρεσίας της Βουλής επί του νομοσχεδίου «Θεσμικό πλαίσιο για τους αγροτικούς συνεταιρισμούς, τις συλλογικές οργανώσεις και την επιχειρηματικότητα του αγροτικού κόσμου-οργάνωση της εποπτείας του κράτους», Α΄ Διεύθυνση Επιστημονικών Μελετών, Τμήμα Νομοτεχνικής Επεξεργασίας Σχεδίων και Προτάσεων Νόμων, 5 Σεπτεμβρίου 2011 (https://www.hellenicparliament.gr/Nomothetiko-Ergo/Anazitisi-Nomothetikou-Ergou?law_id=558c6e8d-3227-419a-b87c-e63e89acbc3) σ.13, παραγρ.7. Πρβλ. 264η Γνώμη της Οικονομικής και Κοινωνικής Επιτροπής, ο.π., σ.24.

31. Ο υπουργός Αγροτικής Ανάπτυξης και Τροφίμων Κ. Σκανδαλίδης, κατά τη συζήτηση του νομοσχεδίου στη Διαρκή Επιτροπή Παραγωγής και Εμπορίου, αναφέρει ότι ένας από τους στόχους του νομοσχεδίου είναι η πρόωθηση μαζικών και μεγάλων συνεταιρισμών (30:26). Παράλληλα δε υπογραμμίζει ότι μια επιστροφή στο προϊσχύον αθεστώ των επτά μελών-συνεταιριστών για την ίδρυση ενός αγροτικού συνεταιρισμού δεν είναι επιθυμητή διότι θα ενίσχυε το φαινόμενο της πολυδιάσπασης. Βλ. 3η Συνεδρίαση της Διαρκούς Επιτροπής Παραγωγής και Εμπορίου, ο.π., εισήγηση υπουργού Αγροτικής Ανάπτυξης και Τροφίμων Κ. Σκανδαλίδη (30:52).

32. Βλ. Αιτιολογική Εκθεση στο σχέδιο νόμου, σ.1, όπου αναφέρεται ότι πρέπει να: «ενισχυθεί η ανάπτυξη των συνεταιρισμών ως εύρωστων και ανταγωνιστικών επιχειρήσεων» ενώ παράλληλα επιχειρείται «το θαρραλέο άνοιγμα των συνεταιρισμών προς τις παγκοσμιοποιημένες και εξόχως ανταγωνιστικές αγορές».

33. Βλ. 2η Συνεδρίαση της Διαρκούς Επιτροπής Παραγωγής και Εμπορίου, ο.π., εισήγηση Κ. Παπαγεωργίου, (89:21). Βλ. επίσης Φερέ Μ., Δίκαιο και οργάνωση των αγροτικών συνεταιρισμών, 2012, σ.60, υπ. 69.

34. Βλ. 4η Συνεδρίαση της Διαρκούς Επιτροπής Παραγωγής και Εμπορίου, ο.π., εισήγηση Ε. Αμμανατίδου-Πασχαλίδου (28:50).

35. «Οι Τζουμέκερς» είναι ένα ανοικτό εργαστήριο στο Καλέντζι Ιωαννίνων, στο οποίο παρέχεται η δυνατότητα στην τοπική κοινότητα να σχεδιάζει και να κατασκευάζει με συνεργατικό τρόπο απαραίτητα εργαλεία για την αγροτική παραγωγή μικρής κλίμακας. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. <https://www.tzoumakers.gr/> (36) Βλ. Εθνική Ένωση Αγροτικών Συνεταιρισμών (δελτίο Τύπου), 1.7.2023. <https://etheas.gr/mnimonio-synergasias-metaksi-ellinikon-sineteristikon-organoseon/>

● ΠΗΓΕΣ

-264η Γνώμη της Οικονομικής και Κοινωνικής Επιτροπής (ΟΚΕ) επί του σχεδίου νόμου «θεσμικό πλαίσιο για τους αγροτικούς συνεταιρισμούς, τις συλλογικές οργανώσεις και την επιχειρηματικότητα του αγροτικού κόσμου – οργάνωση της εποπτείας του κράτους», 25 Νοεμβρίου 2011.

-2η Συνεδρίαση της Διαρκούς Επιτροπής Παραγωγής και Εμπορίου, «Θεσμικό πλαίσιο για τους αγροτικούς συνεταιρισμούς, τις συλλογικές οργανώσεις και την επιχειρηματικότητα του αγροτικού κόσμου-οργάνωση της εποπτείας του κράτους», 27/07/2011, 14:00, (video), (https://www.hellenicparliament.gr/Koinovouleftikes-Epitropes/Synedriaseis?met_id=8d22f988-7b59-4041-98b6-83d580624a5d).

-3η συνεδρίαση της Διαρκούς Επιτροπής Παραγωγής και Εμπορίου, «Θεσμικό πλαίσιο για τους αγροτικούς συνεταιρισμούς, τις συλλογικές οργανώσεις και την επιχειρηματικότητα του αγροτικού κόσμου-οργάνωση της εποπτείας του κράτους», 27/07/2011, 17:00, (video), (https://www.hellenicparliament.gr/Koinovouleftikes-Epitropes/Synedriaseis?met_id=376d8dca-febe-4230-9712-

[b33cd6808dd2](https://www.hellenicparliament.gr/Koinovouleftikes-Epitropes/Synedriaseis?met_id=376d8dca-febe-4230-9712-b33cd6808dd2)).

-4η Συνεδρίαση της Διαρκούς Επιτροπής Παραγωγής και Εμπορίου, Συνέχιση της επεξεργασίας και εξέτασης του σχεδίου νόμου του υπουργείου Αγροτικής Ανάπτυξης και Τροφίμων «Θεσμικό πλαίσιο για τους αγροτικούς συνεταιρισμούς, τις συλλογικές οργανώσεις και την επιχειρηματικότητα του αγροτικού κόσμου-οργάνωση της εποπτείας του κράτους», 28/07/2011, (https://www.hellenicparliament.gr/Koinovouleftikes-Epitropes/Synedriaseis?met_id=45e411da-61d6-4e72-a775-be2cb59165b5).

-5η Συνεδρίαση της Διαρκούς Επιτροπής Παραγωγής και Εμπορίου, Συνέχιση της επεξεργασίας και εξέτασης του σχεδίου νόμου του υπουργείου Αγροτικής Ανάπτυξης και Τροφίμων «Θεσμικό πλαίσιο για τους αγροτικούς συνεταιρισμούς, τις συλλογικές οργανώσεις και την επιχειρηματικότητα του αγροτικού κόσμου-οργάνωση της εποπτείας του κράτους», 23/08/2011, 10:00, (video), (http://www.hellenicparliament.gr/Koinovouleftikes-Epitropes/Synedriaseis?met_id=b0e9f16c-66b5-499d-bfb6-88ecfb647f41).

-Αιτιολογική Εκθεση στο σχέδιο νόμου «Θεσμικό πλαίσιο για τους αγροτικούς συνεταιρισμούς, τις συλλογικές οργανώσεις και την επιχειρηματικότητα του αγροτικού κόσμου-οργάνωση της εποπτείας του κράτους», 15 Ιουλίου 2011 (<http://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/2f026f42-950c-4efc-b950-340c4fb76a24/t-agrosyn-eis.pdf>).

-Αλιβιζάτος Ν, Γνωμοδότηση επί ερωτημάτων της ΠΑΣΕΓΕΣ, 19 Μαΐου 2011.

-Εκθεση Επιστημονικής Υπηρεσίας της Βουλής επί του νομοσχεδίου «Θεσμικό πλαίσιο για τους αγροτικούς συνεταιρισμούς, τις συλλογικές οργανώσεις και την επιχειρηματικότητα του αγροτικού κόσμου-οργάνωση της εποπτείας του κράτους», Α΄ Διεύθυνση Επιστημονικών Μελετών, Τμήμα Νομοτεχνικής Επεξεργασίας Σχεδίων και Προτάσεων Νομών, 5 Σεπτεμβρίου 2011 (https://www.hellenicparliament.gr/Nomothetiko-Ergo/Anazitisi-Nomothetikou-Ergou?law_id=558c6e8d-3227-419a-b87c-e63e89acbc3

-Καμινάρη - Κλήμη Ο., Σχέσεις Κράτους και συνεταιρισμών στην Ελλάδα για την ανάπτυξη του αγροτικού πληθυσμού, (Συμβολή στην ιστορική εξέλιξη του θεσμού) (διδακτορική διατριβή), 2003.

-Κασσαβέτης Δ., Συνεταιριστικοί θεσμοί Ι. Αγροτικές συνεταιριστικές οργανώσεις (θεωρία - νομοθεσία - νομολογία), 2005.

-Κιντήης Σ., Η εποπτεία και ο έλεγχος των αγροτικών συνεταιρισμών, 1989.

-Λαμπροπούλου-Δημητριάδου Β., Κριτική θεώρηση της ελληνικής συνεταιριστικής νομοθεσίας, σε: Σύγχρονη θεώρηση του συνεταιριστικού θεσμού στην Ελλάδα (εισηγήσεις συνεδρίου), Ινστιτούτο Συνεταιριστικών Μελετών, 1995.

-Μαυρόγιαννης Δ., Κασσαβέτης Δ., Τσουραμάνης Χ. (επιμ.), Κείμενα ελληνικού, κοινοτικού και διεθνούς συνεταιριστικού Δικαίου και πολιτικής, 1. Νομοθετήματα συνεταιριστικού δικαίου, β΄ έκδοση, 1998 (Εισηγητική Εκθεση του Ν.1541/1985 στο σχέδιο νόμου «Αγροτικές Συνεταιριστικές Οργανώσεις», σ.168-178).

-Μαυρόγιαννης Δ., Κασσαβέτης Δ., Τσουραμάνης Χ. (επιμ.), Κείμενα ελληνικού, κοινοτικού και διεθνούς συνεταιριστικού Δικαίου και πολιτικής, 1. Νομοθετήματα συνεταιριστικού δικαίου, β΄ έκδοση, 1998 (Εισηγητική Εκθεση του Ν. 2169/1993 στο σχέδιο νόμου «Αγροτικές Συνεταιριστικές Οργανώσεις», σ.72-75).

-ΠΑΣΕΓΕΣ, Η Κοινή Αγροτική Πολιτική μετά το 2014: Ανάλυση προτάσεων και σεναρίων κατανομής άμεσων ενισχύσεων, 2014.

-Πρακτικά Ολομέλειας της Βουλής, ΙΓ΄ περίοδος Προεδρευόμενης Κοινοβουλευτικής Δημοκρατίας, Σύνοδος Β΄, Συνεδρίαση ΣΖ΄, 7 Σεπτεμβρίου 2011; Συνεδρίαση ΣΗ΄, 8 Σεπτεμβρίου 2011. (https://www.hellenicparliament.gr/Nomothetiko-Ergo/Anazitisi-Nomothetikou-Ergou?law_id=558c6e8d-3227-419a-b87c-e63e89acbc3).

-Φερές Μ., Δίκαιο και οργάνωση των αγροτικών συνεταιρισμών, 2012.

EUROKINISSI

Το ΠΑΣΟΚ και το συνδικαλιστικό κίνημα: η ΠΑΣΚΕ

● Του **Δημήτρη Κατσορίδα**,
ερευνητή και διδάκτορα Εργασιακών Σχέσεων

Η ίδρυση του Πανελληνίου Σοσιαλιστικού Κινήματος (ΠΑΣΟΚ) το 1974 είναι ένας σταθμός που άλλαξε τα πολιτικά πράγματα της χώρας. Αποτέλεσε την έκφραση του κοινωνικού και πολιτικού ριζοσπαστισμού εκείνης της εποχής, γι' αυτό και γνώρισε τόσο γρήγορη ανάπτυξη.

Μια σειρά γεγονότων, σε εθνικό και διεθνές επίπεδο, ώθησαν προς τα αριστερά του πολιτικού σκηνικού πλατιές λαϊκές μάζες, οι οποίες ζητούσαν την επίλυση των προβλημάτων τους μέσα από μια σοσιαλιστική δι-

έξοδο. Η περίοδος της επτάχρονης δικτατορίας (1967-1974), ο γαλλικός Μάης του 1968, η εξέγερση του Πολυτεχνείου, το πραξικόπημα στην Κύπρο και η εισβολή της Τουρκίας, η κατάρρευση της δικτατορίας, η χρόνια έλλειψη στοιχειωδών αστικών δημοκρατικών ελευθεριών, καθώς επίσης και η διεθνής κρίση του καπιταλισμού το 1974 συνέβαλαν στη ριζοσπαστικοποίηση των μαζών, οι οποίες εκφράστηκαν δυναμικά καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1970.

Κατά συνέπεια, η ίδρυση του ΠΑΣΟΚ αντανακλούσε βαθιές κοινωνικές και πολιτικές διεργασίες, τις οποίες η

παραδοσιακή Αριστερά (ΚΚΕ και ΚΚΕ Εσωτερικού) δεν μπόρεσε να εκφράσει. Έτσι, το ΠΑΣΟΚ, παρότι η ηγετική του ομάδα προερχόταν από την προδικτατορική Κεντροαριστερά, εντούτοις με την ιδρυτική Διακήρυξη της 3ης του Σεπτεμβρίου 1974 υιοθέτησε ένα πρόγραμμα ριζοσπαστικών κοινωνικών και πολιτικών μεταρρυθμίσεων, εκφράζοντας τη διάθεση μιας σημαντικής μερίδας της ελληνικής κοινωνίας για ριζοσπαστικές αλλαγές με ορίζοντα τον σοσιαλιστικό μετασχηματισμό.

Όμως, επειδή το ΠΑΣΟΚ λειτούργησε από την αρχή ως πολυσυλλεκτικός πολιτικός φορέας, συσπειρώνοντας μέσα και έξω από τις γραμμές του κοινωνικές δυνάμεις με διαφορετικούς πολιτικούς προσανατολισμούς, είχε ως συνέπεια να αναπτυχθούν και έντονες πολιτικές αντιθέσεις και συγκρούσεις διαφόρων τάσεων στο εσωτερικό του. Από τη μια ήταν τα εργατικά στρώματα, τα οποία είχαν ριζοσπαστικές διαθέσεις και προσέδιδαν σοσιαλιστικό προσανατολισμό στην ιδρυτική Διακήρυξη, ενώ από την άλλη ήταν τα μικροαστικά στρώματα, τα οποία ναι μεν είχαν μετακινηθεί προς τα αριστερά, εξακολουθούσαν όμως να μεταφέρουν τις αστικές και μικροαστικές αντιλήψεις στο εσωτερικό του νεογέννητου κινήματος.

Η κατάληξη του ΠΑΣΟΚ σε μηχανισμό διαχείρισης του αστικού κράτους αποτελεί την πιο τρανή απόδειξη ότι η επικράτηση των αστικών απόψεων σε βάρος των σοσιαλιστικών έγινε μέσα από μακροχρόνιες συγκρούσεις, αποχωρήσεις και διασπάσεις στο εσωτερικό του, όπου οι σοσιαλιστικές ιδέες, μέσα από αυτήν τη μακροχρόνια αντιπαράθεση, τελικά ηττήθηκαν¹.

Αυτό δεν σημαίνει ότι το ΠΑΣΟΚ δημιουργήθηκε ως ο κατεξοχήν πολιτικός σχηματισμός των μικροαστικών στρωμάτων, αλλά αποτέλεσε ιστορικά ένα εγχείρημα εκπροσώπησης και ενσωμάτωσης ευρύτερων εργατικών-λαϊκών μαζών στο αστικό σύστημα μέσω της κλασικής σοσιαλδημοκρατικής στρατηγικής της προαγωγής μεταρρυθμιστικών βελτιώσεων διά μέσου της

διαχείρισης του κράτους. Η κρίση υπερσυσσώρευσης κεφαλαίου των μέσων της δεκαετίας του 1980 έθεσε και τα όρια αυτού του εγχειρήματος, οδηγώντας σταδιακά το ΠΑΣΟΚ -από το 1985 και εξής- στη σταδιακή μετάλλαξή του². Το κεφάλαιο επέβαλε την προσαρμογή θεσμών, σχέσεων και μηχανισμών στις ανάγκες ανασυγκρότησής του, που το ΠΑΣΟΚ υπηρέτησε με συνέπεια, «διαρρηγνύοντας» έτσι τις σχέσεις πολιτικής εκπροσώπησης με την πλειονότητα των εργατικών-λαϊκών στρωμάτων.

Επιτροπή Συνδικαλιστικού

Όπως είπαμε, το ΠΑΣΟΚ από την αρχή της ίδρυσής του έδωσε ιδιαίτερη έμφαση στο εργατικό κίνημα με σκοπό την πολιτική του εκπροσώπηση. Για τον σκοπό αυτό διαμόρφωσε διάφορους μηχανισμούς, όπως ήταν η Επιτροπή Συνδικαλιστικού και η συνδικαλιστική του παράταξη, η ΠΑΣΚΕ (Πανελλήνια Αγωνιστική Συνδικαλιστική Κίνηση Εργαζομένων).

Η Επιτροπή Συνδικαλιστικού -σε αντίθεση με την ΠΑΣΚΕ, η οποία είχε μια σχετική αυτονομία- ήταν ένα όργανο εντός του ΠΑΣΟΚ, που είχε ως κύριο στόχο τον συντονισμό και την υποστήριξη των δραστηριοτήτων του στον συνδικαλιστικό τομέα. Λειτουργούσε ως Επιτροπή εντός της κομματικής δομής και συνήθως αποτελούνταν από μέλη της ηγεσίας, εκπροσώπους των συνδικαλιστικών οργανώσεων που ήταν στενά συνδεδεμένες με το ΠΑΣΟΚ, καθώς και άλλα στελέχη του κόμματος που είχαν εξειδίκευση σε θέματα εργατικών σχέσεων και συνδικαλιστικών θεμάτων.

Η δράση της Επιτροπής Συνδικαλιστικού συνήθως ήταν για την οργάνωση εκδηλώσεων, συνεδρίων, συλλογών και άλλων δραστηριοτήτων σχετικά με το συνδικαλιστικό κίνημα και τα εργατικά θέματα, καθώς επίσης και για την παροχή υποστήριξης σε συνδικαλιστικές κινητοποιήσεις ή απεργίες, ιδιαίτερα όσες ήταν υπό την επιρροή του ΠΑΣΟΚ. Στην ουσία, η Επιτροπή Συνδικαλιστικού λειτουργούσε ως γέφυρα μεταξύ του κόμματος και του συνδικαλιστικού κινήματος, προωθώντας τα συμφέροντα και των δύο.

Κατά τις δεκαετίες από το 1970 έως και του 2000, η σχέση του ΠΑΣΟΚ με το συνδικαλιστικό κίνημα ήταν σημαντική. Είχε στενές σχέσεις με εργατικές οργανώσεις και συνδικαλιστικά σχήματα, πραγματοποιώντας αρκετές παρεμβάσεις, στηρίζοντας εργατικές κινητοποιήσεις.

Οι συνδικαλιστικοί οργανισμοί που είχαν συγκεντρώσει εργαζόμενους σε διάφορους τομείς, όπως στη βιομηχανία, στον ευρύτερο δημόσιο τομέα (ΔΕΗ, ΟΤΕ, ΕΛΤΑ, ΕΥΔΑΠ, μέσα μαζικής μεταφοράς, κ.λπ.), στην εκπαίδευση, στον χώρο της υγείας, στην τοπική αυτοδιοίκηση, στις τράπεζες, στα μέσα μαζικής ενημέρωσης, στον στενό δημόσιο τομέα, κ.λπ., είχαν ισχυρούς

δεσμούς με το ΠΑΣΟΚ μέσω των συνδικαλιστικών παρατάξεων που επηρεάζονταν από την ΠΑΣΚΕ.

Οι παρεμβάσεις αυτές περιλάμβαναν απεργίες, διαδηλώσεις και άλλες μορφές αντίδρασης έναντι πολιτικών αποφάσεων ή κοινωνικών ανισοτήτων. Το ΠΑΣΟΚ, ως πολιτική δύναμη που εκπροσώπησε το εργατικό κίνημα και ευρύτερα κοινωνικά στρώματα, επηρέασε σημαντικά τη συνδικαλιστική δράση κατά τις προαναφερθείσες δεκαετίες.

Η Πανελλήνια Αγωνιστική Συνδικαλιστική Κίνηση Εργαζομένων-ΠΑΣΚΕ

Οι διεργασίες για την ίδρυση της ΠΑΣΚΕ ξεκίνησαν σχεδόν αμέσως μετά την ίδρυση του ΠΑΣΟΚ, ήδη από τον Δεκέμβριο του 1974³, κυρίως από νέα στελέχη του συνδικαλιστικού κινήματος. Εμφανίστηκε επισήμως στις αρχές του 1975 και είχε ως όργανο την εφημερίδα «Αγώνας των Εργατοϋπαλλήλων».

Από το 1974 έως το 1990 ήταν μια περίοδος στην Ελλάδα έντονων κοινωνικών αγώνων, μεταρρυθμίσεων υπέρ των λαϊκών στρωμάτων και πολιτικών αλλαγών. Επί της ουσίας, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι τότε ολοκληρώνεται ο κύκλος της Μεταπολίτευσης, επειδή από το 1990 και μετά, αρχής γενομένης από την κυβέρνηση του Κωνσταντίνου Μητσotάκη, εγκαινιάζεται ο κύκλος της μακράς νεοφιλελεύθερης επέλασης. Κατά τη διάρκεια αυτής της πρώτης πολιτικής φάσης, η ΠΑΣΚΕ είχε σημαντική επίδραση στους χώρους εργασίας.

Ορισμένες σημαντικές πληροφορίες για αυτή την περίοδο είναι οι εξής:

1. Επιστροφή στη δημοκρατία: Μετά το τέλος της δικτατορίας των συνταγματαρχών (1967-74), η Ελλάδα επέστρεψε στη δημοκρατία. Αυτό άνοιξε τον δρόμο για την ανάπτυξη διαφόρων πολιτικών και κοινωνικών κινήματων.

2. Εργατικές απεργίες και διεκδικήσεις: Κατά τη διάρκεια της περιόδου αυτής, υπήρξαν μια σειρά από εργατικές απεργίες σε διάφορους τομείς⁴. Οι απεργίες αυτές συχνά συνοδεύονταν από διεκδικήσεις για καλύτερους μισθούς, εργασιακά δικαιώματα, αναδιανομή του πλούτου, εκδημοκρατισμό του συνδικαλιστικού κινήματος.

3. Δράσεις συνδικάτων και εργατικών οργανώσεων: Συνδικάτα και εργατικές οργανώσεις της βάσης, αλλά και τριτοβάθμια όργανα όπως η Γενική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδας (ΓΣΕΕ) και η Ανώτατη Διοίκηση Ενώσεων Δημοσίων Υπαλλήλων (ΑΔΕΔΥ) έπαιξαν σημαντικό ρόλο στις απεργίες και στις διεκδικήσεις των εργαζομένων, παρά τις αναταράξεις που υπήρχαν ανά διαστήματα στο εσωτερικό τους.

4. Πολιτική αλληλεγγύη: Πολιτικές ομάδες της Αριστεράς και κινήματα, συμπεριλαμβανομένων του ΠΑΣΟΚ, του ΚΚΕ και του ΚΚΕ Εσωτερικού, υποστήριζαν

Εποχή των «Κολλάδων». Από τις μεγαλύτερες και εντονότερες συνδικαλιστικές αντιδράσεις, με έντονο στίγμα «ΠΑΣΟΚ», ήταν οι κινητοποιήσεις των εργαζομένων των αστικών συγκοινωνιών ενάντια στην ιδιωτικοποίησή τους από την κυβέρνηση του Κων. Μητσotάκη

τις εργατικές διεκδικήσεις και συμμετείχαν σε κοινές δράσεις.

5. Κοινωνικές μεταρρυθμίσεις: Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου, πραγματοποιήθηκαν ορισμένες κοινωνικές μεταρρυθμίσεις. Βέβαια, οι πιο σημαντικές θεσπίστηκαν ιδιαίτερα την πρώτη περίοδο διακυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ (1981-85), όπως η δημιουργία του Εθνικού Συστήματος Υγείας (ΕΣΥ), ο εκδημοκρατισμός του συνδικαλιστικού κινήματος με τον Ν. 1264 του 1982, η καθιέρωση της απλής αναλογικής στις συνδικαλιστικές οργανώσεις, δόθηκαν αυξήσεις σε όλους τους μισθωτούς και συνταξιούχους, ψηφίστηκε ο νόμος 1386, το 1983, για την κρατικοποίηση των λεγόμενων «Προβληματικών Επιχειρήσεων», οι οποίες ήταν ο πυρήνας δραστηριοποίησης των εργοστασιακών σωματείων, φτιάχτηκε ένα νέο οικογενειακό δίκαιο, βελτιώθηκε το εισόδημα των αγροτών, κ.λπ.

Αυτά τα γεγονότα αντιπροσώπευσαν μόνο μερικές από τις βασικές κατακτήσεις. Η δράση των συνδικάτων και των εργατικών οργανώσεων είχε σημαντική επίδραση στη διαμόρφωση της ελληνικής κοινωνίας και της ακολουθούμενης πολιτικής κατά την περίοδο αυτή.

Η ΠΑΣΚΕ είχε σημαντική συμβολή σε όλα τα παραπάνω. Από τα πρώτα βήματα της δημιουργίας της διακήρυξε αριστερές θέσεις, συνδέοντας τους συνδικαλιστικούς αγώνες των εργαζομένων με την προοπτική του σοσιαλιστικού κοινωνικού μετασχηματισμού. Ως άμεσους στόχους έθεσε τον αγώνα για την προώθηση των οικονομικών ζητημάτων που απασχολούσαν τους εργαζόμενους, αλλά και τον εκδημοκρατισμό του συνδικαλιστικού κινήματος. Ακολούθησε πολιτική συνεργασία με τις παρατάξεις της κομμουνιστικής Αριστεράς (την ΕΣΑΚ, που ήταν συνδεδεμένη με το ΚΚΕ και το ΑΕΜ, το

οποίο επρόκειτο στο ΚΚΕ Εσωτερικού) και συμμετείχε, το 1976-77, στην ίδρυση των ενωτικών και αντιπολιτευόμενων κινήσεων στον καθεστωτικό συνδικαλισμό, όπως ήταν οι Συνεργαζόμενες Αγωνιστικές Δημοκρατικές Εργατοϋπαλληλικές Οργανώσεις (ΣΑΔΕΟ) και η Συντονιστική Επιτροπή Δημοσιοϋπαλληλικών Οργανώσεων (ΣΕΔΟ)⁵. Ανέπτυξε ιδιαίτερη δραστηριότητα στον χώρο του εργοστασιακού συνδικαλισμού, από το 1974 κι εξής, υποστηρίζοντας την ίδρυση σωματείων κατά χώρο δουλειάς και κατά επιχείρηση, συμβάλλοντας το 1979 στην Ομοσπονδία Βιομηχανικών Εργοστασιακών Σωματείων (ΟΒΕΣ)⁶. Καθώς τη θέση αυτή απέρριπε το ΚΚΕ, ενώ οι δυνάμεις του ΚΚΕ Εσωτερικού στη βιομηχανική εργατική τάξη ήταν περιορισμένες, η ΠΑΣΚΕ αναδείχτηκε στη μεγαλύτερη δύναμη στη βιομηχανι-

κή εργατική τάξη, μέχρι του σημείου της προσχώρησης στις γραμμές της και στις γραμμές του ΠΑΣΟΚ ακόμη και τμημάτων οργανώσεων της Ακρας Αριστεράς που δρούσαν στον εργοστασιακό συνδικαλισμό και διαλύθηκαν στα τέλη της δεκαετίας του 1970, όπως το Εργατικό Επαναστατικό Αντιιμπεριαλιστικό Μέτωπο-ΕΕ-ΑΜ και ο Προλεταριακός Αγώνας, και τα στελέχη τους εντάχθηκαν στον τομέα συνδικαλιστικού του κόμματος. Σημαντική επιρροή απέκτησε και στους χώρους της διανοητικής εργασίας και στον ευρύτερο δημόσιο τομέα (εκπαιδευτικοί, τραπεζοϋπάλληλοι, εργαζόμενοι στη ΔΕΗ, στον ΟΤΕ, στα ΕΛΤΑ, κ.λπ.)⁷. Ήταν τόσο σημαντική η επιρροή της ΠΑΣΚΕ στα συνδικάτα, που στην πρώτη εκλογική της εμφάνιση το 1977 και παρά τις αντιδημοκρατικές μεθοδεύσεις της ομάδας Καρακίτσου-Παπαγεωργίου στη ΓΣΕΕ, καταγράφει το εντυπωσιακό ποσοστό του 28%⁸.

Μετά την άνοδο του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία το 1981 και την προώθηση μέτρων εκδημοκρατισμού του συνδικαλιστικού κινήματος, η ΠΑΣΚΕ αναδείχτηκε στη μεγαλύτερη δύναμη στη ΓΣΕΕ και την ΑΔΕΔΥ. Σ' αυτό συνέβαλαν και τα μέτρα κοινωνικής πολιτικής της πρώτης περιόδου της διακυβέρνησης από το ΠΑΣΟΚ, όπως αναφέραμε παραπάνω, αλλά και οι δυνατότητες που της πρόσφεραν η σύνδεσή της με τον κρατικό μηχανισμό, μέσω των κλαδικών οργανώσεων του κόμματος, ιδιαίτερα στον δημόσιο και τον ευρύτερο δημόσιο τομέα. Εκεί, σταδιακά και σε βάθος χρόνου, έχοντας τη δυνατότητα να μοιράζει πελατειακές εξυπηρετήσεις σε ό,τι αφορά τις προσλήψεις, τις προαγωγές, τις αποσπάσεις, τις υπερωρίες, κ.λπ., η ΠΑΣΚΕ τέθηκε σε πλεονεκτική θέση έναντι των άλλων συνδικαλιστικών παρατάξεων⁹, επιδρώντας σε μεγάλο βαθμό στη διαμόρφωση των συνδικαλιστικών συσχετισμών. Τα μέλη και τα στελέχη του ΠΑΣΟΚ στελέχωσαν διάφορες θέσεις στα συνδικάτα, στην τοπική αυτοδιοίκηση, στους αγροτικούς συνεταιρισμούς και στον σκληρό πυρήνα του κράτους, συγκροτώντας ένα νέο προνομιούχο γραφειοκρατικό στρώμα, στενά συνδεδεμένο με μια «τσιμενταρισμένη» εκλογική βάση-πελατεία¹⁰.

Η διάσπαση της ΠΑΣΚΕ και η δημιουργία της ΣΣΕΚ

Γενικά, η σχέση μεταξύ του ΠΑΣΟΚ και της ΠΑΣΚΕ ήταν στενή, καθώς μοιράζονταν παρόμοιες αριστερές κοινωνικές αξίες και είχαν κοινό στόχο την ενίσχυση των εργατικών δικαιωμάτων και την προώθηση της κοινωνικής δικαιοσύνης. Πολλά μέλη της ΠΑΣΚΕ ήταν επίσης μέλη του ΠΑΣΟΚ, ενώ κατά τη διάρκεια των εκλογικών εκστρατειών και των πολιτικών κινητοποιήσεων, συνεργάζονταν για την επίτευξη κοινών στόχων. Η ΠΑΣΚΕ υποστήριζε την κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ και συχνά αναλάμβανε δράσεις που αντικατόπτριζαν

τις πολιτικές του.

Ωστόσο, η ΠΑΣΚΕ διατήρησε τη σχετική της αυτονομία ως συνδικαλιστικός οργανισμός, ενώ η σχέση της με το ΠΑΣΟΚ δεν ήταν πάντα ανέφελη. Υπήρχαν περιπτώσεις αντιπαράθεσης και αντιδικίας μεταξύ των δύο, καθώς η ΠΑΣΚΕ σε ορισμένες περιπτώσεις διαφωνούσε με τις πολιτικές του ΠΑΣΟΚ ή θεωρούσε ότι αυτό δεν αντιπροσώπευε επαρκώς τα συμφέροντα των εργαζομένων. Μια τέτοια περίπτωση, ιδιαιτέρως ρηξικακή, ήταν το 1985, όταν η αντίθεση ενός σημαντικού μέρους του στελεχικού δυναμικού της ΠΑΣΚΕ στα κυβερνητικά μέτρα οικονομικής σταθεροποίησης που έθιγαν τους εργαζόμενους προκάλεσε τη διάσπασή της και τη συγκρότηση της Σοσιαλιστικής Συνδικαλιστικής Εργατοϋπαλληλικής Κίνησης (ΣΣΕΚ), αλλά και τη διάσπαση της Διοίκησης της ΓΣΕΕ.

Ας δούμε πώς εξελίχθηκαν, τότε, τα πράγματα.

Εκείνη την περίοδο (1985-87) υπάρχει έξαρση των απεργιακών κινητοποιήσεων. Ο βασικός λόγος αυτής της απεργιακής δραστηριότητας είναι η εναντίωση στην περιοριστική εισοδηματική πολιτική και στην πράξη νομοθετικού περιεχομένου που εφάρμοσε η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ, από τον Οκτώβριο του 1985, όπου απαγορεύεται οι μισθολογικές αυξήσεις να είναι παραπάνω από την εισοδηματική πολιτική, δηλαδή παραπάνω από τον πληθωρισμό.

Επιπρόσθετα, προβαίνει σε αύξηση των τιμολογίων των επιχειρήσεων κοινής ωφέλειας, υποτίμηση της δραχμής 15%, περιορισμό της Αυτόματης Τιμολογικής Αναπροσαρμογής (ΑΤΑ), κ.ά. Το αποτέλεσμα είναι μια σειρά από απεργίες που γίνονται κατά κλάδους να κηρύσσονται από τα δικαστήρια ως παράνομες και καταχρηστικές επειδή ζητούν περισσότερα από όσα επιτρέπει το Προεδρικό Διάταγμα. Η εισοδηματική πολιτική της κυβέρνησης προκαλεί αλυσιδωτές αντιδράσεις, έντονη δυσαρέσκεια, ξέσπασμα πολλών εργατικών αγώνων και σημαντικές μεταβολές στο εσωτερικό του συνδικαλιστικού κινήματος. Η ΠΑΣΚΕ και το ΠΑΣΟΚ διαγράφουν επτά στελέχη τους που βρίσκονται στη Διοίκηση της ΓΣΕΕ, επειδή διαφώνησαν με την πολιτική της κυβέρνησης. Αυτός είναι ο πιο σοβαρός κλονισμός στο εσωτερικό του ΠΑΣΟΚ στη σχέση του με συνδικαλιστικά στελέχη πρώτης γραμμής και όχι μόνο, σηματοδοτώντας τις απαρχές αμφισβήτησης του ρόλου που είχε ανατεθεί μέχρι τότε στην ΠΑΣΚΕ από το ΠΑΣΟΚ, δηλαδή στήριξης των εκάστοτε αποφάσεων της κυβέρνησης. Η εξέλιξη αυτή αλλάζει τους συσχετισμούς δύναμης στο εσωτερικό της ΓΣΕΕ, όπου η πλειοψηφία περνά στην Αριστερά, δηλαδή στη συνεργασία των επτά διαγραφμένων στελεχών της ΠΑΣΚΕ με τους συνδικαλιστές της κομμουνιστικής Αριστεράς (ΕΣΑΚ και ΑΕΜ). Κατόπιν δικαστικής απόφασης ανατρέπεται η εκλεγμένη διοίκηση της ΓΣΕΕ και διορίζε-

ται νέα, στην οποία συμμετέχουν μόνο τα στελέχη της ΠΑΣΚΕ που υποστηρίζουν το ΠΑΣΟΚ, επειδή η συνδικαλιστική Αριστερά αρνήθηκε να συμμετάσχει σε διορισμένη διοίκηση από το κράτος. Έτσι επέρχεται διάσπαση στον συνδικαλιστικό χώρο.

Για να δούμε το κλίμα της εποχής, να επισημάνουμε ότι από το φθινόπωρο του 1985 και τους πρώτους έξι μήνες του 1986 γίνονται τέσσερις πανελλαδικές απεργίες, οι οποίες είχαν ως στόχο την εναντίωση στην εν λόγω περιοριστική εισοδηματική πολιτική. Την ίδια περίοδο, τα διαγραφμένα στελέχη της ΠΑΣΚΕ δημιουργούν τη ΣΣΕΚ, στις 8-2-1986, και μαζί με την ΕΣΑΚ και το ΑΕΜ παίζουν σημαντικό ρόλο στις εργατικές κινητοποιήσεις όλης εκείνης της περιόδου (1985-87)¹¹.

Η ΣΣΕΚ λειτούργησε ως σημαντικός φορέας εργατικής προστασίας και συνδικαλιστικής δράσης κατά τη διάρκεια της περιόδου 1985-1993. Ορισμένες από τις κύριες πτυχές της δράσης της ΣΣΕΚ αυτήν την περίοδο περιλάμβαναν:

1. Συνδικαλιστικές κινητοποιήσεις: Η ΣΣΕΚ συμμετείχε και υποστήριζε εργατικές απεργίες, διαδηλώσεις και άλλες μορφές κινητοποιήσεων για την προστασία των εργατικών δικαιωμάτων και των συμφερόντων των εργαζομένων σε διάφορους τομείς της οικονομίας.

2. Εργατικές Συμβάσεις και συνθήκες εργασίας: Η ΣΣΕΚ προωθούσε τη σύναψη εργατικών συμβάσεων και την επίτευξη βελτίωσης των εργατικών συνθηκών, συμπεριλαμβανομένων των μισθών, των ωρών εργασίας και της ασφάλειας στην εργασία.

3. Κοινωνική δικαιοσύνη και ανισότητα: Η ΣΣΕΚ αγωνίστηκε ενάντια στις κοινωνικές ανισότητες, προάγοντας πολιτικές για τη διασφάλιση της κοινωνικής δικαιοσύνης και της αλληλεγγύης.

4. Πολιτική επιρροή: Η ΣΣΕΚ ασκούσε σημαντική πολιτική και συνδικαλιστική πίεση στην ΠΑΣΚΕ και στο ΠΑΣΟΚ όσον αφορά τη διαμόρφωση πολιτικών του κόμματος υπέρ των εργατικών συμφερόντων.

Εν κατακλείδι, η ΣΣΕΚ αποτέλεσε έναν σημαντικό φορέα εργατικής αντιπροσώπευσης και κινητοποίησης, κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου, υπερασπιζόμενη τόσο τα άμεσα συμφέροντα των εργαζομένων και τη βελτίωση των συνθηκών εργασίας όσο και τις διακηρυκτικές θέσεις του ΠΑΣΟΚ, που τις είχε απεμπολήσει, στα ζητήματα της κοινωνικοποίησης και αυτοδιαχείρισης των επιχειρήσεων και της κοινωνικής δικαιοσύνης.

Η διάσπαση της ΓΣΕΕ ξεπεράστηκε το 1989, ενώ το 1993 διαλύθηκε και η ΣΣΕΚ, οπότε μεγάλο μέρος του δυναμικού της επέστρεψε στην ΠΑΣΚΕ και στο ΠΑΣΟΚ.

Από την περίοδο του κοινωνικού εταυρισμού στα μνημόνια

Η ΠΑΣΚΕ εξακολούθησε να είναι και τα επόμενα χρόνια η μεγαλύτερη συνδικαλιστική παράταξη. Μά-

EUROKINISSI

Η επικράτηση του εκσυγχρονιστικού ρεύματος υπό τον Κ. Σημίτη στο ΠΑΣΟΚ είχε καταλυτική επίδραση στην «εργασιακή ειρήνη» που επιβλήθηκε υπό την ηγεμονία της ΠΑΣΚΕ και στα συνδικάτα

λιστα, για μια περίοδο, από το 1983 έως το 2010, πριν από τα μνημόνια, τα ποσοστά της ξεπερνούσαν το 40% στη ΓΣΕΕ¹², αλλά και στην ΑΔΕΔΥ. Ένας επιπρόσθετος παράγοντας γι' αυτή την εξέλιξη, πέραν της συμβολής της στις εργατικές κατακτήσεις, ήταν το γεγονός, για το οποίο και επικρίνεται, ότι είχε καταφέρει να διαμορφώσει έναν ισχυρό συνδικαλιστικό μηχανισμό, με ισχυρές διασυνδέσεις στον κρατικό και κομματικό μηχανισμό και τη χρησιμοποίησή του ως μέσου συνδιαλλαγής και κοινωνικής ανόδου¹³.

Η πολιτική της ΠΑΣΚΕ κατά τη νέα περίοδο της διακυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ (1993-2004) χαρακτηρίζεται από την αποδοχή των βασικών κατευθύνσεων μιας ήπιας νεοφιλελεύθερης κυβερνητικής πολιτικής¹⁴ (π.χ. αποδοχή του προσανατολισμού στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση-ΟΝΕ, ανοχή στη μερική απασχόληση και στις εργολαβίες στον δημόσιο και ευρύτερο δημόσιο τομέα, συναίνεση στην ανάληψη των Ολυμπιακών Αγώνων στην Αθήνα το 2004, συναίνεση σε μερικές αποκρατικοποιήσεις, κ.λπ.), ενώ η διεκδικητική πολιτική της παράταξης περιορίζεται σε δευτερεύουσες πλευρές αυτών των κατευθύνσεων. Εντούτοις, τάχθηκε κατά της απόπειρας απορρύθμισης του ασφαλιστικού συστήματος το 2001.

Επίσης, δεν είναι τυχαίο που μέσα στο ΠΑΣΟΚ αναπτύσσεται, εκείνη την εποχή, το λεγόμενο «εκσυγχρο-

νιστικό» ρεύμα, το οποίο έχει πολύ ισχυρές προσβάσεις μέσα στον συνδικαλιστικό τομέα του κόμματος. Κατόπιν παραίτησης του Α. Παπανδρέου από πρωθυπουργός της χώρας, για λόγους υγείας, και αφότου συνεδρίασε η Κοινοβουλευτική Ομάδα του ΠΑΣΟΚ, στις 18 Ιανουαρίου 1996, προκειμένου να επιλέξει νέο πρωθυπουργό, στην εκεί ψηφοφορία-διαμάχη μεταξύ του Γ. Αρσένη, του Κ. Σημίτη και του Α. Τσοχατζόπουλου επιλέχθηκε ο Κ. Σημίτης, ο οποίος ηγήτο της ομάδας των «εκσυγχρονιστών».

Στο 4ο Συνέδριο του ΠΑΣΟΚ, προς τα τέλη Ιουνίου 1996, μέσα σε συνθήκες σκληρής εσωκομματικής αντιπαράθεσης μεταξύ «εκσυγχρονιστών» με επικεφαλής τον Κ. Σημίτη και των λεγόμενων προεδρικών με επικεφαλής τον Α. Τσοχατζόπουλο, ο Κ. Σημίτης γίνεται και πρόεδρος του ΠΑΣΟΚ. Ο Κ. Σημίτης χρησιμοποιεί ως σύνθημα τον «εκσυγχρονισμό» σε όλα τα επίπεδα της κοινωνικής, πολιτικής και οικονομικής ζωής και θέτει ως βασικό εθνικό στόχο και προτεραιότητα την ένταξη της χώρας στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση (ΟΝΕ). Σχετικά με το πρόταγμα του «εκσυγχρονισμού» είναι ένας συνδυασμός κάποιων σοσιαλδημοκρατικών προνοιακών υποχρεώσεων, όπως η επίδειξη ευαισθησίας στην κοινωνική προστασία των πιο ευάλωτων ομάδων, μέσα όμως σε νεοφιλελεύθερα πλαίσια (π.χ. αποκρατικοποιήσεις δημόσιων επιχει-

ρήσεων, ευελιξία της εργασίας στους μισθούς και στις εργασιακές σχέσεις με την προώθηση της μερικής και άλλων μορφών απασχόλησης, αύξηση των ορίων συνταξιοδότησης, μειώσεις στις συντάξεις, εμπορευματοποίηση της υγείας και της εκπαίδευσης, κ.λπ.). Αυτό που τότε ονομάστηκε «κοινωνική ευαισθησία» σήμαινε το κατώφλι ανοχής που μπορούν να επιδείξουν οι εργαζόμενες τάξεις στην εφαρμογή της νεο-συντηρητικής αντεργατικής πολιτικής που εφαρμόζεται πλέον από όλα τα κόμματα που βρίσκονται στην κυβέρνηση¹⁵.

Η παλιά διαιρετική τομή (Δεξιά-Αντιδεξιά) αδυνατίζει και αντικαθίσταται από μια νέα, η οποία είναι μεταξύ εκσυγχρονιστών και αντιεκσυγχρονιστών. Οι πρώτοι τάσσονται υπέρ των αποκρατικοποιήσεων και της ΟΝΕ, θεωρώντας πως για όλα φταίει ο «υπερδιογκωμένος δημόσιος τομέας», οι «τεμπέληδες εργαζόμενοι», οι «ακαμψίες» στην αγορά εργασίας, κ.λπ., ενώ οι δεύτεροι κατηγορούνται ότι είναι κρατιστές και ξεπερασμένοι επειδή υπερασπίζονται το κράτος πρόνοιας και τις δημόσιες υπηρεσίες¹⁶.

Όσον αφορά την πτώση της απεργιακών κινητοποιήσεων τις δεκαετίες του 1990 και του 2000, οφείλεται στην υποχώρηση του συγκρουσιακού χαρακτήρα του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος με την εισαγωγή συναινετικών στοιχείων στη λειτουργία του που αλλοιώνουν, ως έναν βαθμό, τον πρότερο χαρακτήρα του¹⁷. Η εξέλιξη αυτή συνδέεται με την επικράτηση των περιοριστικών οικονομικών μέτρων που εφάρμοσαν όλες οι κυβερνήσεις από το 1990 και μετά, καθώς επίσης με την «εργασιακή ειρήνη», η οποία εξασφαλιζόταν και με την υπογραφή των Εθνικών Γενικών Συλλογικών Συμβάσεων Εργασίας (ΕΓΣΣΕ) από τη ΓΣΕΕ, όπου πρωταγωνιστικό ρόλο είχε η ΠΑΣΚΕ. Η υπογραφή της διετούς συμφωνίας μεταξύ ΓΣΕΕ και εργοδοτών, τον Μάρτιο του 1991, δείχνει την αλλαγή προσανατολισμού, προτάσσοντας τον «κοινωνικό διάλογο» μεταξύ των εταίρων ως τον καλύτερο τρόπο επίλυσης των εργατικών διαφορών.

Ετσι, παρά τη σχετική μαζικότητα που είχαν οι κινητοποιήσεις των εργαζομένων ιδιαίτερα στους κλάδους της Κοινής Ωφέλειας και των τραπεζών, αντίθετα στον ιδιωτικό τομέα της οικονομίας (βιομηχανία-βιοτεχνία, εμπόριο, κατασκευές) η απεργιακή κινητικότητα ήταν πολύ χαμηλή.

Η σχετική εργατική αδρανοποίηση ήταν αποτέλεσμα αφενός της πολύχρονης πολιτικής πρακτικής των κρατούντων, αφετέρου του κυρίαρχου συνδικαλισμού, στον οποίο ηγεμόνευε η ΠΑΣΚΕ, οι οποίοι αμφότεροι καλλιεργούσαν συστηματικά την ιδεολογία της «κοινωνικής συναίνεσης», της «εργασιακής ειρήνης», των «κοινωνικών εταίρων, του «ήπιου μονεταρισμού», της «εθνικής» αναγκαιότητας για τον «εκσυγχρονισμό» της οικονομίας, ενισχύοντας ουσιαστικά την εργοδοτική εξουσία και

την υπερ-κερδοφορία του κεφαλαίου¹⁸.

Ετσι, όταν επήλθε η πτώση της απεργιακών κινητοποιήσεων από το 2013 και έπειτα, δηλαδή μετά την απεργιακή έξαρση από το 2010, με την εφαρμογή ανάμεσα σε αυτά τα χρόνια των δύο πρώτων μνημονίων, τα οποία ψήφισε το ΠΑΣΟΚ παρά τη διαφωνία της ΠΑΣΚΕ, και στη συνέχεια εξαιτίας της μεταστροφής της κυβέρνησης του ΣΥΡΙΖΑ με την εφαρμογή του τρίτου μνημονίου, παρά το ΟΧΙ του δημοψηφίσματος του Ιουλίου 2015, οφείλεται και στις ήττες που είχε υποστεί η εργατική τάξη από την προηγούμενη ακόμη περίοδο του «κοινωνικού εταιρισμού».

Κατά συνέπεια, με δεδομένο τον αρνητικό συσχετισμό δύναμης για τις δυνάμεις της εργασίας, λόγω της ανεργίας και της επισφαλούς απασχόλησης, ήταν επόμενο να αποδιάρθρωθούν τα σωματεία του ιδιωτικού τομέα και να επέλθει παθητικοποίηση στον χώρο του δημόσιου τομέα. Επιπλέον, οι ιδιωτικοποιήσεις και η αποδυνάμωση των συνδικάτων, που σε μεγάλο βαθμό οφείλεται και στις δικές τους αδυναμίες, συνέβαλαν στην περαιτέρω μείωση της συνδικαλιστικής πυκνότητας¹⁹. Το αποτέλεσμα ήταν να αποδυναμωθούν οι συλλογικές αξίες της αλληλεγγύης και της αγωνιστικής διεκδίκησης για καλύτερη των συνθηκών διαβίωσης και έτσι να εμποδωθεί στη συνείδηση της εργατικής τάξης μια ατομοκεντρική αντίληψη και ερμηνεία της κοινωνικής πραγματικότητας, η οποία οδήγησε στην εργατική αδρανοποίηση, στην κοινωνική καθήλωση και σε μια συμπεριφορά εργαζόμενου-ικέτη της κρατικής και εργοδοτικής εξουσίας.

Ετσι, τα συνδικάτα έφτασαν να συσπειρώνουν μόνο μια περιορισμένη μερίδα της εργατικής τάξης, κατά κύριο λόγο τους εργαζόμενους στον δημόσιο και στον ευρύτερο δημόσιο τομέα (ΔΕΚΟ). Αντίθετα, η πλειονότητα του κόσμου της εργασίας στον ιδιωτικό τομέα της οικονομίας δεν περιλαμβάνεται στις γραμμές τους, γεγονός το οποίο υποδηλώνει ότι η πλειονότητα της εργατικής τάξης εξακολουθεί να παραμένει έξω από τις συνδικαλιστικές οργανώσεις.

Μόνο το 1/5 των μισθωτών εργαζομένων έχει κάποια οργανωτική σχέση με τα συνδικάτα. Η εφαρμογή των Μνημονίων και η αποδιάρθρωση της αγοράς εργασίας έχουν κάνει ακόμη πιο δύσκολη τη συσπείρωση των μισθωτών στις συνδικαλιστικές οργανώσεις. Ο κίνδυνος που εγκυμονεί μια τέτοια κατάσταση είναι τα συνδικάτα να φαίνονται απόμακρα για τους εργαζόμενους, ιδιαίτερα για όσους εργάζονται στη μαύρη-αδήλωτη εργασία και γενικά στις άτυπες μορφές απασχόλησης και δεν είναι ενταγμένοι σ' αυτά, επειδή στα μάτια τους φαντάζουν ότι εκπροσωπούν τα συμφέροντα μόνο μιας συγκεκριμένης κατηγορίας της εργατικής τάξης και μάλιστα μειοψηφικής²⁰.

Η ΠΑΣΚΕ έχει το σημαντικότερο μερίδιο σε όλες αυ-

τές τις εξελίξεις, επειδή είναι η μεγαλύτερη συνδικαλιστική παράταξη. Γι' αυτό με την πάροδο του χρόνου εξασθένησε, λόγω των αλλαγών στο πολιτικό σκηνικό, αλλά και των τεράστιων αλλαγών στο εργασιακό τοπίο, το οποίο μεταμορφώθηκε κυριολεκτικά προς το χειρότερο. Αν και εξακολουθεί να διατηρεί έναν ισχυρό μηχανισμό αυτοαναπαραγωγής στο συνδικαλιστικό κίνημα, εντούτοις οι σχέσεις της με μεγάλα τμήματα της εργατικής τάξης έχουν περιοριστεί σημαντικά, ως συνέπεια τόσο της προαναφερθείσας πολιτικής πρακτικής της, η οποία δεν της επιτρέπει να εκφράσει τη νέα γενιά εργαζομένων και άρα να μπορεί να ανανεωθεί ηλικιακά ως παράταξη, όσο και της συρρίκνωσης ή αναδιάρθρωσης κλάδων στους οποίους κυριαρχούσε (π.χ. ΔΕΚΟ, βιομηχανία, εμπόριο, κ.λπ.). Επιπρόσθετα, η απώλεια της δυναμικής του κομματικού φορέα με τον οποίο άμεσα συνδεόταν, δηλ. με το ΠΑΣΟΚ, το οποίο με την εφαρμογή των μνημονίων απώλεσε τους δεσμούς του με ευρύτερα εργατικά-λαϊκά στρώματα, συμπαρέσυρε και την ΠΑΣΚΕ²¹.

Το ΠΑΣΟΚ είναι ένα πτημένο κόμμα, ένα κόμμα που δεν μπορεί και δεν θέλει να θέσει σε αμφισβήτηση την αστική ηγεμονία, διότι αποτελεί μέρος της, συμβάλλοντας στην ενδυνάμωσή της. Κατά συνέπεια, έχει μετασχηματιστεί η σχέση εκπροσώπησης του με τον κόσμο της εργασίας και από μαζικό κόμμα των εργαζόμενων τάξεων έχει μετατραπεί σε έναν εκλογικό μηχανισμό.

Όσον αφορά τον συνδικαλιστικό βραχίονα του ΠΑΣΟΚ, την ΠΑΣΚΕ, αν και αποτέλεσε σημαντικό παράγοντα στην εργατική πολιτική σκηνή της Ελλάδας κατά τις δεκαετίες από το 1970 έως το 2000, εντούτοις η σχέση της με το ΠΑΣΟΚ αντιπροσώπευε ένα από τα πολλά δυναμικά που διαμορφώνονταν την περίοδο εκείνη, που ταυτόχρονα τη συμπαρέσυρε στην αποδυνάμωσή της, παρά τις προσπάθειες αποστασιοποίησής της.

● ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Για μια συνοπτική ιστορική περιοδολόγηση της πορείας του ΠΑΣΟΚ, βλ. στο Δ. Κατσορίδας, ΠΑΣΟΚ: Από την αλλαγή στη μετάλλαξη, εκδόσεις ΚΨΜ, Αθήνα 2006, σελ. 11-27. Επίσης, Β. Ασημακόπουλος, Πρώτη φορά Αριστερά. Αντιθέσεις, αντιφάσεις, εσωτερικές συγκρούσεις στο ΠΑΣΟΚ την περίοδο 1974-1990 και οι βάσεις του πολιτικού μεταμορφισμού του, έκδοση Α. Ρ. Publications, Αθήνα 2017.
2. Σχετικά με τη μετάλλαξη του ΠΑΣΟΚ ενδιαφέρον παρουσιάζει το αδημοσίευτο κείμενο του Α. Ταρπάγκου με τίτλο, «Το κενό αντιπολιτευτικής πολιτικής του σημερινού ΠΑΣΟΚ. Το ιστορικό τέλος των λαϊκών εργατικών εκπροσωπήσεων του σχηματισμού του ΠΑΣΟΚ», Σεπτέμβριος 2004.
3. Προφορική μαρτυρία του Θ. Μαράκη, ο οποίος έγραψε την πρώτη Διακήρυξη της ΠΑΣΚΕ, η οποία κατόπιν συζητήσεων πήρε την τελική της διαμόρφωση, έχοντας και την έγκριση από τον Α. Τσοχατζόπουλο, ο οποίος είχε τον διαμεσολαβητικό ρόλο μεταξύ κόμματος και συνδικαλιστών.
4. Για περισσότερα βλ. Δ. Κατσορίδας, το υποκεφάλαιο 2, με τίτλο: «Το απεργιακό κίνημα της περιόδου 1975-1999» (σελ. 83-

86), καθώς και τους δύο πίνακες στο Παράρτημα 1 και 2 (σελ. 102-103), στο Δ. Κατσορίδας, Σοφία Λαμπουράκη, Οι απεργίες το 2011, έκδοση ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, Μελέτες 37, Αθήνα 2012 (συνοπτιστής: Γ. Κουζής).

5. Δ. Κατσορίδας, Βασικοί σταθμοί του εργατικού-συνδικαλιστικού κινήματος στην Ελλάδα 1870-2001, έκδοση ΑΡΙΣΤΟΣ/ΓΣΕΕ, Αθήνα 2008, σελ. 132.

6. Για περισσότερα σχετικά με τον εργοστασιακό συνδικαλισμό της περιόδου 1975-77, βλ. Δ. Κατσορίδας, Εργατικός Έλεγχος-Κοινωνικοποίηση-Αυτοδιαχείριση, οι Εκδόσεις των Συνεδέλφων, Αθήνα 2016, σελ. 98-109.

7. Οι προαναφερθείσες πληροφορίες, όλης αυτής της παραγράφου, αντλήθηκαν και από τα εξής δύο βιβλία: α) Γ. Αλεξάτος, Ιστορικό Λεξικό του Ελληνικού εργατικού κινήματος, εκδόσεις Γειτονιές του Κόσμου, δεύτερη έκδοση, Αθήνα 2008, σελ. 337-338, β) Β. Ασημακόπουλος, Πρώτη φορά Αριστερά [...], ό.π., σελ. 168-169.

8. Αναφέρεται στο Β. Λιόσης, Μισός αιώνας από τη Μεταπολίτευση. Ορισμός, περιοδολόγηση, κομβικά γεγονότα, τάσεις, χρονοσειρές, αποτιμήσεις, εκδόσεις ΚΨΜ, Αθήνα 2024, σελ. 59.

9. Στέλλα Ζαμπάρλουκου, «Από την ενσωμάτωση στην αυτονομία: Η συνδικαλιστική πολιτική του ΠΑΣΟΚ κατά τις δεκαετίες του 1980 και 1990», στο ΠΑΣΟΚ: Κόμμα-Κράτος-Κοινωνία, επιμέλεια: Μ. Σπουρδαλάκης, εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 1998, σελ. 219.

10. Β. Λιόσης, Μισός αιώνας από τη Μεταπολίτευση [...], ό.π., σελ. 92.

11. Δ. Κατσορίδας, Βασικοί σταθμοί του εργατικού-συνδικαλιστικού κινήματος στην Ελλάδα 1870-2001, ό.π., σελ. 135-1. Επίσης, στο Β. Λιόσης, Μισός αιώνας από τη Μεταπολίτευση [...], ό.π., σελ. 115-116.

12. Για τους συσχετισμούς δύναμης στη ΓΣΕΕ, από το 1983-2023, βλ. τον ενδιαφέροντα πίνακα στο Β. Λιόσης, Μισός αιώνας από τη Μεταπολίτευση [...], ό.π., σελ. 356.

13. Γ. Αλεξάτος, ό.π.

14. Σχετικά με την πολιτική του ΠΑΣΟΚ από το 1981 μέχρι το 1999, βλ. Η. Ιωακείμογλου, «Οι μεταπτώσεις της οικονομικής πολιτικής του ΠΑΣΟΚ», στο ΠΑΣΟΚ: Κόμμα-Κράτος-Κοινωνία, επιμέλεια: Μ. Σπουρδαλάκης, εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 1998, σελ. 121-134.

15. Η. Ιωακείμογλου, «Οι μεταπτώσεις της οικονομικής πολιτικής του ΠΑΣΟΚ», ό.π., σελ. 128.

16. Β. Λιόσης, Μισός αιώνας από τη Μεταπολίτευση [...], ό.π., σελ. 167.

17. Γ. Κουζής, Τα χαρακτηριστικά του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος: Αποκλίσεις και συγκλίσεις με τον ευρωπαϊκό χώρο, εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2007.

18. Ν. Γραμματικός-Δ. Κατσορίδας, «Παγκοσμιοποίηση & Σύγχρονη Ελληνική διανόηση: Μια Πραγματικότητα, ένα Ιδεολόγημα ή μια Πολιτική;». Εισήγηση στο 8ο Επιστημονικό Συνέδριο του Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα, με τίτλο «Ιδεολογικά Ρεύματα και Τάσεις της Σύγχρονης Διανόησης στη Σημερινή Ελλάδα», 28-31 Μαρτίου 2001, Πάντειο Πανεπιστήμιο. Έχει δημοσιευτεί στον ανάλογο τόμο (Αθήνα 2002).

19. Γ. Κουζής, Τα χαρακτηριστικά του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος [...], ό.π. Επίσης, για περισσότερα σχετικά με το ζήτημα της συνδικαλιστικής πυκνότητας στην Ελλάδα, βλ. Δ. Κατσορίδας, Το Εργατικό Ζήτημα. Η σύνθεση της εργατικής τάξης στην Ελλάδα και η συνδικαλιστική της εκπροσώπηση, έκδοση ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, Αθήνα [2021], σελ. 275-306.

20. Δ. Κατσορίδας, Το Εργατικό Ζήτημα, ό.π., σελ. 283.

21. Βλ και τον πίνακα που δείχνει τους συσχετισμούς δύναμης στη ΓΣΣΕ, στο Β. Λιόσης, Μισός αιώνας από τη Μεταπολίτευση [...], ό.π., σελ. 356.

Ο Ανδρέας Παπανδρέου αποτέλεσε την προσωποποίηση της ηγεμονικής επικράτησης του ΠΑΣΟΚ στη μεταπολιτευτική Γ' Ελληνική Δημοκρατία που εισφέρει στην πολιτική ζωή το φαινόμενο των μαζικών κομμάτων

Από την Εθνική Λαϊκή Ενότητα στην εγχώρια εκδοχή της ευρωπαϊκής σοσιαλδημοκρατίας

• Του **Βασίλη Ασμακόπουλου**,

δικηγόρου-πολιτικού επιστήμονα, διδάσκοντος στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης του Δημοκρετίου Πανεπιστημίου Θράκης

«Ενα πολιτικό κίνημα είναι θεωρία, πολιτικό σχέδιο, μνήμη του εθνικού, ταξικού αγώνα. Εκτός απ' αυτό που προτείνει και αντιπροσωπεύει, εκφράζει ταυτόχρονα και τη μνήμη της ιστορικής εξέλιξης. Ενα πολιτικό κίνημα που δεν έχει μνήμη της ιστορίας, των μετασχηματισμών του, που δεν μπορεί να ερμηνεύσει σωστά την ιστορία του, δεν έχει μέλλον, προοπτική»

Μιχάλης Χαραλαμπίδης, Η ερμηνεία ενός ιστορικού κύκλου, ομιλία στη 18η σύνοδο της Κ.Ε. του ΠΑΣΟΚ, Σεπτέμβριος 1985

Η Μεταπολίτευση ως διαδικασία μετάβασης και η Γ' Ελληνική Δημοκρατία σφραγίζονται αφετηριακά από την Πύλη του Πολυτεχνείου που συμβολίζει τον αγώνα για δημοκρατία και την τραγωδία της Κύπρου, το εθνικό στοιχείο σε κλίμα γενικευμένου αντιαμερικανισμού/αντιιμπεριαλισμού, που σηματοδοτεί την κατάρρευση της μετεμφυλιακής κρατικής εθνοκροσύνης. Μαζί με μια ισχυρή κοινωνική διάσταση, αποτελούν τα γενετικά χαρακτηριστικά της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας και διαμορφώνουν την κυρίαρχη κουλτούρα της, ακόμα και όταν διαφοροποιείται ο κοινωνικο-πολιτικός και ιδεολογικός συσχετισμός.

Η ίδρυση του ΠΑΣΟΚ το 1974 είναι αποτέλεσμα και εκφράζει τη ριζοσπαστική κίνηση της ελληνικής κοινωνίας. Ο κομματικός σχηματισμός που κατόρθωσε να συνδυάσει το εθνικό/αντιιμπεριαλιστικό με τη δημοκρατία και το κοινωνικό/σοσιαλιστικό στοιχείο, που ισχυροποιείται στη μεταπολιτευτική συγκυρία με την εκρηκτική άνοδο των κοινωνικών αγώνων, θα ηγεμονεύσει πολιτικά, σε μια περίοδο όπου αναπτύσσεται «από τα κάτω» και θεσμοποιείται «από τα πάνω» το μαζικό κομματικό φαινόμενο. Ο σοσιαλισμός στον τίτλο, η στρατηγική της Εθνικής Λαϊκής Ενότητας, η Αλλαγή, το (κοινωνικό) Συμβόλαιο με τον Λαό αποτελούν λέξεις-όρους που συμπυκνώνουν την ηγεμονική κίνηση του ΠΑΣΟΚ με όρους γκραμισιανούς.

Η ιδρυτική του Διακήρυξη (3η Σεπτέμβρη 1974) με βασικά προτάγματα το τετράπτυχο Εθνική Ανεξαρτησία – Λαϊκή Κυριαρχία – Κοινωνική Απελευθέρωση – Δημοκρατική Διαδικασία εμπεριείχε τόσο το στοιχείο της ρήξης-υπέρβασης όσο και της ενσωμάτωσης-προωθητικού συμβιβασμού, με παρουσία-μαζική συμμετοχή του λαϊκού παράγοντα. Στο πλαίσιο αυτό το ΠΑΣΟΚ γίνεται τόπος συνάντησης μεταξύ κοινωνικών δυνάμεων της Εθνικής Αντίστασης, ριζοσπαστικοποιημένων δυνάμεων του προδικτατορικού Κέντρου (Κεντροαριστερά, ΕΔΗΝ, Δημοκρατικοί Σύνδεσμοι, Ομίλος Παπαναστασίου) και σημαντικού μέρους του αντιδικτατορικού κινήματος (ΠΑΚ και ανένταχτοι αγωνιστές). Διαφοροποιείται από το Κέντρο καθώς υιοθετεί τη νεομαρξιστική ανάλυση της θεωρίας της εξάρτησης, μέσα από τα σχήματα της μητρόπολης-περιφέρειας ιδίως του Σαμίρ Αμίν, τη σχολή της Μηνιαίας Επιθεώρησης (Monthly Review) τα εθνικοαπελευθερωτικά-αντιιμπεριαλιστικά κινήματα του Τρίτου Κόσμου και από τη «νέα Αριστερά» των κινήματων των μητροπόλεων του καπιταλισμού, το πνεύμα του «68» (Τάσσης, 2018). Εκτός από την τομή στον χώρο του παραδοσιακού Κέντρου, το ΠΑΣΟΚ συνιστά τομή και στον χώρο της Αριστεράς. Μέχρι εκείνη την εποχή η Ελλάδα ήταν η μόνη γεωπολιτικά δυτική χώρα όπου η Αριστερά ήταν συνώνυμη με το κομμουνιστικό κίνημα σε επίπεδο μαζικό (Ασημα-

κόπουλος, 2017). Το ΠΑΣΟΚ στην αρχική φάση της διαμόρφωσής του διέρχεται μέσα από μια έντονη περίοδο εσωκομματικής πάλης, τη διετία 1975-1977 (Παπαγιαννόπουλος, 1989). Στο επίκεντρο τέθηκε ο έλεγχος της κομματικής οργάνωσης, έχοντας και στοιχεία ιδεολογικο-πολιτικού χαρακτήρα. Ετσι, πραγματοποιήθηκαν συγκρούσεις και διασπάσεις με τη Δημοκρατική Αμυνα, τις τροτσκιστικές συσπειρώσεις, το ΠΑΚ εξωτερικού/ΠΑΣΠ (Σπουρδαλάκης, 1988, Ασημακόπουλος, 2017).

Την περίοδο 1977-1980 το ΠΑΣΟΚ αποκτά τα πιο μόνιμα χαρακτηριστικά του, με την επέκταση στους μαζικούς χώρους με τοπικές και κλαδικές οργανώσεις και οργανώσεις χώρου δουλειάς, στις οποίες θα ενταχθεί κομματικά και συνδικαλιστικά μεγάλο μέρος της εργατικής τάξης, των αγροτικών στρωμάτων, της νεολαίας, της νέας μικροαστικής τάξης, καθώς και των αυτοαπασχολούμενων επαγγελματιών. Η κίνηση αυτή κωδικοποιείται και οργανώνεται με τις αποφάσεις της 2ης συνόδου Κ.Ε. (ΠΑΣΟΚ, 1978) και της 5ης συνόδου Κ.Ε. (ΠΑΣΟΚ, 1979). Στη 2η σύνοδο της Κ.Ε. υιοθετείται το σχήμα της Εθνικής Λαϊκής Ενότητας με το οποίο

το ΠΑΣΟΚ αρνείται το κλασικό σχήμα της ηγεμονίας της εργατικής τάξης και προτείνει την οικοδόμηση ενός κοινωνικού μπλοκ δυνάμεων σε ισότιμη, σχεσιακή, παρατακτική βάση, οι «μη προνομιούχοι». Πρόκειται για έναν πολυσυλλεκτισμό ταξικού όμως χαρακτήρα, των κυριαρχούμενων κοινωνικών τάξεων ο οποίος συνδυάζεται με τη μαζική οργάνωση και την έφεση στην εκλογική αποτελεσματικότητα. Διαμορφώνεται η λεγόμενη Τρόικα του Ε.Γ. (Τσοχατζόπουλος-Λαλιώτης-Γεννηματάς), η οποία διαδραματίζει κεντρικό ρόλο, προτάσσει την κυριαρχία και τον έλεγχο του κόμματος έναντι των κινημάτων (ιμάντας μεταβίβασης) και το κόμμα οργανώνεται με όρους δημοκρατικού συγκεντρωτισμού/5η σύνοδος (Ασημακόπουλος 2017).

Στέκεται κριτικά απέναντι στα σοσιαλδημοκρατικά και στα ευρωκομμουνιστικά κόμματα καθώς θεωρεί ότι έχουν ενσωματωθεί στον καπιταλισμό, αλλά και απέναντι στα κομμουνιστικά κόμματα που λόγω του κρατικού συγκεντρωτισμού και κομματικού μονοπωλίου, καταργούν τη δημοκρατία και δεν οδηγούν στον σοσιαλισμό. Επιχειρεί να διαμορφώσει ένα σχήμα τρίτου

δρόμου για τον σοσιαλισμό, νοούμενο ως κοινωνικό σύστημα που υπερβαίνει τον καπιταλισμό, που δεν περιορίζεται, ούτε εξαντλείται στην οικοδόμηση ενός κοινωνικού κράτους πρόνοιας δυτικοευρωπαϊκού τύπου, που να ανταποκρίνεται στις ελληνικές συνθήκες και καθορίζεται από τις έννοιες του αποκεντρωμένου κοινωνικού-δημοκρατικού προγραμματισμού και της αυτοδιαχείρισης (Παπανδρέου 1977).

Η εχθρότητα προς την εσωκομματική κριτική την περίοδο 1979-1989 λαμβάνει μορφές διαγραφών από το κόμμα, όταν η εσωκομματική αντιπολίτευση αρθρώνεται και με όρους οργανωτικούς, όπως είναι η περίπτωση των διαγραφών του Ριζοσπαστικού Ρεύματος με σημαντική επιρροή στις οργανώσεις σπουδάζουσας (Τζουβάνος, Τζιόλας, 1979-1980), η ομάδα από την Επιτροπή Οργανωτικού (Καργόπουλος, 1982-1983), η εργατοσυνδικαλιστική αντιπολίτευση (1983-1985). Δεν λαμβάνει τη μορφή της διαγραφής επειδή το αποτρέπει ο Ανδρέας Παπανδρέου σε αντίθεση με την εκπεφρασμένη διάθεση της κομματικής γραφειοκρατίας, όταν ο εσωκομματικός αντίλογος κινείται στο επίπεδο του ιδεολογικού ρεύματος και όχι της οργανωτικής συγκρότησης, όπως είναι η περίπτωση του ΠΑΣΟΚ Ιταλίας (Χαραλαμπίδης, 1979-1989).

Με τις εκλογές της 18ης Οκτωβρίου 1981 και τη νίκη του ΠΑΣΟΚ, συγκροτείται η πρώτη αριστερή κυβέρνηση στην Ελλάδα. Ένα οργανωμένο μαζικό κόμμα με στρατηγικό προσανατολισμό τον σοσιαλιστικό μετασχηματισμό της κοινωνίας, την Αλλαγή, «ως όραμα και πορεία» (Παπανδρέου, χ.χ.έ: 18).

Στο διεθνοπολιτικό επίπεδο η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ κινείται στην κατεύθυνση της διεύρυνσης των βαθμών αυτονομίας και ανάληψης διεθνών πρωτοβουλιών εντός των δυτικών συνασπισμών (ΝΑΤΟ-ΕΟΚ), με έναν προσανατολισμό ενεργητικής ουδετερότητας (Αδέσμευτοι) και όχι στη γραμμή της αποδέσμευσης από αυτούς. Ουσιαστικά ενισχύει τον πολυδιάστατο χαρακτήρα της εξωτερικής πολιτικής της χώρας, στην κατεύθυνση που είχαν χαράξει οι μεταδικτατορικές κυβερνήσεις Καραμανλή. Ο Ανδρέας Παπανδρέου οξύνει την αντίθεση απέναντι στον τουρκικό επεκτατισμό, επανατοποθετώντας το Κυπριακό ως ζήτημα εισβολής-κατοχής και όχι δικοινοτικού διαλόγου, αρνούμενος τη «διζωνική-δικοινοτική ομοσπονδία» ως πλαίσιο επίλυσης του προβλήματος.

Στο κοινωνικο-οικονομικό πεδίο, η περίοδος 1981-1985 χαρακτηρίζεται πάλη εξόδου από τη διεθνή καπιταλιστική κρίση -που εκδηλώνεται στην Ελλάδα έντονα από τα τέλη της δεκαετίας του '70- χωρίς ανατροπή των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής, με πολιτικές αριστερού κείνσιανισμού και συγκεκριμένα αναδιανομή του εισοδήματος, ενίσχυση της αγοραστικής δύναμης των εργαζομένων και τόνωση της ενεργού ζήτησης (καθι-

Η κυβέρνηση Τζαννετάκη με στόχο τη λεγόμενη κάθαρση και η οικουμενική κυβέρνηση του 1989, υπό τον Ζολώτα, βάζουν το ΠΑΣΟΚ σε μια διεργασία μετάβασης, με έντονη εσωκομματική αμφισβήτηση του Α. Παπανδρέου, που ωστόσο επιστεγάστηκε από την αθώωση Παπανδρέου, την εκλογική νίκη και την επιστροφή του ΠΑΣΟΚ στη διακυβέρνηση το 1993

έρωση Αυτόματης Τιμαριθμικής Αναπροσαρμογής), θεσμική ενδυνάμωση της θέσης των εργαζομένων εντός του πλαισίου της κεφαλαιοκρατικής κοινωνικής αναπαραγωγής. Η ισχυρή παρουσία της οργανωμένης μισθωτής εργασίας στο νέο κοινωνικό συμβόλαιο εγγράφεται στην αύξηση των δημόσιων δαπανών (κυρίως λόγω της οικοδόμησης κοινωνικού κράτους) ως ποσοστού επί του ΑΕΠ, όπου εντός της περιόδου 1981-1985 θα φτάσει τον ευρωπαϊκό μέσο (Σακελλαρόπουλος 2001: 506). Η αύξηση των δημόσιων δαπανών (κοινωνικών και καταναλωτικών), η αναδιανομή εισοδήματος δεν στηρίχθηκαν σε αντίστοιχη αύξηση των δημόσιων εσόδων, ούτε σε αύξηση της εγχώριας παραγωγής, αλλά σε εξωτερικό δανεισμό. Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με το κλίμα αποεπένδυσης εκ μέρους της αστικής τάξης θα ασκήσουν σημαντική πίεση στο ισοζύγιο πληρωμών και στο δημοσιονομικό έλλειμμα, στοιχεία που θα κορυφωθούν το 1985 (Χαραλαμπίδης, 2022: 63, Ασημακόπουλος, 2017: 268-269).

Η πρώτη τετραετία θα χαρακτηριστεί από πολιτικές εκδημοκρατισμού αλλά και οικοδόμησης του κοινωνικού κράτους με την έμφαση στην ενίσχυση της οργανωμένης μισθωτής εργασίας, την οικοδόμηση του ΕΣΥ, τον νόμο-πλαίσιο για τα ΑΕΙ, την ισότητα των δύο φύλων, την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης, την εθνικο-λαϊκή και διεθνοποιημένη ταυτόχρονα προσέγγιση στον πολιτισμό, με την εμβληματική παρουσία της Μελίνας Μερκούρη (Ασημακόπουλος & Τάσσης, 2018). Ωστόσο, την ίδια στιγμή η μεταφορά στελεχών από το κόμμα στο κράτος οδηγεί στην κρατικοποίηση της κομματικής γραφειοκρατίας, που θεωρητικοποιείται μέσα από το σχήμα «του πολιτικά εφικτού, του κοινωνικά αναγκαίου, του ιστορικά-ιδεολογικά επιθυμητού» με βάση την απόφαση της 9ης συνόδου της Κ.Ε. (ΠΑΣΟΚ, 1982: 68).

Το 1985 είναι ένα σημείο τομής για το ΠΑΣΟΚ. Η ρήξη με τον Καραμανλή (Μάρτιος 1985) και η μη ανανέωση της θητείας του στο αξίωμα του Προέδρου της Δημοκρατίας συνιστά μια εσωκομματική νίκη της κομματικής βάσης του ΠΑΣΟΚ έναντι της γραφειοκρατίας του (Ασημακόπουλος, 2017: 299-301). Ακολουθεί νέα νίκη στις εκλογές της 2ας Ιουνίου 1985 απέναντι στις δυνάμεις της νεοφιλελεύθερης Δεξιάς (Μαυρή, 2014). Ωστόσο, η υιοθέτηση του Σταθεροποιοτικού Προγράμματος τον Οκτώβριο του 1985 (Σημίτης, 1989) έχει αποτέλεσμα την κρίση στις σχέσεις εκπροσώπησης με τις κυριαρχούμενες τάξεις με σημείο αναφοράς την κρίση στη ΓΣΕΕ, τη διάσπαση της ΠΑΣΚΕ, τη συγκρότηση της ΣΣΕΚ και την αύξηση των απεργιακών αγώνων (Βερναρδάκης-Μαυρή, 1988). Στο πλαίσιο αυτό κατά τη δεύτερη κυβερνητική τετραετία, το ΠΑΣΟΚ θα υποχωρήσει από τις ριζοσπαστικές μεταρρυθμίσεις της πρώτης κυβερνητικής τετραετίας.

Θα αναθεωρήσει το ιδεολογικό πλαίσιο αναφοράς της νεομαρξιστικής θεωρίας της εξάρτησης, που είχε διατηρηθεί μέχρι και το 1ο συνέδριο (Παπανδρέου, 1984), όπως αποτυπώνεται στα κομματικά κείμενα της 2ης ειδικής συνόδου Κ.Ε. (ΠΑΣΟΚ, 1986), στην 22η σύνοδο της Κ.Ε. (ΠΑΣΟΚ, 1987), στο λεγόμενο Μανιφέστο (Παπανδρέου, 1988). Έτσι η νεομαρξιστική αντίληψη για τον σοσιαλιστικό μετασχηματισμό θα δώσει τη θέση της στον πολιτικό πραγματισμό των νέων κομματικών μύθων, του «εκσυγχρονισμού» και του «ευρωπαϊσμού». Το αναθεωρητικό αυτό εγχείρημα επιχειρεί να δώσει αναλυτικά περιεχόμενα στην κυρίαρχη γραφειοκρατική γραμμή διαχείρισης που καθορίζεται από το «πολιτικά εφικτό» και την εκτεταμένη κρατικοποίηση του κόμματος. Συμβολικά, η κίνηση αυτή αποτυπώνεται και στην ένταξη του ΠΑΣΟΚ στη Σοσιαλιστική Διεθνή (Νοέμβριος 1989).

Στην εξωτερική πολιτική θα γίνει προσπάθεια επαναπροσδιορισμού των σχέσεων της Ελλάδας με την Τουρκία με τη συνάντηση στο Νταβός της Ελβετίας (Ιανουάριος 1988) μεταξύ Παπανδρέου και Οζάλ, η οποία σηματοδοτεί την αναίρεση της πολιτικής του «μη διαλόγου» -που είχε κορυφωθεί με την κρίση του Μαρτίου 1987- αναγνωρίζοντας «ύπαρξη διμερών προβλημάτων» έναντι των τουρκικών διεκδικήσεων, το Κυπριακό δεν αναφέρθηκε καν, ενώ στη συνέχεια υπογράφηκε το σύμφωνο Παπούλια-Γιλμάζ για μέτρα οικοδόμησης εμπιστοσύνης στο Αιγαίο (Μάιος 1988). Κριτική στο «πνεύμα Νταβός» θα ασκηθεί στην 3η ειδική σύνοδο της Κ.Ε. το 1988 από το ρεύμα των «Ιταλών» (Χαραλαμπίδης, 2021). Ο Ανδρέας Παπανδρέου στη συνέχεια θα είναι αυτοκριτικός και θα επιχειρήσει να αποστασιοποιηθεί από «την πολιτική Νταβός», λέγοντας μεταξύ άλλων το περίφημο «mea culpa» (Ασημακόπουλος, 2017).

Τέλος, η επικράτηση της διαχείρισης έναντι της με-

τάβασης, η εξουσιαστική λογική του κόμματος-κράτους, η ανάπτυξη σταδιακά προσωπικών στρατηγικών κεντρικών στελεχών στο φόντο προδρομικών επεισοδίων «διαδοχής», σε μια εποχή επικείμενων επιχειρηματικών αναδιατάξεων (άνοιγμα ραδιοτηλεοπτικών συχνοτήτων στο κεφάλαιο), οδηγούν στην ανάπτυξη σχέσεων του ΠΑΣΟΚ με επιχειρηματικούς ομίλους («νέα τζάκια») και σε καταστάσεις διαφθοράς (φαινόμενο Κοσκωτά), προκαλώντας ισχυρούς κλυδωνισμούς στο κόμμα-κυβέρνηση στη δύση της δεύτερης τετραετίας.

Η περίοδος 1989-2010: Το ΠΑΣΟΚ ως εγχώρια έκφραση της ευρωπαϊκής σοσιαλδημοκρατίας

Η περίοδος 1989-1991 χαρακτηρίζεται από την κατάρρευση των κομμουνιστικών καθεστώτων και την ανεμπόδιστη κίνηση των κεφαλαίων που λαμβάνει τον χαρακτήρα παγκόσμιας κίνησης. Στο πλαίσιο αυτό ο νεοφιλελευθερισμός αναδεικνύεται ως η μοναδική κυβερνητική πολιτική, ενώ ως βασικά κινητοποιητικά προτάγματα αναδεικνύονται ο (εξ)ευρωπαϊσμός και ο εκσυγχρονισμός, που συμπυκνώνουν στρατηγικές και συσχετισμούς. Η Αριστερά τής υπό εξέταση περιόδου λαμβάνει δύο κεντρικές μορφές σε διεθνές επίπεδο. Την κυβερνώσα της νέας σοσιαλδημοκρατίας-νέου αναθεωρητισμού (Σασούν, 2001) και τη ριζοσπαστική των κινημάτων κατά της παγκοσμιοποίησης (Κανελλόπουλος, 2020). Το εγχώριο 1989 ορίζεται από την εκλογική ήττα του ΠΑΣΟΚ και τον σχηματισμό της συγκυβέρνησης Ν.Δ.-Ενιαίου Συνασπισμού της Αριστεράς. Η κυβέρνηση αυτή στο πλαίσιο της λεγόμενης κάθαρσης θα κινήσει τη διαδικασία παραπομπής του Ανδρέα Παπανδρέου και υπουργών της κυβέρνησής του στο Ειδικό Δικαστήριο και θα χορηγήσει τηλεοπτικές άδειες στους ιδιώτες επιχειρηματίες. Θα χάσει πλήρως τον έλεγχο στα δημόσια οικονομικά ωθώντας στη δημοσιονομική κρίση που θα εκδηλωθεί στα τέλη της χρονιάς (Καρακούσης, 2005: 118-140, Τσοβόλας, 1994: 113-120).

Το ΠΑΣΟΚ εισέρχεται σε μια έντονα μεταβατική περίοδο η οποία λαμβάνει τη μορφή ενός διύσμου. Από τη μια χαρακτηρίζεται από την εκλογική συσπείρωση της λαϊκής του βάσης που έχει αναφορά στο πρόσωπο του Αν. Παπανδρέου και στις κυβερνητικές πολιτικές της περιόδου 1981-1985. Από την άλλη βρίσκεται η ηγετική γραφειοκρατία του κόμματος. Η ανάγκη τομής είναι κοινή συνείδηση. Η κατεύθυνση τόσο με ιδεολογικο-πολιτικούς όρους όσο και οργανωτικούς είναι εκείνη που επαναπροσδιορίζει τις σχέσεις μεταξύ προέδρου και ηγετικής ομάδας. Ο διύσμος αυτός εκδηλώνεται ως αμφισβήτηση προς τον Αν. Παπανδρέου στην 29η σύνοδο της Κ.Ε., τη λεγόμενη σύνοδο της Αναβύσσου/Αύγουστος 1989, στο 2ο συνέδριο Σεπτεμβρίου 1990 και στην 1η σύνοδο της Κ.Ε., τη λεγόμενη

ΑΠΕ

Ο Ανδρέας Παπανδρέου το 1995, πλαισιωμένος από στελέχη της κυβέρνησής του. Διακρίνονται Χυτήρης, Σπφουνάκης, Λαλιώτης, αλλά, εκ δεξιών του, και η Δήμητρα Λιάνη

σύνοδο στο Πεντελικό/Νοέμβριος 1990 (Ασημακόπουλος, 2017: 345-364).

Η κατεύθυνση του ΠΑΣΟΚ την περίοδο 1990-1993, με χαρακτηριστικές στιγμές την αθώωση του Ανδρέα Παπανδρέου στο Ειδικό Δικαστήριο και τις επαναληπτικές εκλογές στη Β' Αθηνών (1992) και ως αποτέλεσμα της πολιτικής πρακτικής της περιόδου αποτελεί συγχώνευση σε ένα ενιαίο σχήμα που χαρακτηρίζεται από αντινεοφιλελευθερισμό στο κοινωνικό-συνδικαλιστικό πεδίο (μαθητικές κινητοποιήσεις-πάλη ενάντια στις ιδιωτικοποιήσεις), δημοκρατικό πατριωτισμό στο ιδεολογικό/πολιτικό πεδίο (ιδίως λόγω Μακεδονικού) και εκσυγχρονισμό στο οικονομικό πεδίο.

Ως κυβέρνηση το ΠΑΣΟΚ την περίοδο 1993-1995 χαρακτηρίζεται ταυτόχρονα από τον στόχο της ένταξης της χώρας στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση, την επιτυχή διαχείριση της κρίσης δημόσιου χρέους, τη μάχη της δραχμής, τη διακοπή των ποινικών διώξεων των πολιτικών αντιπάλων, την ενίσχυση της μισθωτής εργασίας, την ίδρυση του ΑΣΕΠ, την επιτυχή διαχείριση του Μακεδονικού, το ενιαίο αμυντικό δόγμα Ελλάδας-Κύπρου και την προώθηση των ενταξιακών διαπραγματεύσεων της Κύπρου στην Ε.Ε., την αναγνώριση της 19ης Μαΐου ως ημέρας μνήμης της Γενοκτονίας των Ελλήνων του Πόντου και τη διεκδίκηση των γερμανικών επανορθώσεων.

Η φυσική απώλεια του Γιώργου Γεννηματά το 1994, ηγετικού στελέχους του κόμματος και σημείου ισορροπίας της γραφειοκρατίας, σε μια γραμμή παραδοσιακής μη μαρξιστικής σοσιαλδημοκρατίας σε μετάβαση, με αναφορές για ανάγκη εθνικής συνεννόησης και ταξικής συνεργασίας, θα εντείνει ακόμα περισσότερο την

Ο Κώστας Σημίτης με το πρώτο χαρτονόμισμα ευρώ ανά χείρας που μπήκε στην κυκλοφορία τον Ιανουάριο του 2002. Η ολοκλήρωση της διαδικασίας ένταξης της Ελλάδας στην ευρωζώνη επιτεύχθηκε επί πρωθυπουργίας του (1996-2004)

ήδη εξελισσόμενη από το 1989-1990 και μετά σχηματοποίηση των δύο ανταγωνιστικών μερίδων της κομματικής γραφειοκρατίας: τη λεγόμενη «προεδρική» και τη λεγόμενη «εκσυγχρονιστική», οι οποίες θα συγκρουστούν αρχικά για την πρωθυπουργία. Όλα αυτά σε συνθήκες υποχώρησης της σχετικής αυτονομίας του κόμματος λόγω κρατικοποίησης και τηλεκρατίας.

Μετά την παραίτηση του βαριά ασθενούντος Ανδρέα Παπανδρέου (Ιανουάριος 1996), στη διαδικασία της Κοινοβουλευτικής Ομάδας, από τον χώρο των «προεδρικών» θα κατέλθουν τρεις υποψήφιοι (Ακης Τσοχατζόπουλος, Γεράσιμος Αρσένης, Γιάννης Χαραλαμπίδης), στοιχείο που δείχνει την έλλειψη ιδεολογικο-πολιτικής και οργανωτικής συνοχής του συγκεκριμένου χώρου, έναντι των εκσυγχρονιστών με υποψήφιο τον Κώστα Σημίτη, ο οποίος και θα επικρατήσει.

Η εκσυγχρονιστή μερίδα της γραφειοκρατίας έχοντας την κυβέρνηση και τη διαχείριση του κράτους, την πλήρη υποστήριξη των ΜΜΕ, ηλεκτρονικών και έντυπων, τη γενικευμένη αίσθηση ότι με επικεφαλής τον Κώστα Σημίτη το ΠΑΣΟΚ κερδίζει τις εκλογές έναντι της Ν.Δ. του Μιλτιάδη Εβερτ, θα επικρατήσει στο 4ο συνέδριο του ΠΑΣΟΚ (Ιούνιος 1996), στη μάχη της διαδοχής του θανόντος Ανδρέα Παπανδρέου, έναντι του Ακη Τσοχατζόπουλου, που ηγήθηκε της παραδοσιακής μερίδας της γραφειοκρατίας (Ασημακόπουλος-Τάσσης, 2018).

Το εκσυγχρονιστικό ρεύμα συνιστά την ολοκλήρωση της διαδικασίας αστικοποίησης του ΠΑΣΟΚ λόγω της οργανικής κρατικοποίησής του. Γι' αυτό δεν ταλαντεύ-

εται εσωκομματικά, έχοντας συνοχή, σταθερή και ανοδική πορεία στη συγκυρία από το 1990 και μετά. Εχει κοινωνικές αναφορές στη συμμαχία μερίδων αστικής τάξης και τμημάτων της νέας μικροαστικής και ιδίως στον χώρο της εξασφαλισμένης μισθωτής εργασίας, της συνδικαλιστικής εργατικής αριστοκρατίας, τουλάχιστον μέχρι το 2000. Πρόκειται για έναν πολυσυλλεκτισμό υπό αστική ηγεμονία που θεσμοποιεί το «σύστημα καρτέλ» στο πλαίσιο ενός συγκλίνοντος δικομματισμού (Βερναρδάκης, 2011: 333-337), με τα χαρακτηριστικά εκείνου που είχε αναλύσει ο Νίκος Πουλιαντζάς ως εστία ενιαίου κόμματος (Πουλιαντζάς, 2001: 339).

Για το εκσυγχρονιστικό ρεύμα το ΠΑΣΟΚ δεν είναι ένα πατριωτικό/σοσιαλιστικό κίνημα με ευρωπαϊκή προοπτική, όπως ήταν η γραμμή Ανδρέα Παπανδρέου στο 2ο (1990) και στο 3ο (1994) συνέδριο. Αντίθετα είναι ένα ευρωπαϊκό σοσιαλδημοκρατικό κόμμα με εθνική προέλευση (Ασημακόπουλος, 2017: 367). Το εκσυγχρονιστικό ρεύμα αυτοκατανοείται ως «αντι-λαϊκιστικό» και «αντι-εθνικιστικό» (Κατσαμπέκης, 2018). Δεν θεωρεί ότι «η Ελλάδα ανήκει στη Δύση», αλλά ότι η «Ελλάδα είναι Δύση». Μια εκδοχή νέας σοσιαλδημοκρατίας (Συλλογικό, χχέ, Κατσούλης, 2002). Ένα ιδεολόγημα που οι πολιτικοί αντίπαλοι του «υπαρκτού εκσυγχρονισμού» θεωρούν ότι χαρακτηρίζεται από στοιχεία ενός μορφωτικού και πολιτικού επαρχιωτισμού, γι' αυτό και τον χαρακτηρίζουν «ψευτοεκσυγχρονισμό», φορέα μιας δανεικής ταυτότητας και όχι φορέα ενός πολιτικού σχεδίου και μιας ταυτότητας που να ανταποκρίνεται στις εθνικές και περιφερειακές συνθήκες, εκτιμώντας ότι θα μεταμορφώσει το ΠΑΣΟΚ σε κόμμα-παλιάτσο της ευρωπαϊκής σοσιαλδημοκρατίας (Χαραλαμπίδης, 2022 : 139).

Το κρίσιμο στοιχείο του μεταμορφισμού των σοσιαλιστικών κομμάτων αποδείχθηκε η διαχείριση του κράτους, που εξελίχθηκε σε κρατικοποίησή τους, σε μια συνθήκη μετάβασης από το εθνικρατικό στο υπερεθνικό μοντέλο καπιταλιστικής ανάπτυξης. Στην Ελλάδα, στον συμπυκνωμένο χρόνο μιας 15ετίας (1981-1996) είχαμε -με όρους ιστορικής εξέλιξης της ευρωπαϊκής σοσιαλδημοκρατίας (Ασημακόπουλος, 2022)- τη μετάβαση από την εξελικτική μαρξιστική στην παραδοσιακή μη μαρξιστική και στη συνέχεια στη νέα σοσιαλδημοκρατία. Μια εξέλιξη η οποία στην ευρωπαϊκή εμπειρία ολοκληρώθηκε σε χρονικό διάστημα δεκαετιών (1945-1990).

Ως κυβέρνηση, το ΠΑΣΟΚ της περιόδου 1996-2004 επιτυγχάνει την ένταξη της Ελλάδας στην ΟΝΕ (2000) και ολοκληρώνει τη διαδικασία ένταξης της Κύπρου στην Ε.Ε. (2003-2004). Η κυρίαρχη γραμμή για το μοντέλο ανάπτυξης του ελληνικού καπιταλισμού είναι μια νέα αθηνοκεντρική υπερσυσσώρευση, όπως καταγράφεται στην κατανομή εγχώριων και ευρωπαϊκών πόρων, κυρίως του Β' και Γ' Κοινοτικού Πλαισίου

Στήριξης. Επιτομή της διαδικασίας αυτής είναι η διοργάνωση των Ολυμπιακών Αγώνων «Αθήνα 2004». Ενα κράτος-πρωτεύουσα, με εγκατάλειψη της περιφερειακής ανάπτυξης, που αφ' ενός αποτελούσε μια θεμελιώδη ταυτότητα του ΠΑΣΟΚ και πιο πριν ακόμα από την περίοδο του ΠΑΚ, όπου υπήρχε η προβληματική της περιφέρειας, αφ' ετέρου αποκτούσε μια κεντρικότητα στο αναπτυξιακό πεδίο λόγω των γεωπολιτικών ανατροπών της δεκαετίας του '90.

Η ένταξη στο ευρώ συμβολίζει την επιτυχία της «Νέας Μεγάλης Ιδέας», η οποία θεμελιώνεται στην επίτευξη δημοσιονομικών και αντι-πληθωριστικών στόχων. Το κρίσιμο στοιχείο όμως είναι η διαρκής απο-παραγωγικοποίηση τόσο στο πεδίο των αγροτικών όσο και των βιομηχανικών προϊόντων, η αδυναμία μείωσης του δημόσιου χρέους, παρά την εμφανιζόμενη ανάπτυξη. Η αύξηση του ΑΕΠ κατά μέσο όρο 4% ετησίως την περίοδο 1996-2004 κατέγραφε κυρίως άνοδο της κατανάλωσης, των εισοδημάτων και όχι της παραγωγής ή της προσφοράς-επένδυσης.

Στο οικονομικο-κοινωνικό πεδίο το ΠΑΣΟΚ της περιόδου 1996-2004 είναι ο πολιτικός φορέας των καπιταλιστικών αναδιαρθρώσεων, της επέκτασης των ιδιωτικοποιήσεων, των ευέλικτων μορφών απασχόλησης, της απόπειρας «μεταρρύθμισης» στο ασφαλιστικό που συνάντησε μεγάλη αντίδραση από τα συνδικάτα, προκαλώντας εσωκομματική κρίση (Μάιος 2001) και τελικά εγκαταλείφθηκε (Σακελλαρόπουλος-Σωτήρης, 2004).

Η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ οργανώνει τη μαζική συμμετοχή στο Χρηματιστήριο την περίοδο 1999-2000, που οδηγεί σε αναδιανομή σε βάρος των πολλών (Βερναρδάκης, 2011: 38-53). Ετσι το ΠΑΣΟΚ μεταμορφώνεται σταδιακά σε κόμμα της διανομής και όχι της παραγωγής, σε κόμμα με προνομιακές σχέσεις με τα λεγόμενα δυναμικά μεσαία στρώματα, υποβαθμίζοντας τις αναφορές στα κοινωνικά στρώματα που συγκροτούσαν την Εθνική Λαϊκή Ενότητα και έδιναν πολιτική και εκλογική δυναμική στο ΠΑΣΟΚ. Η ελληνική κοινωνία καθοδηγείται από κοινωνικές ελίτ, ΜΜΕ, κόμματα, σ' ένα καταναλωτικό-αντιπαραγωγικό ήθος και ανάλογες διαχεόμενες πρακτικές. Η εξέλιξη αυτή καταγράφεται τόσο στον εκλογικό χάρτη του κόμματος, όπου το ΠΑΣΟΚ αποδυναμώνεται σταθερά στη Βόρεια Ελλάδα, στις αγροτικές περιοχές και στα λαϊκά προάστια, ενώ ενισχύεται στις αστικές περιοχές της Αθήνας (Κουστένης, 2018).

Στην εξωτερική πολιτική, αδυνατεί να προχωρήσει στην πολυεπίπεδη ανάδειξη-διεθνοποίηση του τουρκικού προβλήματος (αυτό αφορά και τα κινήματα), οδηγούμενο σε διαρκείς υποχωρήσεις (Ιμια 1996, Μαδρίτη 1997, Ελσίνκι 1999), παραμένοντας σε ένα πλαίσιο διαχείρισης ελληνοτουρκικών, χωρίς την ένταξή τους σ' ένα ευρωπαϊκό πλαίσιο, παρά τη σχετική ρητορεία. Προϊόν ακριβώς αυτής της ανεπάρκειας αποτέλεσε η

Η διαδοχή του Κώστα Σημίτη από τον Γιώργο Παπανδρέου στην ηγεσία του ΠΑΣΟΚ συνοδεύτηκε από μεγάλες αλλαγές στην ανθρωπογεωγραφία του κόμματος όπως και την καθιέρωση της εκλογής προέδρου με δημοψήφισμα και ανοικτό μπτρώ μελών, μια «καινοτομία» που υιοθετήθηκε στη συνέχεια από σχεδόν όλα τα κόμματα, με τις γνωστές απροσδόκητες συνέπειες

επαίσχυντη πράξη της παράδοσης του ηγέτη του κουρδικού εθνικοαπελευθερωτικού κινήματος Αμπντουλάχ Οτζαλάν στο τουρκικό κράτος (15.2.1999), ακυρώνοντας μεταξύ άλλων ένα θεμελιώδες ταυτοτικό στοιχείο του ΠΑΣΟΚ. Ακόμα η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ προετοιμάζει το σχέδιο Ανάν ως πρόταση επίλυσης του Κυπριακού (2002-2004), που συνιστά μια πλήρη αλλαγή στην προσέγγιση του ανδρείκου ΠΑΣΟΚ σε σχέση με το Κυπριακό.

Την περίοδο 1997-1999 εκδηλώνεται μια πρώτη αμφισβήτηση της ηγεμονίας του εκσυγχρονιστικού ΠΑΣΟΚ, με τις κοινωνικές κινητοποιήσεις της περιόδου, την παρουσία δύο ΠΑΣΟΚογενών κομματικών σχηματισμών (ΔΗΚΚΙ/Τσοβόλας, ΔΠΕ/Χαραλαμπίδης), τις εκλογικές αναμετρήσεις (δημοτικές 1998, ευρωεκλογές 1999). Η αμφισβήτηση αυτή θα απορροφηθεί (Βερναρδάκης, 2011: 58-60). Ωστόσο είναι η πρώτη ένδειξη πως η επικράτηση της εκσυγχρονιστικής τάσης δημιουργεί δυνάμεις απο-ευθυγράμμισης. Κάτι τέτοιο αντανάκλαται και στα κομματικά συνέδρια της περιόδου, 5ο (Μάρτιος 1999) και 6ο (Οκτώβριος 2001), όπου παρά την επικράτηση της κυβερνητικής-εκσυγχρονιστικής ομάδας, υπάρχει μια σταθερή παρουσία της εσωκομματικής αντιπολίτευσης από το 1/3 έως 1/4 του οργανωμένου κόμματος, η οποία ωστόσο οδηγείται σε πολυδιάσπαση λόγω αδυναμίας της εσωκομματικής ηγεσίας της να δώσει προοπτική. Χαρακτηριστικό της κομματικής οργάνωσης της περιόδου είναι η εργαλει-

Ο Ευάγγελος Βενιζέλος ηγήθηκε του ΠΑΣΟΚ (2012-2015) στην χειρότερη περίοδο του ιστορικού κύκλου του από εκλογική άποψη, όταν το ποσοστό του έπεσε στο 4,7%

οποίηση των θεματικών οργανώσεων και ο πλασματικός/εικονικός αριθμός των κομματικών μελών με εγγραφές μέσω τραπεζών. Ενδεικτικό της κατάστασης είναι ότι το 50% των μελών ήταν εικονικά (Βερναρδάκης, 2011: 267-269).

Σημαντικό πεδίο εσωκομματικής αντιπαράθεσης θα παραμείνει η Νεολαία ΠΑΣΟΚ, η οποία μαζικοποιείται την περίοδο 1990-1993 σε αντινεοφιλελεύθερη κατεύθυνση. Με την οργανωτική αυτονόμηση από το κόμμα (1ο συνέδριο, 1993), γίνεται το πεδίο όπου η εσωκομματική αντιπολίτευση καταφέρνει να έχει την πλειοψηφία μέχρι το 2001. Ωστόσο, η δυσκολία της να αυτονομηθεί από το κράτος, που εκδηλώθηκε με την καταψήφιση του ασυμβίβαστου (2ο συνέδριο, 1996), θα οξύνει την αδύναμη ιδεολογικο-πολιτική συγκρότηση και ανάπτυξη του χώρου, οδηγώντας σε κρίση και πολυδιάσπαση την πλειοψηφική τάση.

Η παράδοση της κομματικής ηγεσίας από τον Κώστα Σημίτη στον Γιώργο Παπανδρέου θα έχει τις ακόλουθες στιγμές. Αποπομπή-παραίτηση του Κώστα Λαλιώτη από τη θέση του γραμματέα της Κ.Ε. (Ιούνιος 2003), εκφραστή μιας παραδοσιακής κουλτούρας κόμματος, όπως εκδηλώθηκε με τη διαδικασία απογραφής-καταγραφής πραγματικών μελών και την εναντίωση στον βομβαρδισμό του Ιράκ Εκλογή Μιχάλη Χρυσοχοΐδη στη θέση του γραμματέα. Ανακοίνωση αλλαγής της κομματικής ηγεσίας με όρους τηλεοπτικού γεγονότος. Πραγματοποίηση ενός «μονοήμερου συνεδρίου-διαδικασί-

ας τροποποίησης του καταστατικού» (Φεβρουάριος 2004) όπου δικαίωμα λόγου είχαν μόνον ο γραμματέας, ο απερχόμενος και ο επερχόμενος πρόεδρος. Διοργάνωση δημοψηφίσματος για την ανάδειξη προέδρου με ανοιχτό μπτρώο μελών και φίλων.

Η περίοδος του Γ. Παπανδρέου σε επίπεδο κόμματος (2004-2009) θα είναι η πλέον συγκεντρωτική. Ο πρόεδρος είναι το ανώτατο όργανο του κόμματος. Η απ' ευθείας εκλογή από τη βάση θεσμοποιεί τον αρχηγικό χαρακτήρα του κόμματος, υπονομεύοντας τον ρόλο του κόμματος ως θεσμού διαμεσολάβησης και αντιπροσωπευσης. Ενδεικτική αυτής της τάσης είναι η κατάργηση της Νεολαίας του κόμματος με δήλωση του προέδρου (3.9.2005). Η Κ.Ε. μετονομάζεται σε Εθνικό Συμβούλιο, πολυάριθμο και κατά το ήμισυ με θεσμική και όχι κομματικά αντιπροσωπευτική εκπροσώπηση (Ελευθερίου-Τάσσης, 2013). Ταυτόχρονα το ΠΑΣΟΚ μετεξελισσεται ιδεολογικά υιοθετώντας ένα σοσιαλφιλελεύθερο μοντέλο που σηματοδοτεί την υποχώρηση της κοινωνιοκεντρικής διάστασης με κεντρικό πυλώνα το κοινωνικό κράτος και την απο-εμπορευματοποίηση των δημόσιων αγαθών υπέρ μιας ατομοκεντρικής θεώρησης με επίκεντρο τις μετα-υλιστικές αξίες (Πανταζόπουλος, 2006). Η γραμμή αυτή θα περάσει στα βασικά προγραμματικά κείμενα της περιόδου (7ο συνέδριο 2005, πρόταση συνταγματικής αναθεώρησης 2006, προγραμματικό συνέδριο 2007, 8ο συνέδριο 2008). Αυτή είναι -σε συνδυασμό με τον γεωπολιτικό ατλαντισμό- και η κεντρική κατεύθυνση της νέας σοσιαλδημοκρατίας σε διεθνές επίπεδο. Καθόλου τυχαία ο Γιώργος Παπανδρέου, εκφραστής αυτής της ατζέντας, θα γίνει πρόεδρος της Σοσιαλιστικής Διεθνούς (2006).

Η εσωκομματική πάλη τη συγκεκριμένη περίοδο θα λάβει δύο μορφές. Μία με κύρια έκφραση τη διαπάλη σε ηγετικό επίπεδο στο πλαίσιο μιας κομματικής μορφής όπου κυριαρχούν οι σχέσεις νομιμοποίησης του κράτους και η υφιστάμενη σχέση με εξω-κομματικούς δρώντες, όπως έχουν διαμορφωθεί από τη δεκαετία του '90 και μετά. Χαρακτηριστικό παράδειγμα, η εσωκομματική εκλογή μεταξύ Γιώργου Παπανδρέου-Ευάγγελου Βενιζέλου-Κώστα Σκανδαλίδη, αμέσως μετά την ήττα στις εκλογές του 2007 (Ελευθερίου & Τάσσης, 2013).

Ωστόσο, την ίδια στιγμή υπάρχει η έκφραση της κοινωνικής εσωκομματικής αντιπολίτευσης όπου η διάχυτη αριστερή πτέρυγα αντιτίθεται στη θέση του Γ. Παπανδρέου υπέρ της αναθεώρησης του άρθρου 16 του Συντάγματος. Θα συγκροτηθεί με όρους κινηματικούς η Πρωτοβουλία μελών ΠΑΣΟΚ ενάντια στην αναθεώρηση του άρθρου 16 (Ασημακόπουλος, 2024β) και τελικά η κομματική ηγεσία θα υποχωρήσει. Σημαντική κομματική στιγμή αυτής τη διαπάλης είναι το συνέδριο επανίδρυσης της Νεολαίας ΠΑΣΟΚ (Απρίλιος 2007). Στην ίδια κατεύθυνση και ως συνέχεια της πάλης ενά-

ντια στην απόπειρα κοινωνικο-ασφαλιστικής «μεταρρύθμισης» το 2001, όπως διαπερνά τον οργανωμένο συνδικαλιστικό βραχίονα του ΠΑΣΟΚ, ιδίως στον χώρο της ΑΔΕΔΥ/ΠΑΣΚ-Δ.Υ., αρχίζει να διαμορφώνεται μια αριστερή προβληματική με έμφαση στα κοινωνικά-εργασιακά ζητήματα (Μητρόπουλος, 2008). Αυτές οι κατευθύνσεις τονίζουν τα κενά που έχει αφήσει η σοσιαλφιλελεύθερη κίνηση της ηγεσίας που καθορίζεται από τις σχέσεις νομιμοποίησης απέναντι σε μια σοσιαλδημοκρατική με όρους σχέσης εκπροσώπησης παράδοσης. Η κρατικοποίηση του κόμματος έχει αποκόψει τη γραφειοκρατία του από τις κοινωνικές διεργασίες, τις σχέσεις εκπροσώπησης, γι' αυτό και η αριστερή διαφωνία λαμβάνει περισσότερο διάχυτα χαρακτηριστικά σε επίπεδο βάσης.

Το ΠΑΣΟΚ των «μνημονίων»: Το «μετα-ηγεμονικό» κόμμα

Το 2010-2012 η οικονομική κρίση, η μνημονιακή διαχείριση και η συνεργασία με τη Ν.Δ. και τον ΛΑΟΣ που ακολούθησε θα οδηγήσουν στην εκδήλωση κυοφορούμενης κρίσης εκπροσώπησης και στην εκλογική κατάρρευση του ΠΑΣΟΚ στις διπλές εκλογές του 2012. Η αλλαγή της κομματικής ηγεσίας από τον Γιώργο Παπανδρέου στον Ευάγγελο Βενιζέλο, ενώ αποκλείονται άλλες υποψηφιότητες για την ηγεσία του κόμματος, είναι χαρακτηριστική της μειωμένης κοινωνικής αναφοράς της κρατικοποιημένης κομματικής γραφειοκρατίας (Ελευθερίου-Τάσσης, 2022). Η αριστερή διαφωνία εντός ΠΑΣΟΚ (Νέος Αγωνιστής, ΠΑΣΚ-Δ.Υ. και συνδικαλιστικές ομοσπονδίες, οργανώσεις ΠΑΣΠ, μεμονωμένα μέλη Εθνικού Συμβουλίου, λίγοι βουλευτές, μέλη-στελέχη χωρίς διασύνδεση), σε αλληλεπίδραση με το διογκούμενο αντιμνημονιακό ρεύμα, θα λάβει αρχικά τη μορφή της εκλογικής συνεργασίας με τμήματα του ΣΥΝ/ΣΥΡΙΖΑ, ιδίως με τη συγκρότηση του αυτοδιοικητικού σχήματος «Αττική Συνεργασία-Οχι στο Μνημόνιο» με επικεφαλής τον Αλέξη Μητρόπουλο, στις δημοτικές-περιφερειακές εκλογές του 2010 (Ασημακόπουλος, 2012). Στη συνέχεια και με την άνοδο του αντιμνημονιακού κινήματος (πλατείες, απεργίες, 28η Οκτωβρίου, 2ο Μνημόνιο) θα συγκροτηθεί ο ΣΥΡΙΖΑ-Ενωτικό Κοινωνικό Μέτωπο, που θα καταλάβει τη θέση της αξιωματικής αντιπολίτευσης στις εκλογές του 2012.

Η νέα ηγεσία υπό τον Ευάγγ. Βενιζέλο θα θεωρητικοποιήσει τη στροφή του κόμματος προς το Κέντρο στο 9ο συνέδριο το 2013, το λεγόμενο και συντακτικό (Ασημακόπουλος-Τάσσης, 2018). Ως αποτέλεσμα της υπαρκτής κρίσης του κόμματος, το ΠΑΣΟΚ θα επιχειρήσει να τροποποιήσει το όνομά του, επιχειρώντας συμμαχίες με κεντρώα σχήματα, είτε φιλελεύθερης απόχρωσης είτε με προέλευση από την ανανεωτική Αριστερά. Το 2014 θα συμμετάσχει στις εκλογικές αναμετρήσεις

Η Φώφη Γεννηματά (1964-2021) ανέλαβε το δύσκολο έργο της απαλλαγής του ΠΑΣΟΚ από το μνημονιακό στίγμα

με την επωνυμία ΕΛΙΑ-Δημοκρατική Παράταξη. Η γραφειοκρατία του ΠΑΣΟΚ είχε τέτοια ιδεολογικο-πολιτική και οργανωτική (κρατικοποιημένη) συνοχή που ακόμα και την περίοδο του Μνημονίου, που το ΠΑΣΟΚ οδηγήθηκε σε απότομη εκλογική συρρίκνωση, η γραφειοκρατία του δεν διασπάστηκε, παρά τη μαζική αποχώρηση εκατοντάδων χιλιάδων μελών και ψηφοφόρων του. Η αποχώρηση του Γ. Παπανδρέου τον Ιανουάριο 2015, τον οποίο θα ακολουθήσουν πολλά μέλη της γραφειοκρατίας, και η συγκρότηση του ΚΙΔΗΣΟ δεν ήταν προϊόντα κοινωνικών διεργασιών, αλλά ετεροχρονισμένα επεισόδια της διαπάλης σε επίπεδο ηγετικής ομάδας από το 2007 (Ασημακόπουλος, 2017).

Μετά την εκλογική συντριβή του Ιανουαρίου 2015, το ΠΑΣΟΚ θα αλλάξει ηγεσία και επικεφαλής από τον Ιούνιο 2015 θα τεθεί η Φώφη Γεννηματά, επικρατώντας του Ανδρέα Λοβέρδου, σημειώνοντας μικρή εκλογική άνοδο στις εκλογές του Σεπτεμβρίου 2015 ως Δημοκρατική Συμπαράταξη.

Ακολουθούν η επανένταξη του ΚΙΔΗΣΟ, η διατήρηση του συμμαχικού χαρακτήρα του σχήματος λαμβάνοντας την επωνυμία Κίνημα Αλλαγής και η ανοιχτή διαδικασία εκλογής τον Νοέμβριο 2017, όπου η Φ. Γεννηματά επικράτησε με βασικό διεκδικητή τον Νίκο Ανδρουλάκη (Ελευθερίου-Τάσσης, 2022).

Εν τέλει το ΠΑΣΟΚ υπό την ηγεσία της Φώφης Γεννηματά (Ιούνιος 2015-Οκτώβριος 2021) επιτυγχάνει την ανάσχεση της πτωτικής πορείας. Η εξέλιξη αυτή οφείλεται α) στη μνημονιακή στροφή του ΣΥΡΙΖΑ από το β' εξάμηνο του 2015, β) στην αδυναμία του ΣΥΡΙΖΑ να συγκροτηθεί πολιτικο-οργανωτικά ως μαζικό κόμμα, να αποκτήσει δηλαδή στοιχεία γείωσης σε σχέση

Ο Νίκος Ανδρουλάκης κλείνει τον μέχρι τώρα κύκλο των ηγετών του ΠΑΣΟΚ, αντιμέτωπος με μια ακόμη πρόκληση προσφυγής στη βάση του κόμματός του

με το κοινωνικό-εκλογικό μπλοκ. Έτσι άφησε χώρο στο ΠΑΣΟΚ να διατηρήσει το πολιτικο-οργανωτικό του δίκτυο στους μαζικούς χώρους (Αυτοδιοίκηση, συνδικάτα, επαγγελματικούς-επιστημονικούς συλλόγους, επιμελητήρια), γ) στη μόχλευση του «κοινωνικού προσώπου του ΠΑΣΟΚ» μέσα από την ταύτιση του ονόματος «Γεννηματά» με στιγμές της οικοδόμησης του κοινωνικού κράτους στην Ελλάδα της δεκαετίας του '80, δ) στην καταψήφιση της Συμφωνίας των Πρεσπών τον Ιούνιο του 2018 κόντρα στη θέση όλων των υπόλοιπων συνιστωσών αναμοχλεύοντας την παράδοση του κόμματος/δημοκρατικής παράταξης στο Μακεδονικό.

Ο θάνατος της Φ. Γεννηματά και η εκλογή του Νίκου Ανδρουλάκη στην ηγεσία του ΠΑΣΟΚ-Κινήματος Αλλαγής τον Δεκέμβριο 2021 συμπυκνώθηκε σε τρεις λέξεις-συνθήματα, σε σχέση με τους άλλους δύο διεκδικητές της κοινοτικής ηγεσίας (Γ. Παπανδρέου-Αν. Λοβέρδος): Ενότητα-Αυτονομία-Ανανέωση.

Ο Ν. Ανδρουλάκης αποτελεί έκφραση του υπαρκτού πολιτικο-οργανωτικού δικτύου του ΠΑΣΟΚ και των σημείων αντοχής που αυτό επέδειξε στην κρίση. Είναι γέννημα-θρέμμα της κοινοτικής οργάνωσης, από τη Νεολαία στο κόμμα, σε όλα τα στάδια της κοινοτικής ιεραρχίας. Η πορεία του αντανάκλα την ισχυροποίηση της ομάδας του στον μηχανισμό του κόμματος με αποκορύφωμα την εκλογή του ως γραμματέα του Εθνικού Συμβουλίου μετά το 9ο συνέδριο 2013 κόντρα στην ηγεσία του Ευάγγ. Βενιζέλου (Ελευθερίου-Τάσσης, 2022). Μάλιστα η εκλογή του ως ευρωβουλευτή

το 2014 με σταυρό από όλη την επικράτεια καταδεικνύει τη μαζικότητα της οργανωτικής του δομής έστω και σε συνθήκες κοινοτικής υποχώρησης και παρακμής.

Ο ίδιος είναι φορέας κοινοτικότητας, δηλαδή της κοινοτικής κουλτούρας όπως αυτή είχε διαμορφωθεί από τα μέσα της δεκαετίας του '90 και μετά, με κυρίαρχο στοιχείο τον «οργανωτισμό». Ωστόσο, ο «οργανωτισμός» χωρίς να εκφράζει μια ξεκάθαρη ιδεολογική ταυτότητα έχει περιορισμένο πεδίο ανάπτυξης ιδίως όταν αναφερόμαστε στην κεντρική πολιτική.

Έτσι υιοθετώντας τη λογική της αυτοδικαίωσης στη μνημονιακή επιλογή του 2010-2012, τη σταθερή άρνηση κριτικού αναστοχασμού της πορείας του κόμματος από το 1996 τουλάχιστον, αναπαράγοντας το ενιαίο γραφειοκρατικό αφήγημα, απόρροια μιας διαδρομής μεν, παραγνωρίζοντας δε τη διαμορφωθείσα συνθήκη που επιβάλλει μεγάλες υπερβάσεις, οδηγεί στην αδυναμία ανάπτυξης ενός σύγχρονου λόγου ιδίως στα κοινωνικά ζητήματα, περιορίζοντας την πολιτική και εκλογική δυναμική του ΠΑΣΟΚ.

Η κεντρική γραμμή της αυτοδικαίωσης και της αδυναμίας σύνδεσης με σύγχρονα ρεύματα ούτε τη διαδρομή στελεχών προς τα δεξιά αποφεύγει ούτε και τη συγκρότηση άλλου κόμματος (Λοβέρδος-Δημοκράτες), αδυνατίζοντας ταυτόχρονα θετικές κινήσεις, που αντανάκλουν δυνατότητες που έχει ο χώρος, όπως η πρόσφατη πρωτοβουλία να ενεργοποιηθούν οι εκπροσωπήσεις της χώρας στη διεθνή κοινότητα για να καθιερωθεί η «Παγκόσμια Ημέρα για την Ελληνική Γλώσσα» (Λαλιώτης, 2024).

Η κεντρική γραμμή οδηγεί στη διαφαινόμενη αδυναμία ανατροπής της σχέσης στο κεντροαριστερό πολιτικό φάσμα, παρά την εκλογική κατάρρευση και διάσπαση του ΣΥΡΙΖΑ το 2023. Διαμορφώνονται έτσι μια «καχεκτική ισορροπία» στον χώρο της Κεντροαριστεράς και συνθήκες ιδεολογικο-πολιτικής ηγεμονίας της Ν.Δ., η οποία ενισχύοντας την πολυσυλλεκτική στρατηγική της κινείται με όρους δόμησης πολιτικού συστήματος κυρίαρχου κόμματος (Ασημακόπουλος, 2024α).

Συμπέρασμα

Τα κόμματα πρέπει να αντιμετωπίζουν θαρρετά, με «μνήμη και αλήθεια» την ιστορία τους (Χαραλαμπίδης, 2012: 58). Για να έχουν μέλλον, προοπτική, σε σχέση με τον τόπο, το κοινό καλό. Η Ελλάδα, 50 χρόνια μετά τη Μεταπολίτευση, αντιμετωπίζει υπαρξιακού χαρακτήρα προβλήματα, ενώ είχε πολλές άλλες δυνατότητες. Τα πλέον κρίσιμα είναι το εθνικό, το παραγωγικό/ανάπτυξιακό, το κοινωνικό, το δημογραφικό. Στην ενότητά τους. Σε μια συγκυρία μεγάλης γεωπολιτικής κινητικότητας και ανατροπών στην παραγωγική διαδικασία. Ένας απολογισμός είναι ότι σ' αυτά τα πεδία το «σύστημα χώρα», θεσμοί και κινήματα, ηττήθηκε. Όπως είχε

πτηθεί και το 1989. Αυτή ήταν η ήττα του 2010 και η σημερινή «κανονικότητα». Τα κόμματα αναμετρώνται με τα πραγματικά ζητήματα. Εκεί κρίνονται από την Ιστορία, τα περίφημα ραντεβού μαζί της και όχι από τα εφήμερα άγχη των στελεχών, τους καριερισμούς και την αυτοδικαίωση των γραφειοκρατιών τους που αποδείχθηκαν αδύναμες.

● ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ασπμακόπουλος, Βασίλης (2024 α), «ΣΥΡΙΖΑ και ΠΑΣΟΚ: Από την ηγεμονία της δημοκρατικής παράταξης στη διαμόρφωση μιας καχεκτικής ισορροπίας», Συλλογικό, 1974-2024, Μεταπολίτευση 50 χρόνια: Η Αριστερά των αγώνων, της αγωνίας και των διασπάσεων, «Εφημερίδα των Συντακτών», 3/5.

Ασπμακόπουλος, Βασίλης (2024 β), Ιδιωτικά Πανεπιστήμια: Πώς τορπιλίστηκε η αναθεώρηση του άρθρου 16 το 2006-07, στο <https://slpress.gr/politiki/idiotika-panepistimia-postorpilistike-i-anatheorisi-tou-arthrou-16-to-2006-7/>, πρόσβαση στις 24.5.2024.

Ασπμακόπουλος, Βασίλης (2022), «Στοιχεία της ιστορικής εξέλιξης της ευρωπαϊκής σοσιαλδημοκρατίας», στο Χ. Τάσσης, Σοσιαλισμός και πολιτική εξουσία σήμερα, Αθήνα, Διόνικος.

Ασπμακόπουλος, Βασίλης (2017), Πρώτη Φορά Αριστερά. Αντιθέσεις, αντιφάσεις, εσωτερικές συγκρούσεις στο ΠΑΣΟΚ την περίοδο 1974-1990 και οι βάσεις του πολιτικού μεταμορφισμού του, Αθήνα, Α.Ρ. Publications.

Ασπμακόπουλος, Βασίλης (2012), «Στοιχεία γύρω από το ζήτημα της εσωκομματικής πάλης στο ΠΑΣΟΚ, της αριστερής πτέρυγας στο κόμμα και της συγκρότησης του σοσιαλιστικού χώρου», στο Συλλογικό, Νέος Αγωνιστής: Εξοδος, στον δρόμο για τη Λαϊκή Μεταπολίτευση, Αθήνα, Τετράδια/Στοχαστής.

Ασπμακόπουλος, Βασίλης και Τάσσης, Χρυσάνθος (2018), «ΠΑΣΟΚ: Σταθμοί και όρια στη διαμόρφωση και εξέλιξη του Πανελληνίου Σοσιαλιστικού Κινήματος (1974-2018)», στο Β. Ασπμακόπουλος και Χ. Τάσσης ΠΑΣΟΚ 1974-2018: Πολιτική Οργάνωση-Ιδεολογικές Μετατοπίσεις-Κυβερνητικές Πολιτικές, Αθήνα, Gutenberg.

Βερναρδάκης, Χριστόφορος (2011), Πολιτικά κόμματα, εκλογές και κομματικό σύστημα. Οι μετασχηματισμοί της πολιτικής αντιπροσώπευσης, 1990-2010, Αθήνα, Σάκκουλα Α.Ε.

Βερναρδάκης, Χριστόφορος και Μαυρή, Γιάννης (1988), «Πάλι των τάξεων και κόμματα 1985-1987. Η κρίση εκπροσώπησης σε εξέλιξη», Θέσεις τχ 22ο.

Ελευθερίου, Κώστας και Τάσσης, Χρυσάνθος (2022), «Από την "πασοκοποίηση" στην "απο-πασοκοποίηση": Η (τριπλή) ρήξη του ΠΑΣΟΚ με την πολιτική του παράδοση (2012-2020), Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, τχ. 158ο.

Ελευθερίου, Κώστας και Τάσσης, Χρυσάνθος (2013), ΠΑΣΟΚ: Η άνοδος και η πτώση (;) ενός ηγεμονικού κόμματος, Σάββαλας, Αθήνα.

Κανελλόπουλος, Κώστας (2020), Ζητήματα θεωρίας των κοινωνικών κινήσεων στην εποχή της παγκοσμιοποίησης, Αθήνα, Κουκκίδα.

Καρακούσης, Αντώνης (2006), Μετέωρη χώρα, Αθήνα, Εστία.

Κατσαμπέκης, Γιώργος (2018), «Ο πολιτικός λόγος του "εκσυγχρονισμού"», στο Β. Ασπμακόπουλος και Χ. Τάσσης, ΠΑΣΟΚ 1974-2018: Πολιτική Οργάνωση-Ιδεολογικές Μετατοπίσεις-Κυβερνητικές Πολιτικές, Αθήνα, Gutenberg.

Κατσούλης, Ηλίας [επιμέλεια] (2002), Νέα Σοσιαλδημοκρατία, Αθήνα, Ι. Σιδέρης.

Κουστένης, Παναγιώτης (2018), Στο λυκόφως (;) του πράσινου ήλιου: Συγκρότηση και μετεξέλιξη της εκλογικής βάσης του ΠΑΣΟΚ (1974-2015), στο Β. Ασπμακόπουλος και Χ. Τάσσης, ΠΑΣΟΚ

1974-2018: Πολιτική Οργάνωση-Ιδεολογικές Μετατοπίσεις-Κυβερνητικές Πολιτικές, Αθήνα, Gutenberg.

Λαλιώτης, Κώστας (2024), «Για την πρωτοβουλία του ΠΑΣΟΚ να καθιερωθεί η Παγκόσμια Ημέρα για την Ελληνική Γλώσσα», «Η Ναυτεμπορική», 19/5, στο <https://www.naftemporiki.gr/society/1665313/o-k-laliotis-gia-tin-protovoylia-toy-pasok-na-kathierothei-i-pagkosmia-imer-a-gia-tin-elliniki-glossa/>, πρόσβαση στις 24-5-2024.

Μαυρή, Γιάννης (2014) «Οι εκλογές του 1985. Το απόγειο της εκλογικής-κοινωνικής και η πρώιμη ήττα του νεοφιλελευθериσμού», «Εφημερίδα των Συντακτών», 25/7.

Μητρόπουλος, Αλέξης (2008), Το τέλος του κοινωνικού κράτους; Αθήνα, Λιβάνης.

Πανατζόπουλος, Ανδρέας (2006), Με τους πολίτες κατά του λαού, Αθήνα, Εστία.

Παπαγιαννόπουλος, Γιώργος (1989), Η σκοτεινή πλευρά του ήλιου, Αθήνα, Οδυσσέας.

Παπανδρέου, Ανδρέας (1988), Το ΠΑΣΟΚ μπροστά στο παρόν και το μέλλον της Ελλάδας, Αθήνα, ΠΑΣΟΚ.

Παπανδρέου, Ανδρέας (1984), Εισήγηση στο 1ο συνέδριο ΠΑΣΟΚ, Αθήνα, ΚΕΜΕΔΙΑ.

Παπανδρέου, Ανδρέας (x.x.έ) Λόγοι πρωθυπουργού, 1981-1982, Αθήνα, ΓΓΤΠ.

Παπανδρέου, Ανδρέας (1977), Μετάβαση στον σοσιαλισμό. Προβλήματα και στρατηγική για το ελληνικό κίνημα, Αθήνα, Αιχμή. ΠΑΣΟΚ (1987), 22η Σύνοδος Κ.Ε., Σοσιαλιστική Θεωρία και Πράξη, τχ. 3ο.

ΠΑΣΟΚ (1986), 2η Ειδική Σύνοδος Κ.Ε. (Σύνοδος Χαλκίδας), Σοσιαλιστική Θεωρία και Πράξη, τχ. 2ο.

ΠΑΣΟΚ (1982), 9η Σύνοδος Κ.Ε., ΛΑΟΣ-ΠΑΣΟΚ στον δρόμο της Αλλαγής, Αθήνα, ΚΕΜΕΔΙΑ.

ΠΑΣΟΚ (1979), 5η Σύνοδος Κ.Ε., Για μια πρωτοπόρα μαζική οργάνωση, Αθήνα, ΚΕΜΕΔΙΑ.

ΠΑΣΟΚ (1978), 2η Σύνοδος Κ.Ε., Εθνική Λαϊκή Ενότητα-Ανοιχτή Δημοκρατική Δράση, Αθήνα, ΚΕΜΕΔΙΑ.

Πουλιαντζής, Νίκος (2001), Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός, Αθήνα, Θεμέλιο.

Σακελλαρόπουλος, Σπύρος (2001), Η Ελλάδα στη Μεταπολίτευση, Αθήνα, Λιβάνης.

Σακελλαρόπουλος, Σπύρος και Σωτήρης, Παναγιώτης (2004), Αναδιάρθρωση & Εκσυγχρονισμός, εκδ. Αθήνα, Παπαζήση

Σαρούνη, Ντόναλντ (2001), Εκατό χρόνια σοσιαλισμού, τ. 2ος, Αθήνα, Καστανιώτης.

Σημίτης, Κώστας [Εισαγωγή] (1989), Η πολιτική της οικονομικής σταθεροποίησης, Αθήνα, Γνώση.

Σπουρδαλάκης, Μιχάλης (1988), ΠΑΣΟΚ, Δομή, Εσωκομματικές κρίσεις και συγκέντρωση εξουσίας, Αθήνα, Εξάντας.

Συλλογικό (xché), Κ. Σημίτης, Λ. Ζοσπέν, Τ. Μπλερ, Μ. Ντ' Αλέμα, Γ. Σρέντερ, Η Ευρωπαϊκή Αριστερά στην εξουσία, (Κ. Σκανδαλίδης-εισαγωγή), Αθήνα.

Τάσσης, Χρυσάνθος (2018), «Το θεωρητικό σχήμα του ΠΑΣΟΚ: Θεωρία της εξάρτησης, ριζοσπαστικός προσανατολισμός με σοσιαλιστική προοπτική», στο Β. Ασπμακόπουλος και Χ. Τάσσης, ΠΑΣΟΚ 1974-2018: Πολιτική Οργάνωση-Ιδεολογικές Μετατοπίσεις-Κυβερνητικές Πολιτικές, Αθήνα, Gutenberg.

Τσοβόλας, Δημήτρης (1994), Οι δρόμοι της ευθύνης, Αθήνα, Κάκτος.

Χαραλαμπίδης, Μιχάλης (2022), Η δολοφονία της πολιτικής, Αθήνα, Στράβων.

Χαραλαμπίδης, Μιχάλης (2021), Το Νέο Ανατολικό Ζήτημα-Το Τουρκικό Πρόβλημα-Η Ανθρωπιστική Ελλάδα, Αθήνα, Στράβων.

Χαραλαμπίδης, Μιχάλης (2012), Ελληνική Πολιτική Παιδεία, Αθήνα, Στράβων.

Ο Ανδρέας Παπανδρέου με τον πρωθυπουργό της Σουηδίας Ούλοφ Πάλμε. Βάσει της ανάλυσης του ιδρυτή του ΠΑΣΟΚ για τον διπολικό κόσμο (ΗΠΑ - ΕΣΣΔ) που διαμορφώθηκε στη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου, αλλά και της σχετικής υποχώρησης του κινήματος των Αδεσμεύτων, ο Παπανδρέου επιδίωξε συμμαχίες εντός και εκτός Ευρώπης, με στόχο τη διαμόρφωση ενός εναλλακτικού τρίτου πόλου

Η εξωτερική πολιτική του ΠΑΣΟΚ 1981-2009

• Του **Σωτήρη Ρούσσου**,

καθηγητή Διεθνών Σχέσεων και Θρησκειάς στη Μέση Ανατολή και τη Μεσόγειο στο Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Η Ελλάδα αντιμετώπιζε από το 1974 το οξύμωρο σχήμα του επιθετικού αναθεωρητισμού ενός συμμαχικού κράτους, της Τουρκίας. Η στρατηγική αντιμετώπισης της τουρκικής απειλής ήταν αυτή της «τριγωνικής» σχέσης Ελλάδας, Τουρκίας και ΗΠΑ. Σύμφωνα με αυτή τη στρατηγική, κάθε κρίση μεταξύ της Αγκυρας και της Αθήνας είχε επιπτώσεις στη σχέση τους με την Ουάσινγκτον και πολλές φορές Ελλάδα και Τουρκία βρίσκονταν σε έναν ανταγωνισμό επιρροής στα αμερικανικά

κέντρα αποφάσεων. Σε αυτή την τριγωνική σχέση η Αμερική ήταν ο αποκλειστικός επιδιαιτητής των ελληνοτουρκικών διαφορών, ιδιαίτερα μάλιστα σε καιρούς κρίσης. Οι δύο χώρες χρησιμοποιούσαν τα εκατέρωθεν γεωπολιτικά πλεονεκτήματά τους για να εξασφαλίσουν την ευμενή προς τα συμφέροντά τους στάση των ΗΠΑ.

Την ίδια στιγμή η Ελλάδα εντάσσεται το 1981 στην Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα ξεκινώντας μια δύσκολη ενσωμάτωση της οικονομίας και του κράτους σε ένα σύνολο κανόνων και διαδικασιών που έχουν σχεδι-

αστεί για να ικανοποιήσουν τις ανάγκες των αναπτυσσόμενων καπιταλιστικών κρατών του ευρωπαϊκού Βορρά. Η ένταξη αυτή ενσωματώνει ακόμη περισσότερο την Ελλάδα στο δυτικό στρατόπεδο, απομακρύνοντάς την από το γεωπολιτικό και οικονομικό περιβάλλον της Ανατολικής Μεσογείου.

Ο ρόλος του Ανδρέα Παπανδρέου στη διαμόρφωση της εξωτερικής πολιτικής του ΠΑΣΟΚ

Ο Ανδρέας Παπανδρέου ήταν ουσιαστικά ο μοναδικός διαμορφωτής της εξωτερικής πολιτικής κατά την περίοδο 1981-1989 και απολάμβανε έναν πολύ μεγάλο βαθμό αυτονομίας. Η χαρισματική σχέση με την οργάνωση αλλά και τα λαϊκά ερείσματα του ΠΑΣΟΚ τού έδινε τη δυνατότητα να εξισορροπεί τα αιτήματα και τους περιορισμούς που έθετε το διεθνές περιβάλλον και τα αιτήματα που έθεταν οι προγραμματικές δεσμεύσεις του ΠΑΣΟΚ και η ιστορική εμπειρία των στρωμάτων που εκπροσωπούσε. Στη χάραξη εξωτερικής πολιτικής δεν υπήρχαν ισχυρά θεσμικά πλαίσια που να περιορίζουν την εκτελεστική εξουσία (υπηρεσιακός υφυπουργός, ισχυρή διπλωματική υπηρεσία, μόνιμες επιτροπές της Βουλής κ.λπ.). Από την άλλη πλευρά, έχει υποστηριχθεί ότι τα μικροαστικά στρώματα που επέβαλαν την ηγεμονία τους στο σχήμα της Εθνικής Λαϊκής Ενότητας του ΠΑΣΟΚ αν και θέλγονταν από τον ριζοσπαστικό προγραμματικό λόγο δεν επιθυμούσαν σημαντικές αναταράξεις και το πιθανό υψηλό κοινωνικό κόστος από ριζοσπαστικές επιλογές όπως η αποχώρηση από τις ευρωατλαντικές συμμαχίες. Η κομματική γραφειοκρατία που παρήχθη από αυτή την ηγεμονία θα προχωρήσει στη διάσπαση των βραχυπρόθεσμων από τους μακροπρόθεσμους στόχους δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στους πρώτους.

Ο Αν. Παπανδρέου ασκούσε ο ίδιος την εξωτερική και αμυντική πολιτική αναλαμβάνοντας στην αρχή ο ίδιος το υπουργείο Αμυνας και τοποθετώντας επικεφαλής του υπουργείου Εξωτερικών πολιτικά στελέχη της απολύτου εμπιστοσύνης του που δεν είχαν όμως σημαντική πολιτική ή οργανωτική επιρροή στο κόμμα. Ακόμη και μετά τη θεσμοθέτηση του Κυβερνητικού Συμβουλίου Εξωτερικών και Αμυνας (ΚΥΣΕΑ) το 1986 η εξωτερική πολιτική χαρασσόταν από μια μικρή ομάδα συμβούλων στο Γραφείο του Πρωθυπουργού ή στο υπουργείο Εξωτερικών σε άμεση σύνδεση με τον πρωθυπουργό και χωρίς θεσμική σχέση με την ιεραρχία του υπουργείου.

Η στρατηγική σκέψη του Αν. Παπανδρέου βασίζεται στην ανάλυση ότι σε ένα διπολικό διεθνές σύστημα, όπως αυτό του Ψυχρού Πολέμου, εξίσου αν όχι περισσότερο σημαντική με την αντίθεση Δύση-Ανατολή είναι η αντίθεση Βορράς-Νότος, η οποία τέμνει και τα ψυχροπολεμικά στρατόπεδα. Η θεωρητική βάση αυτής

της ανάλυσης είναι η αντίληψη για το παγκόσμιο σύστημα και την αντίθεση μητρόπολης-περιφέρειας που αναπτύσσεται σε νεομαρξιστικούς κύκλους των αγγλοσαξονικών πανεπιστημίων. Ουσιαστικά πρόκειται για την έννοια του πολυκεντρισμού που αποκτά κυρίαρχο ρόλο στη στρατηγική του ΠΑΣΟΚ στην εξωτερική πολιτική.

Ένα τέτοιο διεθνές σύστημα χαρακτηρίζεται από την ύπαρξη δύο υπερδυνάμεων που περιβάλλονται από μικρότερες δυνάμεις που ανήκουν στον συνασπισμό τους και αδέσμευτων κρατών, καθώς επίσης και από υπερεθνικούς δρώντες. Κάποιοι από αυτούς τους υπερεθνικούς δρώντες είναι υποσύνολα των συνασπισμών (NATO, ΕΟΚ, CENTO, Σύμφωνο Βαρσοβίας, ΚΟΜΕΚΟΝ κ.λπ.) και κάποιοι είναι παγκόσμιοι όπως ο ΟΗΕ. Η σταθερότητα και η λειτουργία του συστήματος βασίζονται στην αλληλεπίδραση μεταξύ των υπερδυνάμεων, των συνασπισμένων υπό αυτές κρατών, των αδέσμευτων και των υπερεθνικών δρώντων.

Με βάση αυτή την πραγματικότητα, ο Ανδρέας Παπανδρέου θεωρούσε ότι εφόσον η παραμονή της Ελλάδας στο NATO και την ΕΟΚ δεν τίθεται σε αμφισβήτηση, η εξωτερική πολιτική δεν θα πρέπει να αφομοιωθεί από τα προτάγματα και την πολιτική γραμμή των δύο αυτών θεσμών αλλά να τους αντιμετωπίσει ως πεδίο συνεχούς διεκδίκησης. Για να επιτύχει αυτή τη συνεχή διεκδίκηση. Παρά το γεγονός ότι ο πολυκεντρισμός δεν απέδιδε σωστά την πραγματικότητα του διεθνούς συστήματος στη δεκαετία του 1980, λόγω κυρίως της υποχώρησης των Αδεσμεύτων, εν τούτοις επανέφερε την Ελλάδα στο διεθνές προσκήνιο αυξάνοντας τις δυνατότητες διεθνούς παρέμβασης και μεσολάβησης.

Η επαναδιαπραγμάτευση της θέσης της Ελλάδας

Ήδη από το κυβερνητικό πρόγραμμα των εκλογών του 1981 είχε γίνει σαφές ότι η Ελλάδα δεν θα αμφισβητούσε την ίδια τη δομή του διπολικού διεθνούς συστήματος. Στο πλαίσιο μιας πολιτικής επαναδιαπραγμάτευσης της θέσης της Ελλάδας στο NATO και του επανακαθορισμού της σχέσης με την Ουάσιγκτον ο Παπανδρέου θα προχωρήσει σε δύο κινήσεις. Πρώτον, θα επανεκκινήσει τις διαπραγματεύσεις για τις αμερικανικές βάσεις που είχαν διακοπεί λίγους μήνες πριν από τις εκλογές του 1981 και θα προχωρήσει σε μια συμφωνία το 1983. Δεύτερον, θα ζητηθούν από το NATO εγγυήσεις για την αποτροπή της τουρκικής επιθετικότητας και το 1984 θα αναπτυχθεί το Νέο Ελληνικό Αμυντικό Δόγμα που θα λαμβάνει υπόψη του την τουρκική απειλή. Η ανάπτυξη αυτή αποτελεί άλλωστε και την αποτρεπτική απάντηση στο Τουρκικό Δόγμα και στην ανάπτυξη της Στρατιάς του Αιγαίου το 1978.

Από την άλλη πλευρά ο Παπανδρέου και η κυβέρνηση ΠΑΣΟΚ ακολουθεί μια πολιτική αποστάσεων από

την κλιμάκωση των ψυχροπολεμικών ανταγωνισμών. Χαρακτηριστική της πολιτικής αυτής είναι η επιφύλαξη που καταθέτει η Ελλάδα τον Μάρτιο του 1987 στο κοινό ανακοινωθέν του ΝΑΤΟ για την εγκατάσταση πυραύλων μέσου βεληνικού στην Ευρώπη αλλά και η άρνηση της ελληνικής κυβέρνησης να ακολουθήσει την Ευρωπαϊκή Κοινότητα σε κυρώσεις κατά του καθεστώτος Γι-αρουζέλσκι στην Πολωνία. Η πιο εντυπωσιακή ίσως πρωτοβουλία ήταν, το 1984, η Κίνηση των έξι για την ειρήνη και τον διεθνή αφοπλισμό με τη συμμετοχή των ηγετών της Σουηδίας Ούλοφ Πάλμε, της Ινδίας Ιντιρα Γκάντι, του Μεξικού Μιγκέλ ντε λα Μαντρίντ, της Αργεντινής Ραούλ Αλφονσίν και της Τανζανίας Τζούλιους Νιερέρε. Την ίδια περίοδο η στάση του Παπανδρέου στο Παλαιστινιακό ακολούθησε μια πολιτική που ήδη είχε αποκτήσει δυναμική στην Ευρώπη και υποστήριζε τη λύση των δύο κρατών, Ισραήλ και Παλαιστίνης. Η Ελλάδα θα έπρεπε να αποκτήσει έναν κεντρικό ρόλο στις χώρες του Νότου, τουλάχιστον του μεσογειακού, τον οποίο να χρησιμοποιεί ως μοχλό πίεσης εντός των ευρωατλαντικών θεσμών.

Το ΠΑΣΟΚ -και ο Παπανδρέου- έβλεπε την επίλυση του Κυπριακού μέσα από διαδικασίες του διεθνούς συστήματος παρά μέσα από τον διάλογο μεταξύ της ελληνοκυπριακής και τουρκοκυπριακής κοινότητας. Η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ υποστήριζε την προβολή του Κυπριακού ως διεθνούς προβλήματος εισβολής και κατοχής και όχι ως προβλήματος διακοινοτικής συνεννόησης. Γι' αυτό και στόχος της ήταν να θέσει το Κυπριακό εντός των γεωπολιτικών σχεδιασμών των δύο υπερδυνάμεων και να αναδεικνύει όχι μόνο την πλευρά του διεθνούς δικαίου αλλά το γεγονός ότι η συνέχιση της τουρκικής κατοχής δημιουργούσε αστάθεια στην Ανατολική Μεσόγειο και σοβαρή δυσλειτουργία στη λειτουργία του ΝΑΤΟ στην περιοχή αυτή.

Στην ελληνοτουρκική κρίση του 1987, όταν οι δύο χώρες βρέθηκαν πραγματικά στα πρόθυρα πολεμικής σύρραξης, ο Ανδρέας Παπανδρέου απείλησε με την αναστολή λειτουργίας μερικών αμερικανικών βάσεων και με συμμαχία με την κομμουνιστική τότε Βουλγαρία φτάνοντας την τριγωνική σχέση Αθήνας-Αγκυρας-Ουάσινγκτον στα όριά της. Η περίπτωση αυτή αναδεικνύει πώς ακριβώς μια μικρή δύναμη όπως η Ελλάδα μπορεί να εκμεταλλευτεί περιφερειακά στηρίγματα και τη δυναμική ενός χαλαρού διπολικού συστήματος για να επιτύχει γεωπολιτικά αποτελέσματα.

Δύο πολιτικές στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Κοινότητας

Ο Αν. Παπανδρέου ακολούθησε δύο πολιτικές στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Κοινότητας. Η μία ήταν η υπεράσπιση των ελληνικών οικονομικών συμφερόντων εντός της Κοινότητας. Η δεύτερη αφορούσε την προ-

σπάθεια για την οικονομική και κοινωνική ισότητα στην Κοινότητα. Ο λόγος για αυτές τις πολιτικές ήταν ο φόβος ότι η ελληνική οικονομία θα πνιγεί από τον ευρωπαϊκό ανταγωνισμό και ότι είναι δυνατόν να δημιουργηθούν δύο ζώνες: μια αναπτυγμένη και πλούσια στον Βορρά και μια λιγότερη αναπτυγμένη στον Νότο. Μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1980 ο Παπανδρέου θεωρούσε την Ευρωπαϊκή Κοινότητα μια μάλλον χαλαρή οικονομική ένωση χωρίς ιδιαίτερη πολιτική βαρύτητα στο ψυχροπολεμικό γεωπολιτικό σκηνικό, ιδιαίτερα μάλιστα σε περιόδους κλιμάκωσης του ανταγωνισμού των υπερδυνάμεων.

Ως αποτέλεσμα τον Μάρτιο του 1982 η κυβέρνηση ΠΑΣΟΚ υπέβαλε μνημόνιο προς την Ευρωπαϊκή Κοινότητα ζητώντας την εξαίρεση της Ελλάδας από τους κανονισμούς που διείπαν τον ανταγωνισμό και τη μεταφορά πόρων προς την ελληνική οικονομία ώστε να μειωθεί το χάσμα που τη χώριζε από τον ευρωπαϊκό Βορρά. Η κίνηση αυτή αν και δεν ευοδώθηκε με τον τρόπο που τέθηκε στο μνημόνιο, εν τούτοις είναι επιτυχημένη ως προς τον δεύτερο στρατηγικό στόχο, τη μείωση της οικονομικής και κοινωνικής ανισότητας στην Κοινότητα. Οδήγησε στην πολύ σημαντική υιοθέτηση των Μεσογειακών Ολοκληρωμένων Προγραμμάτων το 1985 που αποτέλεσαν το πρώτο βήμα για τη θέσπιση της διαρθρωτικής πολιτικής συνοχής (πακέτα Delors, ΚΠΣ, ΕΣΠΑ κ.λπ.).

Το 1985 η κυβέρνηση ΠΑΣΟΚ θα υπογράψει την Ενδιάμεση Ευρωπαϊκή Πράξη, η οποία αναθεωρούσε τη Συνθήκη της Ρώμης για να προωθήσει την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση και να υλοποιήσει την εσωτερική αγορά. Η αλλαγή αυτή οφείλεται σε τρεις βασικούς λόγους. Πρώτον, στην άσχημη κατάσταση της ελληνικής οικονομίας που ήταν δυνατόν να οδηγήσει de facto σε δύο ταχύτητες στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα. Δεύτερον, στην επιλογή του Παπανδρέου να βασιστεί σε κοινοτικούς πόρους και να αποφύγει έτσι την εξάρτηση της χώρας από το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο, το οποίο θα επέβαλλε σκληρά αντιλαϊκά μέτρα. Ο τρίτος λόγος ήταν η διαφανόμενη υποχώρηση της Σοβιετικής Ένωσης και οι ραγδαίες αλλαγές τις οποίες προοιωνιζόταν στον διεθνή συσχετισμό δυνάμεων.

Η αντιμετώπιση των ελληνοτουρκικών σχέσεων και του Κυπριακού

Προς το τέλος της δεκαετίας του 1980 η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ θεώρησε το ευρωπαϊκό πλαίσιο ευνοϊκότερο πεδίο επίλυσης των ελληνοτουρκικών προβλημάτων και κυρίως του Κυπριακού. Σύμφωνα με τον Θ. Πάγκαλο, «είχε πάψει να υπάρχει στον ΟΗΕ η ισχυρή και δραστήρια σοβιετική διπλωματία που στηριζόταν από μια ομάδα χωρών και ήταν ο άλλος πόλος στο Κυπριακό. Επίσης είχε αποσυντεθεί το περίφημο στρατόπεδο των Αδεσμεύτων». Το 1988 η ελληνική αντιπροσωπεία

Η Πρωτοβουλία των Εξι για την Ειρήνη και τον Διεθνή Αφοπλισμό (Ελλάδα - Ανδρέας Παπανδρέου, Σουηδία - Ούλοφ Πάλμε, Ινδία- Ιντιρα Γκάντι, Μεξικό - Μιγέλ ντε λα Μαδρίδ, Αργεντινή - Ραούλ Αλφονσίν, Τανζανία - Τζούλιους Νιερέρε), το 1984, ήταν η πιο εντυπωσιακή από άποψη διεθνούς ακτινοβολίας κίνηση του Α. Παπανδρέου, που ως πρωθυπουργός είχε ουσιαστικά πάρει πάνω του και την εξωτερική και την αμυντική πολιτική της χώρας. Στη φωτογραφία η διάσκεψη των Εξι στην Αθήνα, το 1985, όπου τη δολοφονηθείσα εν τω μεταξύ Ιντιρα Γκάντι διαδέχθηκε ο γιος της Ρατζίβ

κατά τη διάρκεια του Συμβουλίου Σύνδεσης Ευρωπαϊκής Κοινότητας-Τουρκίας κατάφερε να εισαγάγει ως θέση της Κοινότητας την φράση «το Κυπριακό επηρεάζει τις σχέσεις Τουρκίας και Ευρωπαϊκών Οικονομικών Κοινοτήτων» θέτοντας τη βάση για τη μάχη που δόθηκε επιτυχώς στη δεκαετία του 1990 για την ένταξη της Κύπρου στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Ο ίδιος ο Παπανδρέου θεωρούσε ότι αν το Κυπριακό μεταφερόταν στο ευρωπαϊκό πλαίσιο θα επρόκειτο για την πρώτη διπλωματική επιτυχία εναντίον της Τουρκίας από το 1974.

Σε όλη τη δεκαετία του 1990 το ΠΑΣΟΚ θα ακολουθήσει με συνέπεια τη στρατηγική για ένταξη της Κύπρου στην Ε.Ε. χωρίς την προϋπόθεση της επίλυσης του πολιτικού προβλήματος. Η στρατηγική αυτή δεν ήταν καθόλου εύκολη στην υλοποίησή της. Στο εξωτερικό συναντούσε την αντίδραση της Γερμανίας και της Γαλλίας που δεν ήθελαν να αντιμετωπίσουν το Κυπριακό εντός ευρωπαϊκού πλαισίου λόγω των τριβών που θα δημιουργούσε κάτι τέτοιο στις σχέσεις τους με την Αγκυρα και στο εσωτερικό τόσο της Ελλάδας όσο και της Κύπρου την αντίδραση όσων πίστευαν ότι το Κυπριακό ήταν ένα πρόβλημα μεταξύ της ελληνοκυπριακής και της τουρκοκυπριακής κοινότητας και όχι ένα διεθνές ζήτημα και θεωρούσαν ότι η ενταξιακή διαδικασία θα

υπονόμει τον διάλογο των δύο κοινοτήτων. Βασικά διαπραγματευτικά όπλα της ελληνικής πλευράς ήταν η επιμονή της Γερμανίας για ένταξη των χωρών της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης από τη μια πλευρά και ο υψηλός βαθμός ετοιμότητας των κυπριακών θεσμών και της κυπριακής οικονομίας να ενταχθούν στην Ε.Ε. - πολύ υψηλότερος από τις ανατολικοευρωπαϊκές χώρες. Εκμεταλλευόμενη αυτά τα στοιχεία η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ επιτυγχάνει το 1997 την αποδοχή της Κύπρου στη νέα διαδικασία διεύρυνσης με δέκα υποψήφιες χώρες της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης ως υποψήφιας προς ένταξη χώρας χωρίς την προϋπόθεση της επίλυσης του πολιτικού προβλήματος. Πρόκειται για μια μεγάλη επιτυχία του διδύμου Πάγκαλου-Κρανιδιώτη στο υπουργείο Εξωτερικών. Το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο του Ελσίνκι τον Δεκέμβριο του 1999 αποφάσισε ότι η ένταξη της Κύπρου δεν θα εξαρτάται από την επίλυση του Κυπριακού.

Μετά την επικράτηση της εκσυγχρονιστικής πτέρυγας του Κώστα Σημίτη η έμφαση δόθηκε στον εξευρωπαϊσμό της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής, δηλαδή στη στοίχιση με τις βασικές επιλογές της Γερμανίας και της Γαλλίας στις σχέσεις της Ελλάδας με τον κόσμο, θεωρώντας ότι σε μια περίοδο προϊούσης παγκοσμιο-

ποίησης και κυριαρχίας της Δύσης αυτή ήταν η μόνη στρατηγική που θα μπορούσε να διασφαλίσει τη θέση της Ελλάδας. Στη δεκαετία του 1990 και του 2000 μεγάλο μέρος της ελληνικής ελίτ υποστήριζε την ένταξη της Τουρκίας στην Ε.Ε. με κύριο επιχείρημα το σχήμα της «κοινωνικοποίησης». Σύμφωνα με αυτό, η Τουρκία και οι ελίτ της εμπλεκόμενες στις ενταξιακές διαδικασίες και ακόμη περισσότερο στις δομές και τους μηχανισμούς της Ε.Ε. θα προσαρμόζονταν στον νέο διεθνή «κοινωνικό» χώρο και θα ακολουθούσαν με ταχύτερους ή πιο αργούς ρυθμούς τους κανόνες και τις νόρμες που επικρατούσαν σε αυτόν, αλλάζοντας τη συμπεριφορά τους στα διεθνή και εσωτερικά ζητήματα. Μια παράλληλη τάση εκδημοκρατισμού και μεταρρύθμισης/εκσυγχρονισμού και στις δύο χώρες στο πλαίσιο της Ε.Ε. θα οδηγούσε, σύμφωνα με τους υποστηρικτές μιας τέτοιας πολιτικής, στην εξάλειψη των βαθύτερων αιτιών της ελληνοτουρκικής σύγκρουσης. Το δόγμα αυτό κυριάρχησε στις κυβερνήσεις του Κ. Σημίτη με υπουργό Εξωτερικών τον Γ. Παπανδρέου και οδήγησε στις συμφωνίες του Ελσίνκι που έδιναν στην Τουρκία καθεστώς υποψήφιας προς ένταξη χώρας και μετά στην υποστήριξη του εξαιρετικά δυσλειτουργικού σχεδίου Ανάν από το ΠΑΣΟΚ του Γ. Παπανδρέου.

Το δόγμα αυτό δεν έπαιρνε υπόψη του δύο βασικές παραμέτρους που δεν ήταν δυνατόν να επηρεάσει η Αθήνα. Πρώτον, ακόμη κι αν χώρες όπως η Τουρκία ή το Μαρόκο πληρούσαν τα οικονομικά, κοινωνικά ακόμη και πολιτικά κριτήρια εξίσου ή ίσως και περισσότερο από χώρες όπως η Βουλγαρία ή η Εσθονία, η ένταξή τους στις ευρωπαϊκές δομές ήταν αδιανότητη για τη μετα-αποικιοκρατική λογική των ηγετικών ευρωπαϊκών κρατών. Αρκούσε ο ρόλος τους ως πεδίου προνομιακών οικονομικών σχέσεων και ως αναχώματος για τα μεταναστευτικά ρεύματα και την ισλαμική ριζοσπαστικοποίηση. Δεύτερον, ο Ερντογάν χρησιμοποίησε αρχικά την ανάγκη της ευρωπαϊκής «κοινωνικοποίησης» για να ξεμπερδεύει με εσωτερικούς αντιπάλους στον στρατό, στο δικαστικό σώμα και το βαθύ κράτος. Στη συνέχεια όμως και καθώς ξεδιπλωνόταν ο αυταρχικός χαρακτήρας της διακυβέρνησης του Ερντογάν και του ΑΚΡ, η διαδικασία αυτής της «κοινωνικοποίησης» εξαερώθηκε. Αντί όμως της προσαρμογής της Τουρκίας στο ευρωπαϊκό κεκτημένο, προσαρμόστηκε η Ε.Ε. στο ερντογανικό «κεκτημένο», δημιουργώντας την εικόνα μιας αντεστραμμένης «κοινωνικοποίησης» και απομακρύνοντας την προοπτική για ένταξη της Τουρκίας στην Ε.Ε.

Το πιο σοβαρό όμως πρόβλημα του δόγματος αυτού είναι ότι δεν διαμόρφωσε μια εναλλακτική στρατηγική σε περίπτωση που η ευρωπαϊκή προοπτική της Τουρκίας εκτροχιαζόταν. Δεν συγκρότησε, για παράδειγμα, μια στρατηγική δημιουργίας αμυντικής τεχνολογίας και βιομηχανίας που θα έδινε στην Ελλάδα πλεονέκτημα απο-

τροπής και θα συνέδεε την κοινωνία και την οικονομία με την άμυνα σε αναπτυξιακή κατεύθυνση. Στην περίοδο 2000-2020 η Αγκυρα οικοδόμησε μια στρατιωτική βιομηχανία με έντονο εξαγωγικό προσανατολισμό. Τη θέση εναλλακτικής στρατηγικής έλαβαν τα τριγωνικά σχήματα συνεργασίας Ελλάδα-Κύπρος-Ισραήλ και Ελλάδα-Κύπρος-Αίγυπτος και η bonanza των κοιτασμάτων υδρογονανθράκων στην Ανατολική Μεσόγειο με τους ευσεβείς πόθους για αποτροπή της Τουρκίας που δημιούργησαν.

Το όνομα της Μακεδονίας

Η πολιτική του ΠΑΣΟΚ και του Ανδρέα Παπανδρέου στο ζήτημα του ονόματος της Μακεδονίας χαρακτηρίστηκε από τη σύνδεση ζητημάτων ταυτότητας με την ασφάλεια. Μετά την αναγνώριση του κράτους της ΠΓΔΜ από έξι μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης και την Ουάσινγκτον ο Αν. Παπανδρέου αποφάσισε τον αποκλεισμό της χώρας αυτής από το λιμάνι της Θεσσαλονίκης φοβούμενος ότι η έλλειψη δυναμικής αντίδρασης θα οδηγούσε τη διεθνή κοινότητα και την Ε.Ε. στο λανθασμένο συμπέρασμα πως το θέμα της διαφοράς με την Ελλάδα είχε de facto λήξει.

Η βασική επιχειρηματολογία ήταν ότι το ζήτημα του ονόματος δημιουργούσε σοβαρό πρόβλημα εθνικής ασφάλειας. Για τον Παπανδρέου και το ΠΑΣΟΚ η επιλογή του ονόματος και των συμβόλων κυριαρχίας του νέου κράτους υπέκρυπτε τη φιλοδοξία να διεκδικήσει μέρος της Μακεδονίας και των βόρειων ακτών του Αιγαίου. Αν και το κράτος αυτό ήταν εξαιρετικά αδύναμο, υπήρχε ο φόβος σύνδεσής του με την Τουρκία σε μια περίοδο μεγάλης αστάθειας στα Βαλκάνια.

Η Ενδιάμεση Συμφωνία του Σεπτεμβρίου 1995 δημιούργησε ένα σταθερό πλαίσιο κανόνων στις σχέσεις των δύο κρατών και στις μετέπειτα διαπραγματεύσεις που οδήγησαν στη Συμφωνία των Πρεσπών. Από την άλλη πλευρά η έμφαση στον ρόλο της ταυτότητας και των συμβόλων της στη συγκρότηση της έννοιας των «θανάσιμων απειλών» για το έθνος δυσχέρανε πολύ την αναζήτηση λύσης.

Ανακεφαλαιώνοντας μπορούμε να διακρίνουμε δύο βασικές περιόδους στην εξωτερική πολιτική του ΠΑΣΟΚ. Στην πρώτη, από το 1981 ως το 1994, η παραμονή της Ελλάδας στο ΝΑΤΟ και στην ΕΟΚ δεν τίθεται σε αμφισβήτηση, όμως η βασική γραμμή ήταν ότι η εξωτερική πολιτική δεν θα πρέπει να αφομοιωθεί από τα προτάγματα και την πολιτική γραμμή των δύο αυτών θεσμών αλλά να τους αντιμετωπίσει ως πεδίο συνεχούς διεκδίκησης. Στη δεύτερη, από το 1996 ως το 2009, κυριαρχεί η στοίχιση με τις βασικές επιλογές της Γερμανίας και της Γαλλίας και η μάλλον ανεδαφική προσδοκία να «εξημερωθεί» η τουρκική επιθετικότητα εντός του πλαισίου της Ε.Ε.

Eurokinissi

ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗ
50
ΧΡΟΝΙΑ

Η ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ
ΤΩΝ ΣΥΝΤΑΚΤΩΝ